

MARIA ANDERSSON

Framtidens kvinnor

Mognad och medborgarskap i svenska flickböcker 1832–1921

Framtidens kvinnor

MARIA ANDERSSON

Framtidens kvinnor

Mognad och medborgarskap i svenska flickböcker 1832–1921

MAKADAM

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA BARNBOKSINSTITUTET NR 152

KRITERIUM NR 26

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOOK.SE

Utgiven med bidrag från
Kungliga Patriotiska sällskapet
Stiftelsen Längmanska kulturfonden
Stiftelsen Karl Staaffs fond

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.
<https://doi.org/10.22188/kriterium.26>
ISSN 2002-2131 (vol. 26)

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA BARNBOKSINSTITUTET NR 152
ISSN 0347-5387

Framtidens kvinnor. Mognad och medborgarskap
i svenska flickböcker 1832–1921

© Maria Andersson och Makadam förlag 2020

Omslagsbild Helene Schjerfbeck, "Flickgestalt", ca 1916. Foto Moderna Museet

ISBN 978-91-7061-831-4 (pdf)

Innehåll

Tack 7

Inledning 9

Mognad och medborgarskap 12

Tidigare flickboksforskning 17

Litteratur för flickor 20

Urval och materialbeskrivning 24

Disposition 25

I. Kvinnligt medborgarskap 29

1. Värdiga och lyckliga medborgarinnor, Ulrika von Strussenfelt och den tidiga flickboken 31
 - Strussenfelt och flickboken 34
 - Moralisk fostran i hemmets hägn 37
 - Läsande flickor 41
 - Moderskap och myndighet 46
2. Hemmets universitet, Hushållsskola och medborgarfostran 53
 - Professionaliseringen av husmodern 56
 - Ett friskt arbetsliv 62
 - Praktisk och teoretisk kunskap 66
 - Husmodern som samhällsmoder? 73
3. Att köpa eller inte köpa? Hushållning och konsumtion 78
 - Ekonomi och arbete ur kvinnoperspektiv 80
 - Den husmoderliga flickan 86
 - Den hedonistiska flickan 91
 - Nation och konsumtion 96

4. Den nya kvinnan som pojke. Kvinnlig maskulinitet i Ellen Idströms <i>Tvillingsystrarna</i>	102
Kvinnlig maskulinitet	104
Kulturella kroppar	111
Vuxna kvinnor	117
II. Flickröst och rösträtt	123
5. En fulländad ung flickas roman. Skrivande unga kvinnor	125
Isolering och intimitet	128
Flickors hemliga liv	133
Författardrömmar	138
6. Att finna sin plats. Flickboken som kollektivberättelse	148
Flickkollektiv	150
Flickvänskap och kvinnökärlek	157
Kvinnlighetens pluralism	163
7. I nivelleringsens tid. Kön och konservatism i Carl Sundbecks <i>Elsa i Upsala</i>	169
Mellan flickbok och universitetsroman	170
Naiva betraktelser	174
Kön och mognad	177
Samhällets (o)ordning	181
8. Kvinnor och politik. Rösträtt i flickboken	187
Emancipationsklubben	189
En underlig flicka	195
Frigörelsens gränser	199
Den svenska flickboken. Avslutande reflektioner	206
Noter	215
Litteraturförteckning	255
Bilagor	277
Personregister	279
Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet	285

Tack

Flickboken har ofta beskrivits som en förbisedd genre, men också som en lustfylld hemlighet. Böckerna har gått från hand till hand vid sidan om mer officiella förmedlingsinstanser: i arv från mor till dotter eller som presenter mellan väninnor. I såväl läsarminnen som i flickböckerna själva beskrivs hur berättelserna avnjuts i en avskild vrå, där enskildheten förhöjer läsoplevelsen.

Lika ofta framställs emellertid flickboksläsningen som en delad erfarenhet. I min undersökning av genrens tidiga historia har jag haft förmånen att ta del av många personers kunskap. Elina Druker, Kristin Hallberg och Boel Westin har i projektets olika skeden utgjort nyfikna och uppmuntrande samtalspartners. Anna Cavallin och Caroline Haux har läst och kommenterat ett otal kapitelversioner, alltid med samma skarpsinne och entusiasm. I projektets slutfas bidrog Jenny Björklund, vetenskapligt ansvarig på Kriterium, till att skärpa argumentationen. Karina Klok och Tove Marling Kallrén på Makadam förlag gav boken form. Ett varmt tack till er alla!

För ekonomiskt bidrag vill jag tacka Anna Ahlströms och Ellen Terserus stiftelse, Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Birgit och Gad Rausings stiftelse för humanistisk forskning och Åke Wibergs stiftelse. Litteraturforskning som ledande område vid Stockholms universitet har generöst bidragit med både en forskarmånad och medel till tryckningen.

Ett särskilt tack går till Andreas Hellerstedt, som både tvingats läsa och leva med denna bok.

Stockholm i november 2020

Maria Andersson

Inledning

Vid fjorton års ålder lider Helena skeppsbrott tillsammans med sin blinde far i G.H. Mellins *Öjungfrun. Berättelse* (1832). Vågorna för dem iland på en öde ö. För den bortklemade flickan väntar ett annorlunda liv:

”Mitt barn!” sade den gamle och tryckte henne ömt till sitt bröst: ”du har nu, genom vår olycka, på en gång blifvit liksom flere år äldre. På ditt eget omdöme måste nu flere saker bero, i hvilka du förut skulle kunnat rådfråga andra. Du är nu myndig, ty äfven mitt lif beror af ditt. [...]”¹

Faderns beskrivning av Helena som ”myndig” är intressant. Att vara myndig innebar under 1800-talet bland annat att vara bemyndigad att agera å andras vägnar eller att ha uppnått lagstadgad myndighetsålder med de rättigheter och skyldigheter som denna medförde.² Auktoriteten som tillerkänns flickan i romanen står i kontrast till situationen i samtidens svenska samhälle, där samtliga kvinnor utom änkor stod under förmyndarskap. Utanför civilisationen åsidosätts såväl de juridiska lagarna som förväntningarna om åldersbestämda, könade beteenden. Den unga kvinnan får i Mellins berättelse inta rollen som beskyddare av fadern och visar sig vara uppgiften värdig. Under åren på ön förvandlas hon både fysiskt och mentalt, från veckt salongssällskap till en stark, modig och rationell flicka. Bortom samhällets inskränkningar finner den unga kvinnan nya sidor hos sig själv. Därigenom synliggörs flickans potential att lära och mogna, men även hennes förmåga att hantera ett mer omfattande medborgerligt ansvar än samtiden tillåter henne.

Mellins roman är en av de tidigaste fiktionsberättelserna i Sverige som riktar sig till en flicka och kan således karakteriseras som en flickbok.³ Den kan läsas som ett tankeexperiment om vad kvinnan skulle ha förmågan att vara under andra samhällliga omständigheter. Med Anna Rasks ord utgör *Öjungfrun* "en pedagogisk text om unga flickors sociala skolning" i formen av en robinsonad.⁴ Fostran äger rum inom en patriarkal ram med den blinde fadern som en traditions- och lärdomsförmedlare. Han överför kunskaper om såväl ett gudfruktigt leverne som språk, biologi och geografi till dottern och hon förväntas lyda hans råd. Samtidigt gestaltar romanen en närmast rousseauansk tankegång om en naturens bildning som, till skillnad från i Jean-Jacques Rousseaus egen *Émile ou de l'éducation* (1762), även omfattar kvinnan. I naturens hägn skärps Helenas sinnen och hennes fysik stärks: "Den dagliga öfningen och ansträngningarne hade utvecklade både hennes själ och kropp till högre styrka."⁵ Berättelsen exponerar både de negativa följderna av ett stillasittande flickliv och den unga kvinnans begränsade möjligheter till utbildning i det samtida samhället. Efter att fadern gått bort klarar sig den unga kvinnan också ensam i flera år med hjälp av flit, förnuft och uppfinningsrikedom. Några radikalare reformer av kvinnans ställning verkar emellertid inte förespråkas i *Öjungfrun*. Som i många robinsonader med en kvinnlig huvudperson blir det annorlunda livet på ön huvudsakligen ett undantag. När Helena återförs till civilisationen intar hon en lika undanskymd roll som tidigare.⁶ Texten visar att den unga kvinnan har förmågan att agera som en rationell och myndig individ, men att samhället förutsatte och efterfrågade något annat. Trots det begränsade handlingsutrymmet utpekade ändå ett forum där hon kan ta plats och förmedla sina erfarenheter: litteraturen. Brodern sägs ha skickat Helenas anteckningar om sitt öliv till ett tryckeri och berättelsen avslutas med en väninnas vädjan: "Om det är sannt, så ber jag dig med det första skicka mig den boken."⁷

Under 1800-talet fördes en successivt alltmer intensiv debatt om kvinnors medborgerliga rättigheter. Frågorna diskuterades under 1830- och 1840-talen i de liberala kretsar som Mellin tillhörde och berördes i många olika forum som riksdag, dagstidningar och romaner, vilket *Öjungfrun* är ett av många exempel på.⁸ I synnerhet för kvinnan, som

hade begränsad tillgång till 1800-talets politiska arenor, blev litteraturen en viktig möjlighet att delta i det offentliga samtalet. Förhandlingen om medborgarskapet under perioden har av Christina Florin och Lars Kvarnström beskrivits som "kvinnornas kamp för att få vara med och tala – inte bara få yttra sig – utan också att få tala i egen sak och ställa krav för egen del: Föra upp frågor på den politiska agendan som innebar politisk påverkan".⁹ Ett flertal studier har visat hur seklets kvinnliga författare använde litteraturen för att diskutera lagstiftning och politiska reformer, men också visa på följderna av ojämlikhet och dubbelmoral på ett socialt, ekonomiskt och emotionellt plan.¹⁰

Inom internationell forskning har uppmärksammats hur framställningar av den unga kvinnan fick en central roll under perioden och användes för att visualisera och hantera 1800-talets förändrade samhällsstrukturer. Sally Mitchell har i *The New Girl. Girl's Culture in England 1880–1915* (1995) visat att flickan framträdde i engelsk litteratur och kultur under andra hälften av 1800-talet och att hon kom att förkroppsliga en modern livsstil, medan Peter Stoneley i *Consumerism and American Girls' Literature, 1860–1940* (2003) konstaterat att flickan i amerikansk kultur under samma period blev en av de mest centrala symbolerna för att beskriva och bearbeta spänningar mellan modernitet och tradition. Flickans gränsstatus mellan barn och kvinna, familjeliv och offentlighet gjorde att hon kom att sammankopplas med den sociala rörlighet som karakteriserade det samtida samhället och via bland annat flickboken kunde dessa spänningar hanteras.¹¹ Ungdomen kunde i sig fungera som symbol för omdaning. Enligt Roberta S. Trites innebar vuxenblivande i Louisa M. Alcotts och Mark Twains författarskap ofta ett avståndstagande från vad som i texten framställdes som samtidens kulturella värderingar. De unga kom att förkroppsliga både ett framtidshopp och den förmåga till förändring som krävdes för att ett bättre samhälle skulle kunna skapas.¹²

Syftet med denna studie är att undersöka den svenska flickbokens framväxt och de föreställningar om kön, medborgarskap och nationell identitet som formuleras inom genren under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Publiceringen av de första inhemska flickböckerna sammanfaller med de kvinnliga författarnas genombrott på 1830- och 1840-talen i Sverige.¹³ Jag kommer att följa flickboken från denna startpunkt till

införandet av kvinnlig rösträtt år 1921, som innebar en avgörande förändring i synen på kvinnans plats i samhället. Litteraturen utgör under denna period del av en nationsbyggnadsprocess genom utforskningen av nationella särdrag och medborgarskapets utformning i ett samhälle karakteriserat av snabb förändring.¹⁴ Jag vill undersöka vilken funktion flickboksgenren och dess framställning av unga kvinnor kan ha haft i denna utveckling. De övergripande frågeställningarna är: Vilka kvinno-politiska spörsmål behandlas i materialet? Hur framställs flickors utveckling och mognad? Och i vilken mån aktualiserar texterna olika föreställningar om svenskhet? Flickböckerna är särskilt intressanta i dessa sammanhang då de riktar sig direkt till flickor och på så vis eftersträvar att inte bara diskutera utan även forma framtidens kvinnliga medborgare genom litteraturen.

Mognad och medborgarskap

När allmän och lika rösträtt infördes innebar det att majoriteten av infödda, myndiga svenskar fick lägga sina röster i valurnorna 1921. Fortfarande var det emellertid många som inte fick denna möjlighet, bland annat de som begått brott, hade skatteskulder eller var försörjda av fattigvården. Rösträtten inskränktes också, precis som i dag, i relation till ålder. För att få rösta till riksdagens första kammare skulle personen vara 35 år, medan 23 år gällde för val till andra kammaren och kommunalval.¹⁵ Åldersbegränsningen synliggör att ett fullvärdigt medborgarskap var och är något som individer måste kvalificera sig för genom utveckling av kunskap och erfarenheter. Den bygger på en underliggande norm om medborgaren som mogen och rationell, vilket barn inte förväntas vara. Bristande förnuft och kunskapsnivå har under långa tider använts som argument för att utesluta olika grupper från den politiska makten.¹⁶ En persons förmåga att utvecklas från irrationellt barn till mogen vuxen har parallellt kunnat tjäna som modell för hur fler individer ska kunna få ta del av utökade rättigheter.¹⁷

Medborgarskap är ett omstritt begrepp, men generellt uttryckt rör det dels förhållandet mellan individ och stat, dels relationen mellan individer inom samhället. Hur medborgarskap har definierats och vilka

som har inkluderats i det har varierat över tid och rum.¹⁸ En kamp för att utöka, försvara och omformulera olika gruppers medborgerliga rättigheter har också utgjort en central aspekt av de senaste århundradenas politiska historia. Med Ruth Listers ord fungerar medborgarskap "simultaneously as a mechanism of both inclusion and exclusion and also as a language of both discipline and resistance".¹⁹ Det reglerar vilka individer som anses tillhöra och inte tillhöra ett samhälle, villkoren för att bli inkluderad samt vilka rättigheter och skyldigheter olika individer har. I enlighet med T.H. Marshalls inflytelsesrika indelning kan man tala om tre olika aspekter av medborgarskap som historiskt utvecklades i följd efter varandra: det civila, som innefattar rättigheter nödvändiga för individuell frihet, såsom rätten till sin egen person, yttrandefrihet, rätten att äga egendom och likhet inför lagen, det politiska, som handlar om rösträtt och valbarhet, och slutligen det sociala, som rör rätten till en social och ekonomisk grundtrygghet. Det sociala medborgarskapet började etableras först under 1900-talet.²⁰

Marshalls teori synliggör på ett fruktbart vis hur medborgarskap handlar om olika typer av rättigheter, men har kritiserats för att utgå från en oproblematisk köns- och klassbestämd norm i beskrivningen av successiva utvecklingsfaser i medborgarrätten.²¹ Kvinnor fick exempelvis tillgång till de olika rättigheterna i en annan ordning än männen och såväl män som kvinnor var exkluderade från det politiska medborgarskapet under 1800-talet, då rösträtten kopplades till bland annat kön, myndighetsstatus och förmågan att betala skatt. Teorin behöver således kompletteras med ett intersektionellt perspektiv, som redogör för hur flera sociala kategorier interagerar i inkluderingen och exkluderingen av olika grupper eller individer.²² Med en intersektionell analys avses, enligt Nina Lykke, en undersökning av "samverkan mellan olika samhällsliga maktasymmetrier, baserade på kategorier såsom genus, sexuell preferens, klass, profession, ålder, nationalitet etc".²³ Inom feministisk teori- bildning har uppmärksamats hur såväl definitioner av medborgarskap som Marshalls analys bygger på en outtalad norm, där medborgaren förutsätts vara en vit medel- eller överklassman.²⁴ Marshalls begrepp är emellertid användbara för att beskriva vilka som innehaft vilka rättigheter och skyldigheter vid skilda tidpunkter.

Kvinnans medborgerliga rättigheter formulerades under 1800-talet utifrån dels en samhällsorganisation där mannen utgjorde familjens representant i offentligheten, dels föreställningar om könsens egenskaper och ansvarsområden.²⁵ Fram till mitten av 1800-talet var samtliga kvinnor utom änkor omyndiga och det civila medborgarskapet stod i centrum för debatten om kvinnans ställning. Hennes möjligheter att bestämma över sin person och ekonomi var beroende av ålder och civilstånd.²⁶ Som Clary Krekula, Anna-Liisa Närvänen och Elisabet Näsmän har påpekat utgör ålder, i likhet med exempelvis kön, etnicitet och klass, en socialt konstruerad kategori. Åldrande kan beskrivas som "institutionaliserade livsförlopp, som består av sekventiellt ordnade livsfaser och åldersbaserade sociala positioner".²⁷ Skilda livsfaser kännetecknas av förväntade beteenden som definierar vad som betraktas som normalt eller avvikande för olika åldrar, samt medför olika skyldigheter och rättigheter. Likaväl som samhället har en könsordning har det en åldersordning som skapar positioner av makt och underordning.²⁸ Att växa upp och mogna är processer som i allmänhet har positiva konnotationer, medan en utveckling som följer andra riktningar än ett förväntat levnadslöpp kan betecknas som barnslig, underlig eller sjuklig.²⁹ Regleringen av kvinnors och mäns medborgarskap under 1800-talet byggde bland annat på normer om kön och mognad som institutionaliserades i tillgången till civila och politiska rättigheter vid olika åldrar.

Grunden för medborgarskap utgörs av medlemskap i en politisk gemenskap, som vanligen utgörs av en nationalstat. Medborgarskap kan beskrivas som en status och till denna knyts varierande rättigheter och skyldigheter. Som Åsa Karlsson Sjögren, Esbjörn Larsson och Stefan Rimm har visat i en analys av svensk utbildningsdebatt och praktik i det tidiga 1800-talet existerade olika föreställningar om medborgarskap parallellt. Tankegångar om ett inkluderande, jämlikt medborgarskap baserat på nationell gemenskap ställdes mot idéer om ett exklusivt medborgarskap där olika grupper erhöll skilda rättigheter och skyldigheter. Skiljelinjerna formulerades utifrån kön och social status, men motiverades också med hänvisning till de olika samhällsfunktioner barnen förväntades ha som vuxna.³⁰ Känsloladdade nationella föreställningar om barns association till hembygd och natur har också gjort att de fått

exemplifiera medborgardygder som instinktiv fosterlandskärlek och patriotism. Trots sina begränsade rättigheter har de på så vis framställts som ideala medborgare.³¹ En likartad spänning mellan inkludering och exkludering kännetecknar enligt Nira Yuval-Davis kvinnors medborgarskap. Liksom barnet har kvinnan ändå framställts som central i nationalistiska projekt. Yuval-Davis beskriver hur kvinnor bland annat givits rollen som förmedlare av ett kulturarv och fått förkroppsliga nationen i landets ikonografi.³² Barns och kvinnors mer begränsade rättigheter under 1800-talet påverkade således inte deras status som fullvärdiga medlemmar av nationen i egenskap av infödda svenskar.

En undersökning av kulturella framställningar av medborgarskap behöver uppmärksamma såväl vilka egenskaper och färdigheter som kännetecknar medborgare i analysmaterialet som de rättigheter och skyldigheter som tillskrivs olika individer och grupper i samtiden. Courtney Weikle-Mills har lanserat begreppet föreställt medborgarskap ("imaginary citizenship") för att diskutera former av medborgarskap som innefattar mer begränsade rättigheter och deras samhällsfunktion. Hon menar att det föreställda medborgarskapet under 1700- och 1800-talet utgjorde ett sätt att hantera den paradoxala relationen mellan medborgarnas jämbördiga status i teorin och de faktiska skillnaderna i deras möjlighet att delta i styrandet av samhället:

To reconcile this problem, a large portion of people came to be understood as "imaginary citizens": individuals who could not exercise civic rights but who figured heavily in literary depictions of citizenship and were often invited to view themselves as citizens despite their limited political franchise.³³

Tanken om ett föreställt medborgarskap utgår bland annat från Benedict Andersons definition av nationen som en föreställd gemenskap ("imagined community"). Centralt för Anderson är att känslan av nationell tillhörighet baseras på en föreställning om att människor inom ett visst territorium utgör en gemenskap trots att majoriteten aldrig har träffats ansikte mot ansikte och samhörigheten är i den bemärkelsen föreställd. Denna gemenskap beskrivs som jämbördig, trots att faktisk

ojämlikhet kan råda inom gruppen.³⁴ Medborgarskap innehåller enligt en likartad logik ett imaginärt inslag i bemärkelsen att samtliga medborgare inte möts för att debattera samhällsutvecklingen och de deltar inte heller direkt i majoriteten av de politiska besluten eller stiftandet av lagar som berör dem. För medborgare med begränsade rättigheter blir den imaginära aspekten än mer påtaglig, då de uppmanas att betrakta sig själva som delaktiga i en samhällsgemenskap som i realiteten exkluderar dem. Weikle-Mills understryker dock att begreppet innehåller en kritisk potential. Även om det föreställda medborgarskapet kan sägas dölja medborgares ojämlikhet och varierande makt, utgör det på samma gång en möjlighet att granska medborgarskapets inneboende begränsningar och föreställa sig det på ett annorlunda vis.³⁵

I Weikle-Mills undersökning av föreställda medborgarskap ges såväl barn som barnlitteratur en framskjuten ställning. Utvecklingen av boktryckarkonst, bokmarknad och distributionssystem utgjorde enligt Anderson förutsättningar för spridningen och etableringen av en föreställd nationell gemenskap.³⁶ Weikle-Mills bygger vidare på denna tankegång, men lägger i högre grad fokus på hur läsaren genom litteraturen uppmuntrades att betrakta sig själv som en del av nationen. Barn och unga utgjorde en framträdande målgrupp för 1700- och 1800-talets romaner och tidskrifter. När barnen lärde sig att läsa tillägnade de sig parallellt föreställningar om landet och dess invånare.³⁷ Genom att barn ägde en födslorätt till medborgarskap inkluderades de med självklarhet i nationen, men deras ännu inte utvecklade intellektuella förmågor kunde också användas för att förklara och rättfärdiga deras uteslutning från den politiska makten.³⁸ Samma tankegångar kunde annekteras för att påvisa individers förmåga till mognad och förändring, och på så vis fyllde litterära framställningar av barns föreställda medborgarskap olika funktioner för skilda grupper:

These texts present an opportunity to understand how their authors encouraged individuals to collectively imagine citizenship, tried to control how citizenship was imagined, explored the limitations of imaginary citizenship as a viable form of political representation, and attempted to translate imaginary citizenship into reality.³⁹

Weikle-Mills poängterar att en betydande del av texterna riktade sig till flickor och noterar att gränsen mellan barn och kvinnor framstod som särskilt problematisk under perioden. Även om kvinnor hade uppnått vuxen ålder, var många liksom barn omyndiga och de framställdes emellanåt som barnlika på grund av sin påstått bristande förmåga till rationalitet, oberoende och självkontroll.⁴⁰ Litterära skildringar av flickans väg till kvinna framstår ur det perspektivet som särskilt intressanta för att utforska spänningar i samtidens föränderliga medborgardiskurser.

Under den drygt nittioåriga period som denna undersökning omfattar skedde stora förändringar i framför allt den ogifta kvinnans civila, politiska och sociala rättigheter i Sverige. Hon fick bland annat tillgång till statlig utbildning på olika nivåer, större möjligheter till förvärvsarbete och ekonomiskt självbestämmande, samt politiskt inflytande genom rösträtten.⁴¹ I vilken mån kvinnor aktivt kunde ta del av de utvidgade rättigheterna varierade dock med exempelvis klass och civilstånd. Normer om passande kvinnligt beteende, ekonomi och utbildningsnivå kunde på olika sätt försvåra för kvinnor att till fullo realisera medborgarskapets potential.⁴² Iris Marion Young har understrukit vikten av att inte enbart diskutera frågor om rättigheter eller maktindelning som en abstrakt samling regler och strukturer. Analysen bör också uppmärksamma hur exempelvis medborgarskap påverkar människors handlingar och vilka handlingsutrymmen det skapar.⁴³ De diskuterade flickböckerna kan i begränsad utsträckning sägas reflektera flickors levda erfarenheter. Att rikta fokus mot hur flickors handlingsutrymme och utvecklingsmöjligheter gestaltas framstår ändå som produktivt för att belysa kvinnors föreställda medborgarskap. Texterna berör mer sällan juridiska regelverk eller för en explicit diskussion om kvinnors medborgerliga rättigheter. I stället iscensätter de hur samtidens förändringar kunde upplevas av individen samt de normer och strukturer som både möjliggjorde och satte gränser för unga kvinnors utveckling som medborgare.

Tidigare flickboksforskning

Såväl flickboksgenren som flickboksforskningen sätter fokus på frågor om kön. Som Boel Westin har påpekat har böckerna i normalfallet skri-

vits av kvinnor för flickor och flickans väg från flicka till kvinna utgör en central handlingsstruktur.⁴⁴ Majoriteten av forskningen om genren har i sin tur tagit avstamp i kvinnohistoria och genusteori. Flickboksforskningen växte huvudsakligen fram under 1970- och 1980-talen, som en del av feministiska litteraturvetares projekt att skriva fram en bortglömd flick- och kvinnohistoria. Under denna period publicerades flera studier som tecknar flickans och flickläsningens historia ur ett långt tidsperspektiv. Herdis Tofts *Pigen i historien. Historien i pigebogen* (1980) och Dagmar Grenz *Mädchenliteratur. Von den moralisch-belehrenden Schriften im 18. Jahrhundert bis zur Herausbildung der Backfischliteratur im 19. Jahrhundert* (1981) är två exempel där flickboken placeras i ett större kvinnohistoriskt och litterärt sammanhang. Grenz undersökning fokuserar på "flicklitteratur" i bred bemärkelse och innefattar uppfostringslitteratur för flickor, vuxenromaner om unga kvinnor och berättelser för flickor. Ett mer renodlat fokus på fiktionslitteratur som riktar sig till flickor återfinns i Mary Cadogans och Patricia Craigs *You're a Brick, Angela. A New Look at Girls' Fiction from 1839 to 1975* (1976). Författarna skisserar genrens utveckling i Storbritannien och USA med utgångspunkt i flickboksklassiker, långserieböcker och tidningar för flickor.⁴⁵ Dessa tidiga undersökningar har följts av en omfattande forskning om framför allt amerikansk, brittisk och tysk flickbokstradition.

Flickboksforskningen i Sverige framträdde under samma period och sedan 1970-talet har ett stort antal studier av både svenska och internationella författarskap publicerats. Två pionjärverk är Gunilla Domellöfs *"När den rätte kommer". En undersökning av svenska flickböcker från 1930-talet* (1979) och Mary Ørvigs *Flickboken och dess författare. Ur flickläsningens historia* (1988) som kan sägas representera två övergripande strömningar inom forskningen. Domellöf analyserar texternas handlingsstruktur och kritiserar genrens könskonservativa inslag, medan Ørvig i högre grad inriktar sig på att lyfta fram osynliggjorda kvinnliga erfarenheter och bortglömda litterära verk.⁴⁶ Även i den senare forskningen kan en pendling mellan dessa förhållningssätt anas. Marika Andræ läser i *Rött eller grönt? Flicka blir kvinna och pojke blir man i B. Wahlströms ungdomsböcker 1914–1944* (2001) med kritisk blick B. Wahlströms bokserier för flickor och pojkar ur ett narratologiskt och genusveten-

skapligt perspektiv och hon betonar i likhet med Domellöf berättelsernas konservativa och formelartade tendenser.⁴⁷ Birgitta Theanders två omfattande studier av 1900-talets flickboksutgivning i Sverige, *Älskad och förnekad. Flickboken i Sverige 1945–65* (2006) och *Till arbetet! Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920–65* (2017), eftersträvar i stället att visa på genrens innehållsmässiga variation och dess kulturhistoriska betydelse för unga kvinnor.⁴⁸

Som ovanstående exempel indikerar har den svenska forskningen vanligtvis fokuserat på perioden från 1920-talet och framåt. Den svenska flickboken före 1910 har enbart belysts i ett fåtal artiklar. Birgitta Josefsson tecknar en översikt över genrens tidiga historia i "Läsning för unga flickors hjärta och förstånd" (1983) utifrån tesen att berättelserna successivt närmar sig flickors värld. Medan 1800-talets berättelser förmedlar faderliga och moderliga råd, ges allt större utrymme för förtroenden mellan systrar och väninnor runt sekelskiftet 1900. Det är den senare typen av texter som enligt Josefsson utgör "den egentliga flickboken".⁴⁹ Språk, berättarteknik och kvinnorelationer står i fokus i Kristin Hallbergs "Att vara sig själv. Det kvinnliga språket hos några flickbokspionjärer" (1994) som studerar ett urval texter utgivna från 1890-talet och framåt. Artikeln framhåller att flickböckerna ger uttryck för flickors språk och värld, och därigenom gestaltar en alternativ historia med utgångspunkt i flickors erfarenheter.⁵⁰

Hallbergs text ingår i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken* (1994), redigerad av Ying Toijer-Nilsson och Boel Westin, där ytterligare några artiklar behandlar verk från perioden mellan 1910 och 1920. Artikelsamlingen är den hittills mest omfattande undersökningen av genrens tidiga svenska historia och skriver in flickboken i en kvinnolitterär tradition. Bidragen utgår från olika perspektiv, men förenas av ambitionen att i likhet med Ørvig och Theander omvärdera en tidigare schablonartad bild av genren. Såväl mer namnkunniga författare som Helena Nyblom, Agnes von Krusenstjerna och Ester Blenda Nordström som i dag närmast bortglömda författarskap behandlas sida vid sida. Gestaltningen av kvinnoblivande i Krusenstjernas flickböcker har vidare analyserats i Hilda Jakobssons *Jag var kvinna. Flickor, kärlek och sexualitet i Agnes von Krusenstjernas tidiga romaner* (2018), medan bland andra Nybloms och

Nordströms flickböcker diskuterats i avhandlingar av Lydia Wistisen och Eva Wahlström.⁵¹

Denna undersökning utgår följaktligen från ett material som enbart delvis har behandlats i tidigare forskning. Med några få undantag har böckerna berörts i enstaka, kortare analyser eller inte alls. Liksom många tidigare flickboksstudier har min undersökning en kvinnohistorisk utgångspunkt, men genom att kombinera ett intersektionellt perspektiv med medborgarskapsforskning avser jag att placera in flickboken i ett delvis annorlunda sammanhang och därmed bidra med ny kunskap om genren.

Litteratur för flickor

Flickbokens framväxt brukar förklaras utifrån ungdomstidens förlängning. Den stigande giftrasåldern hade givit döttrarna från de övre klasserna mer fritid och böcker som skildrade perioden mellan barndom och äktenskap blev allt vanligare för att möta gruppens behov av lämplig läsning.⁵² I ett internationellt perspektiv utvecklades en litteratur för flickor först i Storbritannien och Tyskland under sent 1700-tal. Enligt Ørvig blev i synnerhet den brittiska litteraturen inflyttsrik i Europa och inspirerade en inhemsk flickboksproduktion i många länder. För svenskt vidkommande var även importen från Tyskland betydande och mot slutet av 1800-talet tillkom Amerika som ett viktigt importland, medan få flickböcker kom från Frankrike.⁵³ Under 1870-talet skedde en markant ökning i publikationer som explicit riktade sig till flickor och seklets sista decennier såg översättningen av många kommande klassiker såsom Alcotts *Little Women* (1868, sv. 1871), Emmy von Rhodens *Der Troztkopf* (1883, sv. 1888) och Susan Coolidges böcker om Katy (1872–1886, sv. 1891–1893). Först i början av 1900-talet började en större svensk flickboksproduktion komma i gång.

Flickboken definieras vanligtvis som en realistisk fiktionsberättelse med flickor som primär målgrupp. Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet utgörs genren av en förhållandevis homogen grupp av texter. I sin genomgång av engelskspråkiga, tyska och franska flickböcker konstaterar Ørvig att de huvudsakligen utspelas i nutid och i medel- eller

överklassmiljö. Huvudperson är en eller flera uppväxande flickor och texterna ger en varierad bild av deras vardag med både sorger och glädjeämnen. Hem- och familjeliv, skolgång, vänskap, kärlek och yrkesarbete står i centrum.⁵⁴ Denna beskrivning överensstämmer väl med de övergripande motivkretsarna i periodens svenska flickbok. I avgränsningen av genren utgår Ørvig i likhet med många andra svenska forskare från paratexter. Det kan exempelvis handla om undertitlar som "berättelse för unga flickor", att boken ingår i förlagsserier riktade till flickor, att flickor adresseras specifikt i förordet eller hur boken formgivits, som B. Wahlströms färgade ryggar.⁵⁵ Theander lägger till ytterligare kriterier, som hur böcker har klassificerats i förlags boklistor, samtida recensioner och annonser, samt rådgivningslitteratur om läsning.⁵⁶

Att utgå från paratexter i definitionen synliggör hur texterna karakteriserats i sin samtid och möjliggör en analys av förändringar i vad som har betraktats som passande litteratur för flickor över tid. Det finns i litteraturhistorien många exempel på hur ålderskategoriseringen av en text förändrats vid senare utgåvor eller översättningar till andra språk. Helena Nybloms "Sju flickor" publicerades exempelvis först i samlingen *Qvinnoöden. Noveller* (1888), men gavs 1915 ut som en egen bok där undertiteln signalerade att ungdomar utgjorde den primära målgruppen. Otilia Westermarks "Mera sådant" eller *En nollas historia. Lifsbild från sista hälften af förra århundradet* (1906) gavs redan 1908 ut med en ny titel som riktade sig till flickor.⁵⁷ I vilken mån de nya utgåvorna markerar att synen på flickors läsning hade förändrats eller att förlagen av något annat skäl bedömt att det varit mer strategiskt att marknadsföra texten mot flickor är svårt att avgöra. Förlag utgår inte nödvändigtvis från genomtänkta psykologiska eller pedagogiska ställningstaganden om vilken målgrupp en text är mest lämplig för; kommersiella hänsyn om att maximera försäljningen kan vara nog så betydelsefulla i val av läsargrupp. Förändringen i angiven målgrupp visar också att gränsen mellan ungdomslitteratur och vuxenlitteratur kunde vara flytande. I Nybloms *Kusinerna. Berättelse för unga flickor* (1910) får läsaren återse karaktärer från *Högvala. Familjeroman* (1907), vilket antyder att böckerna hade en publik bestående av både unga och vuxna.⁵⁸ Därtill finns en stor variation i hur undertitlar formuleras inom flickboksgenren under 1800-talet.

Det var inte heller ovanligt att texterna både ingick i en förlagsserie för ungdom och riktade sig till främst det ena könet, som till exempel i B. Wahlströms ungdomsböcker.⁵⁹

Förhållningssättet till flickläsaren och de böcker hon har associerats med har ofta varit värdeladdat, vilket inneburit att benämningen av verk som flickböcker har fyllt andra, mer normativa funktioner än att informera om avsedd läsare.⁶⁰ Krusenstjernas första romaner är ett illustrativt exempel. När *Ninas dagbok* (1917) och *Helenas första kärlek. En Stockholmsroman* (1918) publicerades skedde det utan att flickor explicit utpekades som texternas målgrupp i undertitlar eller förlagsinformation. Såväl samtida litteraturkritiker som senare forskare har dock vanligen benämnt dem som just flickböcker. Ibland har kategoriseringen utgjort ett sätt att framhäva berättelserna som lättviktiga och triviala, inte minst i relation till senare, mer "vuxna" romaner. Som Jakobsson påpekat sammankopplas det som betecknas som flickigt eller flickboksaktigt i berättelserna i dessa fall med omognad och banalitet.⁶¹ När Westin behandlar Krusenstjernas verk i en artikel om erotik i flickboken får det en motsatt funktion. Inkluderingen av ett betydande och utmanande kvinnligt författarskap i sammanhanget kan snarare ses som en strategi för att höja flickboksgenrens status.⁶²

Den svenska flickbokens historia har i begränsad utsträckning relaterats till romanens utveckling under 1800-talet, även om en ökad åldersuppdelning av barn- och ungdomslitteraturen har framhållits som en förutsättning för genrens uppkomst. Förhållandet mellan bokmarknad, kön och ålder har i högre grad utforskats och problematiserats inom brittisk och amerikansk litteraturvetenskaplig forskning. Teresa Michals menar i *Books for Children, Books for Adults. Age and the Novel from Defoe to James* (2014) att den förväntade läsarens ålder blir alltmer central under 1800-talet för kategoriseringen av litteratur i Storbritannien och USA. Tidigare utgjorde social status och kön de huvudsakliga bedömningsgrunderna och litteraturen vände sig till en åldersblandad publik. Enligt Michals skiljs först barnlitteraturen ut som en egen förlagskategori, i mitten av 1700-talet, därefter följer ungdomslitteraturen och sist skapas litteratur som exklusivt riktar sig till vuxna runt sekelskiftet 1900.⁶³ Med framväxten av en specifik vuxenlitteratur blir också

”vuxenhet” i bemärkelsen intellektuell och sexuell mognad etablerad som estetisk norm.⁶⁴

I vilken mån en likartad utveckling kan urskiljas i Sverige har inte undersökts i tidigare forskning, men det finns indikationer på att frågor om ålder successivt blir viktigare under 1800-talet. Exempelvis börjar fler undertitlar som riktar sig till mer avgränsade kategorier, som ”för små flickor”, ”för unga flickor” eller ”flickor” bli vanligare.⁶⁵ En vuxen-norm för litteratur verkar emellertid ännu inte vara dominerande. Som Eric Johannesson har visat fanns från mitten av seklet en utpräglad familjeläsningstradition, med romaner och tidskrifter som riktade sig till en åldersblandad målgrupp. Dessa skrifter marknadsfördes utifrån argumentet att de var tillräckligt rena och sedliga för att kunna läsas av barn.⁶⁶ Ett annorlunda förhållningssätt till åldersgraderade målgrupper kan urskiljas under 1880-talet i debatten runt Stella Kleves ”Pyrrhus-segrar” (1886) i tidskriften *Framåt*. En av skiljelinjerna rörde i vilken mån unga flickor förväntades läsa den eller inte. Redaktören Alma Åkermark försvarade publiceringen med hänvisning till att tidskriften ”uteslutande är afsedd att läsas af vuxna människor, af sådana, hvilka redan tänka eller känna behof af att göra det”.⁶⁷ En parallell kan åter dras till receptionen av Krusenstjernas tidiga romaner där sammankopplingen med flickläsning bland annat tydliggjorde att verken till innehåll och form inte nådde upp till en norm om vuxenhet.

Kategoriseringen av en text som flickbok kan således vara ett resultat av olika överväganden och drivkrafter, vilket visar på vikten av att inta ett dynamiskt förhållningssätt i genrediskussionen. Som exemplet med Krusenstjernas författarskap synliggör pågår en diskursiv kamp om såväl flickans som flickbokens innebörd och värde. Den berör dels föreställningar om i första hand kön och ålder, dels normer om litteratur och mognad. Därmed utgör texterna ett givande material för att diskutera dylika föreställningar, samt hur dessa har påverkat genrens utformning, innehåll och status.

Urval och materialbeskrivning

I relation till mitt syfte är den diskursiva kampen om flickläsaren och flickboken ett intressant inslag i genrens historia, som kan relateras till samtida debatter om flickans och kvinnans plats i samhället. Jag har därför i materialurvalet utgått från en förhållandevis generös definition av flickboken. Huvudmaterialet i min studie består av böcker som ursprungligen utgivits på svenska och i Sverige. I likhet med tidigare forskare har jag i första hand låtit hur texterna har benämnts under den undersökta perioden vara vägledande, eftersom det möjliggör studium av tidens flickdiskurser. Jag har dock också inkluderat enstaka böcker som modern forskning har diskuterat som flickböcker, trots att de inte alltid ansetts vara det i sin samtid. Vanligen har dessa berättelser publicerats för ungdom eller för en åldersblandad publik, men de skriver samtidigt fram flickor i titlarna. Ett exempel är Gerda Meyersons *Flickor emellan. Berättelser för ungdom* (1890), som omnämns som flickbok i flera moderna undersökningar.⁶⁸ Även om det är svårt att avgöra om dylika böcker i första hand har utgivits specifikt för flickor bör de ha varit del av periodens flickläsning och de är ur det perspektivet ändå intressanta i min undersökning. Denna generösa definition har samtidigt möjliggjort en inkludering av ett större antal texter under framför allt den tidigaste delen av undersökningsperioden, då flickboken i begränsad utsträckning hade etablerats som genre.

Jag har sökt fram materialet med utgångspunkt i Göte Klingbergs och Ingar Bratts bibliografier, samt sökningar i Libris på skönlitterära titlar som riktar sig till flickor och klassificeras som barn- och ungdomslitteratur.⁶⁹ Därtill har jag tagit med böcker som ingår i avsnitt om flickböcker i litteraturhistorier och tidigare forskning.⁷⁰ Jag har emellertid inte tagit med familjeromaner som fokuserar på unga kvinnor i allmänhet, eftersom det skulle ha gjort materialet ohanterligt stort. Den stora mängden romaner inom denna kategori skulle också ha fått till följd att tyngdpunkten i studien försköts bort från de texter som utgivits specifikt för barn och ungdom. I och med att flickboken vanligen kategoriseras som en del av ungdomslitteraturen har jag inte heller inkluderat berättelser som riktar sig till små flickor.⁷¹ Med utgångspunkt i ovanstående

kriterier har en huvudsaklig korpus bestående av närmare sextio verk sållats fram. Materialet är under 1800-talet relativt jämt fördelat med ett fåtal publicerade böcker per decennium. Från och med 1890 sker ett tydligt uppsving i produktionen och denna kurva blir än brantare efter 1910. Mellan 1910 och 1921 ges nästan hälften (27) av texterna i undersökningsmaterialet ut (se tabell 1). Med tanke på att det är fråga om relativt få böcker får dock enstaka författares utgivning stort genomslag i siffrorna. Elisabeth Kuylenstierna-Wenster står exempelvis ensam för elva av böckerna publicerade efter 1910 (se tabell 2).

I analysurvalet har jag lagt tyngdpunkten på de texter som mest explicit berör kvinnors civila och politiska rättigheter. Dessa flickböcker ger inte alltid en representativ bild av materialet som helhet utan utgör i flera fall ytterlighetspunkter. De frågor om unga kvinnors uppfostran, utbildning och självbestämmande som dessa verk belyser återfinns där emot i mer nedtonad form i många andra texter och även de som inte nämns i undersökningen har bidragit till den allmänna bild av periodens flickbok som förmedlas. I några kapitel uppmärksammar jag också återkommande tendenser genom hela analysmaterialet, såsom användningen av infogade brev- och dagboksutdrag och skildringar av flickors ekonomiska utsatthet. Mitt huvudfokus ligger genomgående på de litterära texterna och vad som sågs som lämplig litteratur för flickor, snarare än vad målgruppen faktiskt läste. En studie av flickböckernas spridning och mottagande i sin samtid kan däremot utgöra en intressant uppgift för framtida forskning.

Disposition

Undersökningen är indelad i två övergripande delar, där tyngdpunkten i den första delen ligger på föreställningar om kvinnors medborgarskap, medan den andra inriktas på framställningen av flickröst och rösträtt. Genomgående uppmärksammas flickbokens diskussion av uppfostran och olika former av utbildning, samt de gammaldags, moderna eller nya flickor som därigenom produceras. I undersökningen kombineras en analys av kvinnors röster och utsägelsevillkor med en diskussion av hur kvinnligt medborgarskap framställs inom romantexterna. Jag hoppas på

så vis kunna belysa olika föreställningar om flickskap och i vilken mån dessa utgjorde en del av den samtida debatten om kvinnors civila och politiska rättigheter.

I den första delen undersöks flickbokens framställning av kvinnans medborgerliga ställning i 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men också i vilken utsträckning texterna iscensätter utvidgade rättigheter för kvinnan eller annorlunda medborgerliga ideal. Det första kapitlet utgår från Ulrika von Strussenfelts *Flickskolan på landet* (1847), som är en tidig svensk skildring av en flickskola. Genom gestaltningen av lärarinnan Fru W skriver texten in sig i en upplysningstradition av guvernantberättelser och i henne skapas en auktoritativ och förebildlig kvinnlig medborgare. Analysen utgår från den flickundervisning som iscensätts i romanen, samt de tankegångar om intellektuell självständighet, myndighet och nationell identitet som därmed gestaltas.

Strussenfelts roman kretsar kring frågor om kvinnlig bildning och moralisk fostran. I de två följande kapitlen ligger fokus i stället på flickböcker som skildrar hushållsundervisning och praktiskt arbete, vilket är en tematik som är framträdande under hela undersökningsperioden. Kapitel två behandlar berättelser om hushållsskolor och dessa diskuteras mot bakgrund av den professionalisering av husmodern som inleddes vid 1800-talets mitt. En analys görs av den funktion hushållsskolan får i protagonistens utveckling, hushållsarbetets klasskodning och i vilken mån husmodern används som modell för att formulera ett specifikt kvinnligt medborgarskap i texterna. Hushållningstematiken vidareutvecklas i det tredje kapitlet, men med fokus på den roll ekonomiska aspekter spelar i framställningen av flickornas vuxenblivande. Kvinnans möjlighet till ekonomiskt självbestämmande under 1800-talet diskuteras, samt vilka värden som associeras med hushållning respektive konsumtion i de analyserade flickböckerna.

Det avslutande kapitlet i den första delen behandlar Ellen Idströms *Tvillingssystrarna. Berättelse för unga flickor* (1893). Romanen skildrar ett uppfostringsexperiment, där en tvillingflicka uppfostras som pojke och en som flicka. I kapitlet diskuteras textens framställning av en utopisk kvinnlig maskulinitet och hur den kan relateras till debatten om kvinnans förändrade ställning under 1800-talet. Till skillnad från i flick-

böckerna om hushållsskolor formuleras i Idströms berättelse ett medborgarskap som utgår från gemensamma mänskliga egenskaper snarare än könsbestämda kriterier.

Bokens andra del berör frågor om flickrelationer, röst och politisk rösträtt, samt hur dessa används för att gestalta flickors utveckling och mognad. Därmed belyses hur villkoren såg ut för att kvinnor skulle få inflytande och göra sina röster hörda i en samtida kultur. Kapitlen diskuterar också vilka flickor och kvinnor som skrivs fram som värda att lyssna på och därför även att ges större samhällsmakt.

Flickors skrift och uttrycksmöjligheter står i fokus i det femte kapitlet, som inleder del två. I kapitlet behandlas den rika förekomsten av infogade brev, dagboksutdrag och dikter i periodens flickböcker. Tyngdpunkten ligger på vilka föreställningar om flickröst och flickskap som iscensätts i dessa. Kapitlet diskuterar även framställningen av flickor som drömmer om att bli författare och hur deras utbildningsväg utformas i texterna. Kapitel sex analyserar flickboken som kollektivberättelse med utgångspunkt i Helena Nybloms "Sju flickor" från 1888. Nybloms långnovell skildrar sju flickor i skolan och deras liv som unga vuxna. Att på detta sätt fokusera på en grupp flickor är vanligt inom genren. Analysen inriktas på den mångfald av flickskap och flickrelationer, som kollektivstrukturen möjliggör.

De två sista kapitlen lägger fokus på kvinnans politiska medborgarskap och hur kampen för rösträtt beskrivs i flickböcker. Carl Sundbecks *Elsa i Upsala. En skolflickas dagbok* (1897) står i centrum för kapitel sju, som diskuterar framställningen av flickan i ett konservativt politiskt tänkande och hur hon i romanen används för att framföra kritik av demokratiseringsprocessen i det samtida Sverige. *Elsa i Upsala* är en tidig skildring av kvinnliga studentskor och universitetsmiljön ger rum åt en diskussion av samtidens förändrade könsstrukturer. Sundbecks berättelse är en av få som är uttalat kritisk mot allmän och lika rösträtt. I det åttonde kapitlet uppmärksammas två texter som i stället är positiva till kvinnlig rösträtt, men utifrån olika politiska ställningstaganden. Huvudfokus ligger på Cecilia Milows "Han eller hon?" (1892) och Hedvig Svedenborgs *Hannas dagbok eller Mera om Blomkullakusinerne. En bok för flickor* (1921). Kapitlet jämför dels framställningen av rösträttskvin-

nan, dels hur möten med rösträttskvinnor påverkar flickprotagonistens utveckling.

*

Flera kapitel har i tidigare versioner tryckts i tidskrifter och antologier. Delar av kapitel 1 har publicerats som "Värdiga och lyckliga medborgarinnor. Ulrika von Strussenfelt och den tidiga flickboken", i *Utopin i vardagen. Sinnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén*, red. Jenny Leontine Olsson et al., Lund 2014, s. 249–270. Kapitel 4 har publicerats som artikeln "The New Woman as a Boy. Female Masculinity in Ellen Idström's Tvillingsystrarna", *Scandinavian Studies* 2016:3, s. 295–318. Delar av kapitel 6 ingår i "Att finna sin plats. Kvinnlighet och samkönat begär i Helena Nybloms 'Sju flickor'", i *I litteraturens underland. Festskrift till Boel Westin*, red. Maria Andersson, Elina Druker & Kristin Hallberg, Göteborg/Stockholm 2011, s. 132–141. Kapitel 7 har publicerats som "I nivelleringsens tid. Kön och konservatism i Carl Sundbecks Elsa i Upsala", *Edda* 2016:1, s. 4–16 och delar av kapitel 8 har tryckts i artikeln "Framtidens kvinna. Framställningen av kvinnlig rösträtt i två svenska flickböcker", *Barnlitterært Forskningstidsskrift* 2017, s. 1–9.

Samtliga texter har bearbetats inför utgivningen i denna bok, men jag har ändå önskat att kapitlen fortsatt ska gå att läsa som fristående studier. Det har inneburit att det finns mindre upprepningar i analyserna, vilket jag hoppas att den läsare som läser boken i sin helhet har överseende med.

I Kvinnligt medborgarskap

I.

Värdiga och lyckliga medborgarinnor

Ulrika von Strussenfelt och den tidiga flickboken

Flickskolan på landet av Ulrika von Strussenfelt från 1847 är en märklig bok. I berättelsen varvas föreläsningar om historia och belärande samtal om kristendomens grundteser med skildringar av en grupp flickors vardagsliv på landet. Texten kan således beskrivas som ett mellanting mellan lärobok och borgerlig familjeroman. Litteraturhistoriskt har den betraktats som en av de första flickböckerna i Sverige.⁷² Det finns även tidigare texter som skildrar flickskolor eller undervisning av flickor. Sarah Fieldings *The Governess, or Little Female Academy* (1749, sv. 1790) är ett pionjärverk; Mary Wollstonecrafts *Original Stories from Real Life* (1788) utgör ett annat tidigt exempel. I dessa berättelser läggs huvudfokus på moralisk fostran och utveckling av förståndet, medan förmedlingen av ämneskunskaper överläts på andra texter och forum.⁷³ Blandningen av moraliska lärdomar och boklig kunskap i *Flickskolan på landet* antyder att den är tänkt att fungera som ett slags universalbok som tillhandahåller den mest nödvändiga allmänbildningen. Strussenfels förord uttrycker till och med en önskan om att boken ska fungera som en ställföreträdande förälder:

[*Flickskolan på landet*] tillegnas den ungdom, som, dels utan föräldrar och rådgifvare, måste på egen hand taga sig ut i världen, dels den, hvars naturliga stöd sjelfva, genom bristande uppfostran eller ringa villkor, äro försatta i den belägenhet, att de ej åt sina döttrar kunna gifva den själsbildning, som de önskade och ville.⁷⁴

Den läsande flickan ska genom berättelsen få den fostran som omgivningen inte förmår tillhandahålla. Boken framställs som en mer tillförlitlig källa till kunskap och moral än förmyndare eller familj. Därmed riktas fokus mot ett av berättelsens centrala teman: hur barns och ungas medborgerliga fostran påverkas av såväl goda och dåliga familjemedlemmar som god och dålig litteratur.

Christopher Kelen och Björn Sundmark poängterar i inledningen till *The Nation in Children's Literature. Nations of Childhood* (2013) att barn- och ungdomslitteraturen både skapar och utbildar nya medborgare.⁷⁵ Denna dubbla funktion är tydlig i Strussenfelts roman som parallellt med att texten iscensätter utbildning strävar efter att bilda läsaren. Som förordet klargör är *Flickskolan på landet* en text med en uttalad didaktisk intention. Det har texten gemensamt med många av 1800-talets svenska flickböcker som skildrar skolgång, utbildning eller olika typer av uppfostringsprocesser. I en barnlitterär forskningstradition har dylika böcker ofta blivit styvmoderligt behandlade. De har avvisats som fantasilösa och i avsaknad av estetiska kvaliteter, eller till och med diskvalificerats från att vara "riktig" barnlitteratur då de inte har ansetts kunna roa eller tilltala barn.⁷⁶ Om man vidgar perspektivet utanför den barnlitterära kontexten och i stället beaktar såväl flickors begränsade möjligheter till utbildning som kvinnors utestängning från politiken under 1800-talet får emellertid de belärande texterna en annan sprängkraft. Den didaktiska barnlitteraturen framträder då som ett av få forum där kvinnor kunde tala med auktoritet och försöka påverka samhällsutvecklingen genom fostran av nästa generation.⁷⁷

Frågor om kvinnors uppfostran och utbildning var centrala under hela 1800-talet och betraktades som en väg till mognad, juridisk myndighet och – mot slutet av seklet – rösträtt.⁷⁸ Medan staten tillhandahöll i princip avgiftsfri utbildning för pojkar i läroverken anordnades flickors utbildning under seklets första hälft genom privata initiativ och bekostades av familjen. Den ägde rum i hemmet, i flickpensioner eller i de mer teoretiskt inriktade högre flickskolorna.⁷⁹ I de svenska flickböckerna förekommer alla dessa utbildningsformer. *Flickskolan på landet* beskriver änkan Fru Elisabeth W och den undervisning hon i hemmet ger sina fyra fosterdöttrar. Det är en på många sätt tidstypisk flickutbildning som

består av språkstudier, historia, kristendomsundervisning, teckning och pianospel.⁸⁰ Tyngdpunkten ligger på att utveckla ett moraliskt sinne-lag och se till att flickorna "först här skulle blifva värdiga och lyckliga medborgarinnor, och sedan i löftets land på andra sidan grafven ernå den rätta varaktiga sällheten".⁸¹ Undervisningen är således tvärdelad och inriktad på dels det världsliga, dels det religiösa. Användningen av termen "medborgarinna" är intressant och skriver fram ett samband mellan pedagogik och politik genom att kvinnans utbildning framställs som betydelsefull för samhället i stort. Även om den världsliga utbildningen i Strussenfelts bok följer samtidens konventioner, formuleras dess syfte på ett delvis annorlunda sätt. Flickorna fostras inte främst för att bli goda hustrur och mödrar utan för att bli harmoniska och goda samhällsmedborgare. Det är inte två mål som står i motsättning till varandra, men benämningen "medborgarinna" antyder ändå ett vidare verksamhetsfält.

I följande kapitel kommer jag att diskutera framställningen av flickors uppfostran och utbildning i *Flickskolan på landet*, och den kvinnliga medborgare som förväntas bli fostrans mål. En viktig aspekt rör grän-sen mellan barn och vuxen, och de olika innebörder barn och vuxenhet hade för kvinnan. Som påpekades i inledningen fanns en glidning mellan barn och kvinnor i 1700-talets och det tidiga 1800-talets politiska dis-kussion. Även om kvinnor var vuxna till åldern, var majoriteten omyndiga och befann sig därigenom i ett "barnligt" beroendeförhållande till närstående män.⁸² Tankegången att kvinnan genom utbildning kunde och behövde lyftas ur ett barnligt stadium formulerades av bland andra Mary Wollstonecraft i slutet av 1700-talet. Först när kvinnan liksom mannen uppfostrades till en rationell och ansvarstagande varelse skulle hon kunna bli en vuxen, tänkande människa.⁸³ I *Original Stories from Real Life* iscensätter Wollstonecraft en flickuppfostran och en lärarinne-gestalt som exemplifierar hur kvinnan kan utvecklas genom odling av förnuftet.⁸⁴ En likartad process skildras i Strussenfelts text. Via den exemplariska lärarinnan Fru W formuleras en bild av en självständig och myndig kvinna, och den undervisning hon förmedlar till sina elever visar hur liknande kvinnor frambringas. Hennes arbete illustrerar på samma gång att kvinnan kunde spela en viktig roll i samtiden, både inom och utanför den närmaste familjekretsen.

Strussenfelt och flickboken

De första flickböckerna i Sverige framträder i efterdyningarna av de kvinnliga romanförfattarnas genombrott under 1830- och 1840-talen. Flickboksgenren utvecklades dels ur den könssegregerade uppfostringslitteraturen, dels ur den framväxande borgerliga romanen.⁸⁵ Originalverken på svenska var länge få och flickornas läsning kompletterades med litteratur av bland andra Fredrika Bremer och Marie Sophie Schwartz. Gränserna mot den borgerliga familjeromanen var i många fall flytande. I likhet med Bremers och Schwartz verk innehåller majoriteten av 1800-talets flickböcker skildringar av vardags- och familjeliv, såsom Anna Helena von Vegesacks *Westgöta-flickorna, eller åtta dagars löje och gråt. Berättelse ur hvardags- och landtilifvet* (1833), Sophie Bolanders *Tante Agnetas aftonberättelser för sina unga vänner* (1840–41) och Wendela Hebbes *Brudarne* (1846). Det handlar om realistiska texter med en didaktisk tendens, där den unga kvinnan och hemmet står i centrum.

Flickboken är en genre med kvinnliga förtecken och majoriteten av författarna under undersökningsperioden var kvinnor. Av de tre män som publicerade sig inom genren använde två kvinnliga pseudonymer.⁸⁶ Strussenfelt är på flera sätt en typisk representant för de tidiga flickboks-författarna och det kan därför vara motiverat med en kortare biografisk utvikelse. Hon kom från de övre samhällsskikten och föddes 1801 i Skåne. Efter att modern dött i barnsängsfeber 1803 växte hon upp hos morföräldrarna i Östergötland, där hon fick en fragmentarisk utbildning. Hennes mostrar var hennes lärare tills hon fyllt tio år. Därefter vistades hon ett år på vad hon själv beskrivit som en undermålig pension i Västergötland. Åter i hemmet undervisades hon i teckning och franska av en fransk informator. Hon strävade också efter att bilda sig via läsning. Tidigt läste hon med vördnad de gustavianska skalderna, men fördjupade sig även i biografier över historiska personer och Svenska Akademiens handlingar. Strussenfelt upplevde själv, liksom många andra samtida kvinnor, utbildningen som otillräcklig, och frågor om kvinnors uppfostran, skolgång och arbete engagerade henne genom hela livet. Morföräldrarnas förändrade ekonomiska förhållanden innebar att hon från tonåren var tvungen att bidra till hushållets inkomster

genom broderi och sömnad. Som vuxen försörjde hon sig som lärarinna, översättare och skribent. Hon förblev ogift och dog 1883 i Stockholm.⁸⁷

Författarskapet inleddes 1833 med publiceringen av *Den blå bandrosen. Min första novell* utgiven under pseudonymen "Fröken B-M". Det var dock först under 1840-talet som verk av Strussenfelt började komma ut mer regelbundet. Under de närmaste decennierna var hon oerhört produktiv och publicerade familjeromaner, historiska romaner och andaktsböcker för både barn och vuxna. Parallellt översatte Strussenfelt ett stort antal romaner från franska och engelska av bland andra George Sand, Charlotte Brontë och Charles Dickens. Flera av romanerna trycktes som följetonger i dagspressen eller gavs ut i olika romanserier, ofta i C. F. Ridderstads *Östgöta Correspondenten* och Nytt Kabinettsbibliotek.⁸⁸

Samtliga texter är publicerade anonymt och Strussenfelt använde minst ett tiotal olika pseudonymer och signaturer. "Pilgrimen" och "Philaletes" var dem hon använde flitigast, men i dagspressen skrev hon även exempelvis under namnen "Evelyn" och "Matts Ryd".⁸⁹ Att publicera sig under antaget namn var inget ovanligt vid mitten av 1800-talet utan kan närmast betraktas som en konvention för både kvinnor och män.⁹⁰ Användandet av pseudonymer har bland annat förklarats utifrån en önskan om att markera en gräns mellan ett privat och ett offentligt jag, vilket var betydelsefullt inte minst för kvinnor som var verksamma på ett manligt dominerat litterärt fält.⁹¹ Det är vanskligt att uttala sig om bakgrunden till Strussenfelts många antagna namn, men det är troligt att en önskan om att dölja sin identitet i varje fall utgjorde en av anledningarna. I några fall kan man dock även ana en strävan efter att skapa ett slags parallella författaridentiteter genom att en signatur är knuten till en specifik tidning eller publikationsform. "H***" förekommer till exempel huvudsakligen i *Jönköpingsbladet*, medan "Evelyn" endast används i en serie krönikor om livet i Stockholm. Den anonyma och under 1800-talet vanligt förekommande publiceringsformeln "av författaren till" utnyttjas också. Formeln skapar en föreställning om ett sammanhållet författarskap, men utan att avslöja vem den faktiska författaren är.⁹²

De olika författaridentiteterna kunde innebära både möjligheter och begränsningar. I ett brev till Ridderstad reflekterar Strussenfelt över "Evelyn":

Jag ångrar, att jag icke bad Löjtnanten ge mig en *manlig* signatur. Det hade varit lättare att under en karls signatur skriva dessa skizzer, emedan man hade haft mera frihet att öfverträda vissa skrankor, utan att dock såra anständigheten, som faller sig svårare för pseudonymen Evelyn.⁹³

Kvinnonamnet upplevs hämmande och när hon skriver under den manliga pseudonymen "Matts Ryd" förändras skrivsättet och blir mer kort-hugget.⁹⁴ Här finns ett element av rolldiktning, där författaren anammar olika ämnen och stilar beroende på pseudonymens kön.⁹⁵ Denna typ av mönster kan emellertid bara urskiljas för ett fåtal av de antagna namnen. Förmodligen är de många namnen snarare en konsekvens av brödskrivandet och den rikliga produktionen. Som Åsa Arping konstaterat innebar det anonyma eller pseudonyma skrivandet i 1800-talets begränsade litterära fält en möjlighet att såväl skriva för konkurrerande arbetsgivare som få flera texter tryckta i samma publikation.⁹⁶ Genom att använda olika pseudonymer och signaturer kunde Strussenfelt utöka sina inkomster och få fler texter publicerade, utan att trötta ut marknaden med alltför många verk av samma författarnamn.

När Strussenfelt skrev för barn använde hon oftast "Pilgrimen", men *Flickskolan på landet* är skriven av "Ungdomens vän" – det är för övrigt den enda gången hon använder den pseudonymen. Hon kan knappast betraktas som en utpräglad barnlitteraturförfattare, än mindre en flickboks-författare då *Flickskolan på landet* är den enda bok hon givit ut som tydligt är riktad till flickor. Detta mönster är karakteristiskt. Majoriteten av flickboks-författarna i 1800-talets Sverige publicerade endast någon enstaka flickbok och kan i likhet med Strussenfelt oftast beskrivas som litterära mångsysslare. Författare som exempelvis Sophie Bolander, G. H. Mellin och Emilie Risberg varvar på ett liknande sätt enstaka böcker för flickor med historiska romaner, barnberättelser och översättningar. För de flesta flickboks-författare tycks skrivandet av såväl flickböcker som barnlitteratur i allmänhet ha varit enbart en typ av litterärt arbete bland många andra. Utpräglade flickboks-författare och de långa flickboks-serierna, som ofta sammankopplats med genren, är således fenomen som snarare hör 1900-talet till. Det tidigaste svenska exemplet på flickböcker med återkommande karaktärer är Ebba Nordenadlers *Den*

gamla prästgården. Berättelse för flickor (1901) och *Det var då. Fortsättning af Den gamla prästgården* (1903). En mer utpräglad flickboksserie skapas emellertid först med Elisabeth Kuylenstierna-Wensters sex böcker om Barbro Berting som utgavs mellan 1915 och 1922.⁹⁷

Moralisk fostran i hemmets hägn

När *Flickskolan på landet* publicerades var Strussenfelt 46 år gammal och sedan ett decennium innehavare av en privatskola i Gränna.⁹⁸ Möjligen fann hon inspiration till flickboken i den egna verksamheten, men det är uppenbart att handlingen är en romantiserad framställning. Såväl flickboken som familjeromanen gav uttryck för medelklassens idealisering av hem- och familjeliv under 1800-talet. Via litteratur och andra konstarter spreds idylliska bilder av vardagslivets trevnad. De skönlitterära texterna fungerade emellertid också som en kommentar till samtiden.⁹⁹ Som Elisabeth Mansén framhållit finns i 1800-talets litterära idyllskildringar en underliggande samhällskritisk tendens, vilket ibland har förbigåtts i tidigare forskning:

Man har inte sett i hur hög grad denna idyll uppfattats som hotad. Bilden av familjen samlad kring fotogenlampan har tecknats mot bakgrund av industrialiseringsprocessen, familjernas sönderfall och ett samhälle statt i uppbrott och förändring. Man har inte uppmärksammat idylldiktningens egenskap av trots och försvar – mot det nya, mer materialistiska och rörliga samhället, eller mot en himmel alltmer förmörkad av skorstenar och fabriksrök.¹⁰⁰

För de kvinnliga författarna utgjorde den borgerliga romanen även en möjlighet att diskutera politiska frågor. Familjen som litterärt ämne öppnade därtill för en problematisering av bland annat kvinnans utbildning och civila medborgarskap.

Flickskolan på landet kan karakteriseras som en idyll, men det är inte en idyll utan sprickor. Strussenfelt associerar i förordet sin berättelse med den samtida familjeromanen, men poängterar också att scenerna ur vardagslivet utgör en pedagogisk strategi: ”De husliga scener, som af

snillrikare pennor i sednare tider så ofta blifvit skildrade, förekomma äfven här – i afsigt att göra arbetet mera omväxlande för mina unga läsarinor.”¹⁰¹ Berättelsen dröjer gärna vid högtidliga och festliga tillfällen, som konfirmationen, en maskerad med fyrverkeri eller en lustresa till Uppsala, men varvar dessa med beskrivningar av undervisning och familjeliv. Strussenfelts roman sammankopplar dock inte den vardagliga idyllen med en kärnfamilj utan i centrum står ett kvinnokollektiv, vilket knyter berättelsen till en utopisk tradition. I exempelvis Fieldings *The Governess* och Sarah Scotts vuxenroman *Millenium Hall* (1762) beskrivs flickor och kvinnor som flytt eller skickats bort från sina familjer och på en avlägsen ort bildar en ny gemenskap. Kvinnokollektiven fungerar i dessa texter som en kritik av och ett alternativ till de samtida samhällsstrukturerna, där kvinnor begränsas eller far illa.¹⁰² Den annorlunda familjebildningen i *Flickskolan på landet* riktar på ett likartat sätt fokus mot samhällets ”överblivna” flickor och kvinnor. Fru W blev tidigt föräldralös och är i berättelsens inledning änka, medan fosterdöttrarna beskrivs som ”fyra ensamma och öfvergifvna varelser”.¹⁰³ De är föräldralösa barn till släktingar och bekanta som får en plats hos änkan. Då Fru W inte har några egna barn ger flickorna på samma gång henne en livsuppgift. Inkluderingen av fosterbarn i en familj var inget ovanligt i ett samtida perspektiv och i synnerhet moderlösa barn är närmast en narrativ konvention i 1800-talets litteratur, också i flickboken.¹⁰⁴ Det faktum att alla i kollektivet är föräldralösa framstår ändå som anmärkningsvärt och markerar det nya i deras familjebildning. De är lösgjorda från sitt ursprung och har större möjligheter att utvecklas bortom kärnfamiljens förväntningar.

Den moraliska fostran integreras i den vardagliga handlingen, samtidigt som berättelsen iscensätter och kontrasterar olika uppfostringsmodeller. Uppväxttiden framställs i *Flickskolan på landet* som mer betydande för en människas utveckling än medfödda egenskaper. Även om majoriteten av karaktärerna tillhör de övre samhällsskikten menar Fru W att ”skillnaden menniskor emellan icke var så stor som man vanligtvis trodde, utan oftast en följd af olika uppfostran och händelsernas gång”.¹⁰⁵ Persongalleriet i Strussenfelts berättelse är uppbyggt runt kontrastverkan och synliggör effekten av olika uppfostringstendenser. Flickorna i

Fru W:s hushåll, "ehuru goda och oskyldiga, felade som alla barn, och ingen af dem var utan sin skuggsida".¹⁰⁶ De är inga renodlat idealiserade karaktärer utan individualiserade med olika fysiska och karaktärsmissiga svårigheter att tampas med. Den femtonåriga Helga är blind och lider periodvis av nedstämdhet, medan den fjortonåriga Rosa är väl förtjust i granna kläder och flärd. Hur fosterdöttrarna hanterar sina brister och problem jämförs med grannfamiljernas flickor, som fått en annorlunda uppfostran. Familjen Reichardt har skämt bort sina barn och uppfostrat dem i tron att de är bättre än andra, vilket gjort den äldsta dottern Eugenie självupptagen och oförmögen "att styra sitt eget nyckfulla despotiska sinne".¹⁰⁷ Den strikt religiösa familjen K håller å andra sidan sina barn i hård tukt, vilket driver den unga Mimmi till att begagna "åtskilliga små konstgrepp, för att förskaffa sig en frihet, som hon genom moderns sträfvande behandling oftast var beröfvad".¹⁰⁸ Fru W:s fostran utgör en medelväg mellan dessa ytterligheter. I en diskussion om uppfostran poängterar Fru W att "man måste tillåta lite annars vill barnen trotsa".¹⁰⁹ De fyra fosterdöttrarna formas till ödmjuka, sanningsenliga och osjälviska kvinnor, men de tvingas inte försaka dans, lek eller andra oskyldiga glädjeämnen.

Flickskolan på landet skildrar en uppfostran som är praktisk och erfarenhetsbaserad i upplysningsfilosofernas anda. Den inriktas på att de unga ska lära sig att såväl tänka själva som handla rättrådigt med samtalet mellan lärarinna och elev som central metod. Undervisande dialoger förespråkades av bland andra John Locke och Jean-Jacques Rousseau och som litterär form har de en framträdande roll i den barnlitterära traditionen.¹¹⁰ I Strussenfelts roman får samtal runt religion till och med ersätta utantillinlärningen i katekesundervisningen, vilket var ovanligt för sin tid.¹¹¹ Liksom uppfostrarna i Wollstonecrafts *Original Stories from Real Life* eller Maria Edgeworths "The Purple Jar" (1796, sv. 1836), resonerar Fru W även med flickorna runt olika valmöjligheter och ställer dem inför situationer där deras karaktär prövas. De tillåts själva fatta beslut om hur de ska agera och ta de positiva eller negativa följderna av handlingen.¹¹² Vid ett tillfälle får fosterdöttrarna tjugo riksdaler var som de får använda hur de vill. En planerar att köpa en klänning och hatt "att vara riktigt gentil med", en vill sätta in pengarna på banken så att hon efter att pengarna har förräntas om ett år ska kunna köpa en svart

sidenklänning till sin första nattvard, en drömmer om att prenumerera på romanbibliotek och en hoppas kunna köpa en gitarr.¹¹³ När Fru W sedan tar med dem på ett besök till en skuldsatt änka sätts flickorna på prov. Det visar sig att deras samlade tillgångar om åttio riksdaler skulle kunna göra änkan skuldfri. På eget bevåg beslutar sig fosterdöttrarna då för att ge upp sina önskningar för, som en av dem uttrycker det, "visst skulle en sådan hatt vara roligt att hafva, men ändå roligare att hjälpa den stackars änkan".¹¹⁴ Även om scenen orkestreras av Fru W är det en viktig poäng att det är flickorna själva som kommer fram till vad som i texten betraktas som det riktiga beslutet. Därigenom uppvisar de den moraliska självständighet som i samtiden karakteriserade en ansvarstagande och mogen samhällsmedborgare.¹¹⁵

I ett politiskt tänkande har familjen både betraktats som en egen samhällsenhet och en modell för hur samhället ska organiseras. Släktskapsrelationer och hemhörighet tillhör också de vanligaste metaforerna för att beskriva en nationell gemenskap i modernare tid.¹¹⁶ Fru W:s hushåll bildar i Strussenfelts flickbok en ny familjelig gemenskap av fem överblivna samhällsmedlemmar. Fostermor och fosterdöttrar tvinnas samman i ett medborgerligt projekt där personer utan självklar hemvist eller familjetillhörighet ges mening och funktion i relation till varandra. Som bild för nationen är kvinnokollektivet intressant då samhörigheten inte i första hand utgår från blodsband eller juridiska skyldigheter, utan från en delad historia och ömsesidig tillgivenhet, vilka ligger till grund för kvinnornas föreställda gemenskap – på samma sätt som medborgarna utan att vara besläktade enligt Benedict Anderson förenas i en känsla av samhörighet. Fru W:s omhändertagande av flickorna baseras på en känsla av moraliskt ansvar, vilket framhävs i relation till Helga som är makens brorsdotter. Flickan sägs inte kunna göra anspråk på fostermoderns pengar eller beskydd "genom den verdsliga [...] men väl genom den moraliska lagen".¹¹⁷ Denna frivilliga relation byggd på ett aktivt val och ansvarstagande framställs som en bättre utgångspunkt för att producera plikttrogna medborgare än gängse familjebildning. Att hushållet lett av en kvinna är överlägset bekräftas i samband med flickornas konfirmation, när prästen konstaterar att han knappt hade "något att lära fru W:s fosterbarn".¹¹⁸ De mer lyckosamma grannflickorna omges av

såväl kärnfamiljer som välbeställda hushåll, men saknar den moraliska grundval som Fru W:s fosterdöttrar givits.

Läsande flickor

Parallellt med den moraliska fostran framhålls vikten av boklig bildning i *Flickskolan på landet*. Detta sker genom ämnesundervisning för både karaktärer och läsare. Texten innehåller ett detaljerat utbildningsprogram med såväl angivna klockslag som tidpunkter för mat och lek. Ämnesundervisningen består av språkliga övningar i form av högläsning och översättning av franska, tyska och engelskspråkiga romaner, samtal om kristendomens grundsatsar samt föreläsningar om Västeuropas historia från reformationen och till polska revolutionen på 1830-talet. Både samtalen och föreläsningarna återges i sin helhet i texten, vilket möjliggör för läsaren att följa med i flickornas undervisning. Att boklig bildning för flickor inte var helt oproblematiskt antyds av Fru W:s försäkran att hon inte ämnar göra "lärda fruntimmer" av sina fosterdöttrar utan målet är att de inte ska vara "alldes obekanta med de ämnen som i sällskap ofta torde förekomma".¹¹⁹ Även om ämneskunskaperna inte bör överdrivas framställs de som en del av allmänbildningen och det betonas att också kvinnor behöver intellektuell stimulans: "man kan omöjligt alltid sysselsätta sina tankar med de bestyr som förefalla inom den husliga kretsen".¹²⁰ I 1800-talets flickundervisning fanns en likartad balansgång mellan praktisk och teoretisk kunskap, och i jämförelse med pojkarnas läroverk var abstraktionsnivån lägre.¹²¹ Den moraliska fostran är framträdande även i ämnesundervisningen. Fru W understryker att "näst Religionen är historien vår högsta lärarinna".¹²² Genom historia, kristendomsundervisning och inhemsk skönlitteratur inskolas flickorna i såväl en nationell gemenskap som medborgerliga dygder.

Skönlitteraturen har en framträdande roll i bokens undervisningsprogram. Utländsk litteratur fungerar som läromedel i språkstudierna och skönlitteraturens betydelse för flickors bildning betonas inte minst av att *Flickskolan på landet* själv är en roman som är avsedd att fungera som en lärobok. Litteraturundervisningen har en lätt nationalistisk prägel och i romantikens anda betonas samhörigheten mellan nation,

språk och folklig litteratur: "I svenska nationallynnet ligger på djupet en poesi, hvarpå våra folksånger sedan längst förflutna tider lemna bevis".¹²³ I en förlängning av detta tankesätt bör eleverna i första hand bli "bekanta med [sitt] eget lands författare".¹²⁴ Den nationella litteraturen framställs både som ett uttryck för folksjälens och en möjlighet att stärka densamma. Bland den rekommenderade litteraturen återfinns såväl de gustavianska skalder Strussenfelt själv läst och uppskattat i sin ungdom, som de samtida kvinnliga romanförfattarna med Bremer i spetsen. Berättelsen innehåller också tidstypiska varningar för romanläsningens faror, karakteristiskt nog med utländska böcker som exempel.¹²⁵ Fru W förkunnar bland annat att en bok av Eugène Sue utgör "en af de skadligaste romaner jag känner" och att för ungdomar som tidigt "vänjer sig vid att läsa romaner, förtar denna läsning håg och smak för all annan och äfven för gagneliga arbeten".¹²⁶ Som ett avskräckande exempel visas hur den farliga litteraturen får grannflickan Mimmi i sitt våld och hur hon ljuger och smiter från sina plikter, allt för att få försjunka i sina böcker.

Beskrivningar av romanläsningens farliga effekter var vanligt förekommande i 1800-talets kultur och varningarna formulerades paradoxalt nog gärna i just romaner. De många framställningarna av förvillade läsarinor – för det var vanligen flickor och kvinnor som utgjorde romanläsningens offer – framhäver läsningens centrala plats i 1800-talets samhälle och dess tro på litteraturens makt att på gott och ont påverka sin läsare.¹²⁷ Medan dåliga romaner kunde göra läsaren nervös, oförmögen att hantera verkligheten eller till och med väcka slumrande drifter,¹²⁸ ansågs en god bok ha förmågan att förädla och upphöja människan. Därför var det av största vikt att man läste på rätt sätt och rätt typ av texter. Romanens dubbla roll som förförare och förmanare poängteras i Strussenfelts berättelse. Parallellt med varningar för farliga böcker innehåller *Flickskolan på landet* namngivna exempel på god litteratur och den goda konstens förädlade effekter utläggs.¹²⁹ Genom diskussionen av romanläsning i flickboken markerar Strussenfelt ett avstånd till den farliga litteraturen, samtidigt som den egna texten framhävs som själshöjande bildning.

När romanläsning diskuterades under 1800-talet användes ofta en motsägelsefull retorik, där dålig litteratur påstods göra läsaren beroende

och verklighetsfrånvänd, medan den goda litteraturen fostrade frihet, självkontroll och moral.¹³⁰ *Flickskolan på landet* beskriver hur Mimmi "öfverlemnade [...] sig med en riktig passion åt läsningen af alla möjliga romaner som hon riktigt slukade utan någon urskiljning" och att hon kommit till en punkt där "hon ej trifdes längre än hon hade en roman i handen".¹³¹ Flickan beskrivs som en slav under boken. Läsning framställs vanligen som negativ hos Strussenfelt när den som här inspirerar till sysslolöshet och världsfrånvändhet.¹³² I en senare bok, *Salems prestgård. Ett hem der goda andar gästa. Familjeläsning* (1864), förtydligas att läsning är skadlig då den blir en passion och fantasin blir så uppeldad att unga kvinnor agerar som om de vore romanhjältinnor. I stället förespråkas distans och ett bejakande av den egna personligheten:

Att bibehålla sin individualitet, men af den göra det bästa man förmår, bör vara hvar menniskas yttersta sträfvan; men deremot bör hon sorgfälligt undvika, att göra sig till kopia af de bilder, som möta oss, så i dikten som i verkligheten.¹³³

Även i flickboken betonas att människor bör "söka att vinna en viss själfständighet inom oss själfva, icke för mycket fästa oss vid andras omdöme".¹³⁴ Medan den goda litteraturen stärker moral och stödjer en positiv utveckling av karaktären, leder dåliga böcker till ofrihet och att personen förlorar sig själv.

Weikle-Mills menar att den rika förekomsten av unga förvillade läsarinor i amerikansk litteratur synliggör den paradox av frihet och lydriad som en utbildning i medborgarskap vilar på. Läsaren av dålig litteratur liknas gärna vid ett oförståndigt barn som likt Mimmi hänger sig åt romanerna, medan de goda böckerna leder läsaren mot vuxenhet och självkontroll. Även den goda litteraturen förutsätter emellertid att läsaren på ett barnligt vis anammar och lyder textens normer. Skillnaden ligger snarare i vems auktoritet läsaren väljer att underkasta sig. På samma sätt förväntades medborgaren lämna barndomen bakom sig när han blev myndig och inträdde i vuxenvärlden, men samtidigt likt ett barn lyda en uppsättning lagar och normer. Enligt Weikle-Mills användes gärna flickan för att utforska och belysa denna problematik:

As members of society who would remain dependent even on reaching adulthood, young women [...] could be presented as ideal examples of obedient childlike citizens. Thus, the association with children did not only serve to restrict women's citizenship, as one might expect, but actually made women (or, more often, girls) key imaginary figures for citizens.¹³⁵

Litterära framställningar av flickors utbildning och begränsade medborgarrätt kunde således både lyfta fram den unga kvinnan som ideal medborgare och synliggöra medborgarskapets disciplinerande innebörd.

I Strussenfelts flickbok relateras på ett likartat sätt läsning till frågor om lydnad och maktutövning. Att ett barn bör underkasta sig föräldrars auktoritet, oavsett hur den utövas, är en tankegång som Stina Ridderstad menar är återkommande i författarskapet.¹³⁶ Mimmis läsning bryter mot moderns förbud, vilket gör hennes handling än mer problematisk, men moderns överdrivna stränghet sägs också ha gjort flickan benägen till lögn och trots. Det handlar om att hitta en jämvikt mellan självstyre och påverkan. Att en harmonisk familje- och samhällstillvaro förutsätter viss inskränkning av medborgarens frihet framställs dock som oproblemiskt i Strussenfelts roman: "Frihet är en herrlig gåfva, då det är en lagbunden frihet, som låter sig ledas av kristendom och samvete".¹³⁷ Flickornas läroprocess bygger på att de underkastar sig såväl god boklig lärdom som Fru W:s omdöme. I *Flickskolan på landet* förväntas dock inte fosterdöttrarna förbli barn. I stället, som jag återkommer till i nästa avsnitt, understryks vikten av att flickan växer upp till en ansvarstagande, moraliskt rättrådiga individ.

Utöver läsning av skönlitteratur innehåller undervisningen föreläsningar om historia och samtal om kristendom. Vid ett flertal tillfällen hyllas historiska berättelser och de framställs som väsensskilda från de skadliga romanerna, till exempel då Fru W gentemot Mimmis stränga mor försvarar att hon lånat ut böcker till flickan: "Det var icke min mening att låna dig romaner, men historiska böcker nekar hon dig visst icke att läsa."¹³⁸ För Strussenfelt kom också fosterlandskärleken, enligt Ridderstad, till uttryck "i hänförelsen för Sveriges stora minnen och för svenska historiens personligheter" vilka utgjorde ämnen i flera av hennes

historiska berättelser.¹³⁹ Till skillnad från dessa behandlar de historiska föreläsningarna i *Flickskolan på landet* europeiska händelser, vilket inom fiktionen förklaras med att flickorna redan är bekanta med den svenska historien från tidigare studier.

Den medborgerliga fostran är ändå framträdande genom att föreläsningarna huvudsakligen fokuserar på protestantismens utmaningar och segertåg. Enligt Anderson uppstod föreställningar om en nationell samhörighet i sekulariseringens spår och delvis som en ersättning för tidigare religiösa gemenskaper.¹⁴⁰ Som bland andra Linda Colley poängterat hade emellertid religionen fortsatt stor betydelse i formuleringen av det nationella. Liksom i flera andra protestantiska länder definierades de nationella särdragen i Sverige i opposition mot katolicismen och fram till 1860 var svenska medborgare tvungna att vara anslutna till den lutheranska statskyrkan.¹⁴¹ Anti-katolska stämningar var därtill framträdande i samtida svenska historiska romaner, även om Strussenfelt inte tillhörde dem som uttryckte sig mest negativt inom genren.¹⁴²

Medborgaren som skapas genom utbildningen i Strussenfelts berättelse har ett ben i en internationell, lutheransk kontext och ett i en inhemsk kulturell tradition.¹⁴³ Att vara protestant utgjorde en aspekt av medborgarens dygder i 1800-talets Sverige. Som Inger Hammar har visat användes kristendomen också som en plattform för kvinnor som argumenterade för utökade civila och politiska rättigheter. Exempelvis Bremer formulerade i sina romaner ett kvinnligt medborgarskap i dialog med Martin Luthers lära och för henne var filantropin central i denna process. Genom sitt kristeliga arbete bland samhällets utsatta visade kvinnorna att de hade en viktig roll att fylla utanför hemmet och i synnerhet ogifta kvinnor kunde därmed få en meningsfull uppgift. Det motstånd som fanns i samtiden mot att låta kvinnor arbeta i det offentliga rummet kunde därmed övervinnas.¹⁴⁴ Utövandet av välgörenhet är även betydelsefullt i Strussenfelts berättelse. Religionens framträdande roll understryks vidare av att *Flickskolan på landet* avslutas med att tre av flickorna konfirmeras. Svenskt medborgarskap var en förutsättning för att genomgå konfirmation och under 1800-talet betraktades konfirmationen som en övergång till vuxenvärlden.¹⁴⁵ Inför konfirmationen konstaterar en av fosterdöttrarna att ”jag har hittills varit ett barn, jag

skall ej vara det mera".¹⁴⁶ Scenens funktion i berättelsen är intressant i jämförelse med många senare flickböcker där det oftare är förlovnings- eller äktenskap som avslutar berättelsen och signalerar att protagonisten slutgiltigt lämnat barndomen bakom sig. Den vuxenhet som fru W:s fosterdöttrar inträder i är av ett annat slag, när de följer i sin lärarinns fotspår.

Moderskap och myndighet

Fru W ingår i en tradition av undervisande kvinnor inom barn- och ungdomslitteraturen. Parallellt med de mer välkända Rousseaus och J.H. Campes informatorer och manliga lärargestalter förekom olika typer av kvinnliga pedagoger i 1700-talets och det tidiga 1800-talets litteratur. Madame de Genlis, Sarah Trimmer och Anna Laetitia Barbould utgör några av de författare som i sina barnlitterära texter skildrade handlingskraftiga, rationella kvinnor i kontrast till samtidens romantisering av kvinnlig vekhet och känslsamhet. Många av dessa författare hade själva, i likhet med Strussenfelt, arbetat som guvernanter och använde sig av sina erfarenheter i litteraturen, även om texterna inte nödvändigtvis var självbiografiska. Genom berättelser om undervisande kvinnor och deras skyddslingar kunde de delta i diskussionen av pedagogiska frågor, men indirekt också i samhällsdebatten i stort.¹⁴⁷ Pedagogiska traktater var, som Mansén framhållit, "ett av tidens mest populära sätt att diskutera såväl samhällsfrågor som grundläggande frågor om människans väsen och hennes uppgift i livet".¹⁴⁸ De barnlitterära guvernantberättelserna innebar inte minst en möjlighet för författarna att gå i dialog med ett begränsande kvinnoideal och skriva fram en kvinna som kunde agera och tala med vuxen auktoritet. I Fru W gestaltas såväl en ideal medborgare som en myndig kvinna. Det sker genom att olika former av barnlighet och beroende ställs mot varandra.

Liksom flera av sina barnlitterära föregångare, som Wollstonecrafts mrs Mason eller Fieldings mrs Teachum, är Fru W i *Flickskolan på landet* änka och har eleverna inneboende hemma. Att arbeta som guvernant eller lärarinna var ett av få respektabla yrken som var tillgängliga för de övre klassernas kvinnor under 1800-talets första hälft. Även inom

vuxenlitteraturen beskrevs gärna guvernanternas öde, men dessa texter lade vanligen större vikt vid den arbetande kvinnans utsatthet eller romantiska relationer än själva undervisningsaktiviteten.¹⁴⁹ Fru W framställs däremot inte som ekonomiskt nödställd utan hennes drivkraft är mer altruistisk då hon vill "blifva moder för andras barn".¹⁵⁰ Relationen beskrivs i innerliga familjetermer, men att Fru W inte är flickornas biologiska mor är betydelsefullt. Genom att sprida de kvinnliga omsorgerna utanför den närmaste familjekretsen intar hon en roll som "andlig mor", för att använda Bremers term, och visar att den barnlösa kvinnan kan ha en viktig samhällsfunktion.¹⁵¹ Den vuxna kvinnans uppgift som lärarinna och vårdarinna återkommer i flera senare flickberättelser under 1800-talet. I exempelvis Emily Nonnens *Smugglarens dotter, eller Hvad vågorna sade. Berättelse för ungdom* (1873) skildras hur den milda fröken Edelstedt på ett liknande sätt som Fru W utövar ett positivt inflytande på omgivningen och inbjuder en grupp flickor för att dela med sig av sin lärdom:

Hon brukade derföre samla några unga flickor omkring sig, åt hvilka hon meddelade det rika mått af kunskaper, som hon sjelf tillegnat sig; hon gjorde det till sitt mål att utbilda både hjerta och förstånd, att uppfostra dem till nyttiga medlemmar af samhället och tillika bibringa dem praktiska kunskaper, som skulle göra dem dugliga för det husliga lifvet, hvartill de flesta troligtvis blefve kallade.¹⁵²

Undervisningen beskrivs i likartade termer som i *Flickskolan på landet*, men med starkare betoning på att ge flickor husliga färdigheter. Det är karakteristiskt för hur den svenska flickboken utvecklas under seklet, vilket jag återkommer till i nästa kapitel.

Fru W:s änkestatus skapar annorlunda möjligheter att beskriva henne som en självständig kvinna än om hennes make varit vid liv. Änkor var de enda kvinnor som var myndiga under 1800-talets första hälft och till skillnad från hustrur kunde de förvalta sin egendom, ingå avtal och i enstaka fall till och med rösta.¹⁵³ Frågan om ogifta kvinnors omyndighet och begränsade försörjningsmöjligheter var föremål för livlig debatt i samtiden och diskuterades även i romanform. Utöver Bremers

välbekanta *Hertha, eller en själs historia* (1856) kan den mindre kända *Kvinnan utan förmyndare* (1841) av Strussenfelts syster Amalia nämnas.¹⁵⁴ Strussenfelt berörde själv frågan i två vuxenromaner, *Informatorn och aristokraten* (1845) och *Menings-striderna* (1846), där ogifta kvinnor begär att få bli myndiga. Det är här liksom i flickboken den ogifta kvinnans omyndighet som är i fokus och att äktenskapet åter innebär kvinnans omyndigförklaring framställs som mindre problematisk. Liksom föräldraauktoriteten skildras den gifte mannens bestämmanderätt som självklar. Det är inte en form av lydnad som innebär en konflikt i författarskapet.¹⁵⁵

I *Flickskolan på landet* diskuteras inte kvinnans omyndighet explicit, men i skildringen av Abelas öde skildras konsekvenserna av hennes begränsade civila medborgarskap. Till skillnad från den myndiga änkan är hon beroende av förmyndares godtycke. Abela är guvernant och bor på nåder hos sina rika släktingar, som varken uppskattar henne eller tillåter henne att söka en tjänst någon annanstans så att hon kan få möjlighet att försörja sig själv. Att som ensamstående vuxen inte få bestämma över sitt eget öde beskrivs som förnedrande och det orättfärdiga i behandlingen av Abela understryks av namnet, som är en kvinnlig form av Abel – Bibelns oskyldiga offer. Den okänsliga behandlingen förklaras med att frun i huset "aldrig varit beroende af andra", vilket gör att hon inte förmår sätta sig in i deras situation.¹⁵⁶ Fru W har som föräldralös haft andra erfarenheter och det tidigare beroendet av andras godtycke har utvecklat hennes empati för människor som är sämre lottade. Det präglar hennes agerande efter att hon blivit ekonomiskt oberoende i samband med att den förmögne maken vid sin bortgång "med varm hand [...] åt henne gifvit allt vad han egde".¹⁵⁷ Tillsammans med hennes status som myndig utgör den ekonomiska tryggheten den outtalade förutsättningen för Fru W:s verksamhet. Det finansiella oberoendet beskrivs som ett grundläggande mänskligt behov: "Mätte jag aldrig falla någon till last – utan sjelf kunna förtjena mitt upphälle [...] Ja, så tänker hvarje sjelfständig, rättsinnig menniska."¹⁵⁸ De omyndiga kvinnorna framställs därmed indirekt som berövade möjligheten att agera i enlighet med alla rättrådiga människors önskemål.

Fru W fungerar samtidigt som lärarinna och modersgestalt. Strus-

senfelt flickbok lägger ett stort ansvar på mödrar och dessa värderas genom deras påverkan på det uppväxande släktet. I grannflickornas agerande kan man "åskåda de frukter som Fru Reichardts uppfostringssätt buro och med detsamma äfven verkningarna af Fru K:s moderliga omsorger".¹⁵⁹ Trots att de två nämnda kvinnorna fungerar som motsatser i berättelsen förenas de av sin ytlighet. Medan Fru Reichardt är fåfång och bördshögfärdig, är Fru K överdrivet sträng och religiös. Liksom i flera av sina andra texter kritiserar Strussenfelt genom Fru K det hon kallar "sektarism" eller "läseri".¹⁶⁰ Därmed avses religiösa åskådningar som "fasta sig vid vissa yttre former, som röja ensidighet och ofördragsamhet". Dess utöware tillåts "t.ex. icke dansa, ej bevista ett spektakel, [och] läsa endast andliga böcker".¹⁶¹ Detta fokus på det yttre framställs som en form av hyckleri; religionen blir endast en yttre angelägenhet och avspeglar inte nödvändigtvis ett kristet sinnelag. Till skillnad från Fru Reichardt och Fru K ser den osjälviska Fru W till människans inre värde utan att bländas av vare sig vackra kläder eller skenbart fromma handlingar. Hon belönas följdriktigt med ärliga och kärleksfulla fosterdöttrar.

En förständig mor är likaså väsentligt för att flickan ska kunna uppnå mognad. Om den femtonåriga Jacqueline konstateras att då hon "i de sednare åren saknat en moders omvårdnad och varit öfverlemnad åt en svag oerfaren guvernants ledning, var hon ett ytterst själfsvåldigt barn".¹⁶² Brist på självdisciplin associeras här med att vara barn och att bli vuxen innebär en gradvis utveckling av ökad självkontroll. Den bortskämda unga kvinnan har stannat på ett barns nivå på grund av avsaknaden av en mor, som kunnat leda och fostra henne in i vuxenvärlden. För Jacqueline sker förändringen först i samband med att hon insjuknar och ligger på dödsbädden, vilket är ett vanligt motiv i både barn- och vuxenlitteratur. Dödsbäddsscener där änglalika barn och unga kvinnor manar andra människor till omvändelse är rikligt förekommande i 1800-talets litteratur. De gestalade barns oskuldsfullhet och närhet till Gud.¹⁶³ Lika vanliga är bångstyriga flickor som när de drabbas av sjukdom eller fysisk skada omvärderar sitt tidigare leverne och vid tillfrisknandet har förvandlats till lydiga och ödmjuka personer. Katy i Coolidges *What Katy Did* är ett välkänt exempel.¹⁶⁴ Bolanders "Sjukrummet" ur *Tante Agnetas aftonberättelser för sina unga vänner* och Amanda Kerfstedts Sig-

nild och hennes vänner. Ett exempel för unga flickor (1865) är två svenska varianter av motivet.

Sjukdoms- och dödsbäddsscenerna användes i litteraturen både för att påvisa brister i samtidens uppfostran och framhålla flickans potential för förändring.¹⁶⁵ Jacquelines sjukdomstid formulerar parallella diskurser om det önskvärda i att dels bevara en barnlik oskuld, dels växa upp och lämna "barnsligheter och nycker" bakom sig.¹⁶⁶

"[...] jag har hittills varit ett självsvåldigt barn, och ett barn kan aldrig blifva så lycklig som en ung människa."

"Så tror man när man är ett barn," återtog den gamle, "men när man upphör att vara det, då finner man att den lyckligaste tiden är tillryggelagd. Och hvad tror du väl att lifvet kunde erbjuda dig, som du ej i rikare mått erhåller om du med barnasinne går din jordiska förvandling till mötes?"¹⁶⁷

Ur ett religiöst perspektiv finns det ett värde i barnsligheten, då barnets ofördärvade sinne gör att det står närmare Gud. Barn kan således bli ett Guds redskap på jorden och finna sällhet. I Strussenfelts flickbok dras dock en skiljelinje mellan att vara barn i Guds ögon och att vara barn i det världsliga samhället, vilket klargörs efter flickornas konfirmation: "I hafven nu sjelfva åtagit eder ansvaret för edra gerningar. Barn ären I inför Gud, men icke inför verlden."¹⁶⁸ För att kunna bli en nyttig medborgare måste barnet växa upp och även i den processen kan religionen spela en roll. När Fru W i sin ungdom grät över att ha svikits av vänner var det med hjälp av "religionen och förnuftet [som hon] segrade öfver dessa barnsligheter".¹⁶⁹ Att tygla sina känslor och agera rationellt leder till vuxenhet. Genom att göra skillnad på att vara barn i religiös och världslig bemärkelse, möjliggör texten en framställning av kvinnan som på samma gång barnligt oskuldsfull och mogen att som samhällsmedborgare axla världens ansvar.

I Strussenfelts flickbok utgör Fru W romanens moraliska auktoritet och hon bemöts med respekt av både män och kvinnor i hennes omgivning. "Vid Fru W:s ord fästes alltid afseende", konstaterar berättaren.¹⁷⁰ Hennes intellektuella kapacitet betonas likaså: "Den bildning, hon egde,

hade hon med tillhjälp af sitt goda hufvud sjelf förvärfvat sig [...].¹⁷¹ Fru W beskrivs varken som anmärkningsvärt lärd eller befallande i sin undervisning, men som lärarinna intar hon ändå en auktoritetsposition och formulerar självständiga åsikter. Detta markeras inte minst av hennes föreläsningar i religion och historia. I en redogörelse för synen på nattvarden inom protestantismen sällar hon sig exempelvis till Jean Calvins tolkning. Efter att ha sammanfattat Luthers och Huldrych Zwinglis ståndpunkter fortsätter hon:

Calvin afvek från dem båda (och hans åsigt är för min känsla den antagligaste, ehuru jag icke vill påtvinga den till andra) att brödet och vinet icke allenast betecknade Kristi lekamen och blod, utan att *de troende andligen* anammade densamma. Vår kyrkas bekännelse öfverensstämmer med Luthers mening.¹⁷²

Fru W:s tonfall är ödmjukt och hon sägs ha kommit till sin slutsats via känslan snarare än intellektet, men faktum kvarstår att hon intar en avvikande ståndpunkt från statskyrkans i en central teologisk fråga. Möjligheten att på detta vis tala med auktoritet, om än utan att anta en auktoritär ton, skapas genom rollen som lärarinna och fostermoder. Genom Fru W iscensätts en på samma gång mild och rationell kvinna som är mogen att axla det civila medborgarskapets rättigheter och skyldigheter. Hon agerar ekonomiskt ansvarsfullt, har en god moral samt engagerar sig i det omgivande samhället när hon tar hand om föräldralösa barn och bedriver fattigvård. I *Flickskolan på landet* framhävs just hennes mognad, då hon kontrasteras mot "de unga uppfladdrande skönheter, hvilkas ord oftast äro lika betydelselösa som deras tankar".¹⁷³ Här anas en kritik, liknade Mary Wollstonecrafts i *Vindication of the Rights of Women* (1792), av en uppfostran som riktar fokus mot kvinnans yttre och behagfullhet i stället för hennes förstånd. Wollstonecraft menade att en dylik fostran fick kvinnan att stanna på barnets nivå. *Original Stories from Real Life* beskriver också en uppfostran som låter flickorna utveckla både medkänsla och förnuft, men utan att hemfalla åt känslosamma överdrifter. Det finns flera likheter med scener och utbildningsmetoder som gestaltas i *Flickskolan på landet*, men i jämförelse med Mrs Mason

framhävs Fru W:s värme och innerlighet i högre grad. Texten tar avstånd från en uppfostran och en värld som enbart styrs av förnuft: "Och hvem är den dödlige som eger ett *hjerta*, och icke någon gång låter dess röst segra öfver förnuftets? d.v.s. *det der kalla förnuftet*."¹⁷⁴ Förnuft och känsla går hand i hand i romanens föreställda medborgarskap för kvinnor.

Strussenfelts *Flickskolan på landet* är i dag en närmast bortglömd bok. Dess intresse ligger inte i en revolutionär eller radikal framställning av en framtida, frigjord kvinna utan snarare i strävan efter att förbättra flickans och kvinnans ställning inom samtidens ideologiska ramar.¹⁷⁵ Som krönikör uttalade Strussenfelt sig mer öppet för en vidgning av i varje fall den ogifta kvinnans rättigheter.¹⁷⁶ I *Flickskolan på landet* förs däremot inga explicita politiska diskussioner. I den mån texten gör politiska ställningstaganden görs det indirekt och lågmält, genom framvisandet av kvinnans sårbara ställning och vikten av att flickor ges utbildning. Som Ridderstad har formulerat det "predikar [Strussenfelt] aldrig i sina romaner om kvinnans frigörelse utan visar i stället den självständiga kvinnans överlägsenhet i kraft och kärlek".¹⁷⁷ *Flickskolan på landet* gestaltar på ett liknande vis hur en moralisk, självständig och kärleksfull kvinna kan ha en viktig samhällsfunktion och utöva inflytande, både inom och utanför familjen. Genom att flickorna ska fostras till "värdiga och lyckliga medborgarinnor" pläderas samtidigt för kvinnans rättighet att inte bara betraktas som dotter, maka eller moder utan som en fullvärdig människa och medborgare.

2.

Hemmets universitet

Hushållsskola och medborgarfostran

Genom flickbokens historia utgör det husliga arbetets glädje och vedermodor ett återkommande motiv. Vikten av att bli en god husmor inpräntades i 1800-talets rådgivningslitteratur för unga kvinnor och flickbokens många beskrivningar av hemarbete utgör både ett arv från denna litteratur och en protest mot densamma.¹⁷⁸ Megs misslyckade gelékokning i Louisa M. Alcotts *Good Wives* (1869, sv. 1872) och Annes kaka som kryddats med liniment i Lucy Maud Montgomerys *Anne of Green Gables* (1908, sv. 1909) utgör två av de mer välkända och humoristiska skildringarna av hushållsarbete, men genren är fylld av flickor som städar, syr, lagar mat och rensar trädgårdsland. I Laura Fitinghoffs *I fjälluft. Tidsbild från seklets midt* (1899) formulerar den konservative fadern en veritabel lovsång till hemarbets rikedom och variation:

”Hemmets vård” skulle [...] kunna beröra så många ämnen att det kunde sysselsätta ett helt kvinligt universitet. Jag tänker mig, att det då skulle omfatta allt på det praktiska området: djurens skötsel, kokkärls och andra husgerådsartiklars behandling, till beredning af sund föda af högsta näringshalt, tillverkande af beklädnadspersedlar, hälsolära, barnavård m.m. Komma vi så till det estetiska och intellektuella området, så ha vi främst musik, astronomi, geologi, botanik och litteraturhistoria –¹⁷⁹

Texten framställer husliga sysslor som ett kvalificerat kunskapsområde som både förutsätter och ger lärdom. Det lantliga hemmet beskrivs som

en läroanstalt där flickor kan inhämta kunskaper av en sådan bredd och dignitet att de skulle kunna fylla ett universitet.

I fjälluft utspelas i mitten av 1800-talet och skildrar därmed ett vägskäl i den husliga undervisningens historia. Vid denna tid inleddes i Sverige en professionalisering av husmoderns sysslor som successivt växte sig starkare under seklet. Högre krav började ställas på husmoderns förmåga att såväl laga mat i enlighet med näringsfysiologins senaste rön som att sköta hushållet på ett hygieniskt och ekonomiskt vis.¹⁸⁰ Denna kunskap var inte längre endast något som i huvudsak överfördes mellan olika kvinnogenerationer i hemmen. Diskussioner började nu föras om statliga utbildningsinitiativ inom hushållsområdet. Till skillnad från familjefadern i Fitinghoffs roman ansåg många samtida debattörer att hemmet inte längre var kapabelt att ge flickorna de nödvändiga kunskaperna.¹⁸¹ Bland dem som uttryckte en oro över unga kvinnors bristande kännedom om och håg för hushållsarbete fanns flera flickboksförfattare. Gerda Meyerson konstaterade i ett inlägg från 1896:

Flickorna i våra dagar visa i allmänhet icke stor lust för husliga sysslor. De bildade unga kvinnorna välja, då de slutat skolan, hellre sin verksamhet utåt än i hemmet, arbetarbefolkningens döttrar taga hellre plats på fabriker än de tjäna i familjer och om de sedan gifta sig, äro de flesta alldeles okunniga i konsten att sköta ett hushåll.¹⁸²

Flickors friare liv och nya arbetsmöjligheter lockade både arbetar- och borgardöttrar bort från traditionella hushållssysslor. Avsaknaden av husliga färdigheter kunde enligt Meyerson få konsekvenser för såväl hemmets ekonomi som moralen.¹⁸³ Även Helena Nyblom underströk vikten av hushållsarbetet och invände mot att det inte fick den aktning det förtjänade. I "Embedet at være Husmoder" (1887) kritiserade hon samtidens tendens att uttrycka sig ringaktande om kvinnans husliga uppgifter. Nyblom lyfte fram husmoderskapets betydelse genom att sysslan beskrevs som ett ämbete, som krävde praktisk övning, teoretisk kunskap och färdigheter i arbetsledning. Husmodern var inte bara en "Kokkepige" utan en "styrende Regentinde i en Stat i Staten".¹⁸⁴

Skildringar av hushållsarbete återfinns i svenska flickböcker genom

hela undersökningsperioden. I exempelvis Wendela Hebbes *Brudarne* och Fitinghoffs *I fjälluft* beskrivs de vardagliga sysslorna i en prästgård, medan Ulla Linder i *Flickorna på Rosenholm. En berättelse för unga flickor* (1920) berättar om Malla som just avslutat en skolkökskurs och är "så ivrig att få underhålla och uppöva de konstgrepp hon fått lära sig".¹⁸⁵ Tematiken är som mest framträdande i flickböcker om unga kvinnor som skickas hemifrån för att lära hushåll, antingen som inneboende hos bekanta eller i en hushållsskola. I dessa texter sker undervisningen i hushållsgöromål i organiserad form och får en central funktion i berättelsen. Ett tidigt exempel återfinns i Fredrika Ehrenborgs *Prostinnans flickskola. Utdrag ur ett större arbete från 1844* som inte uttryckligen är skriven för unga, men som i likhet med andra samtida familjeromaner sannolikt har lästs av en blandad målgrupp.¹⁸⁶ Den är intressant i sammanhanget då den närmast utgör en fiktionaliserad instruktionsbok för personer som vill starta likartade skolprojekt.

Övriga berättelser som fokuserar på hushållsundervisning är publicerade från sekelskiftet 1900 och framåt, och är mer entydigt riktade till flickor. Hedda Andersons *Stadsflickor på landet* (1899) delar blandningen av fiktion och praktisk undervisning med Ehrenborgs berättelse, men fungerar snarare som en hushållsbok för unga kvinnor. De instruktiva partierna ger de två texterna en dubbel funktion liknande Strussenfelts *Flickskolan på landet* genom att de både gestaltar flickors utbildning och i olika utsträckning fungerar som en lärobok för läsaren. Under 1900-talets första decennier blir de praktiska belärande inslagen mindre framträdande, men hushållsundervisning som motiv finns kvar. Elna Wides *Kamraterna på Forsbro. Verklighetsskildringar om och för unga flickor* (1907) följer en grupp flickor under ett år i hushållsskola och hur deras liv som vuxna utvecklar sig; bland annat startar en av eleverna en egen hushållsskola. En läroperiod i ett främmande hushåll förekommer också i flera svenska långserieböcker för flickor, såsom i *Ungdomen på Hällesund. Gamla och nya bekanta. Berättelse för unga flickor* (1919) i Elisabeth Kuylenstierna-Wensters serie om Barbro Berting och *Hannas dagbok eller Mera om Blomkullakusinerna. En bok för flickor från 1921* i Hedvig Svedenborgs Blomkulla-böcker.¹⁸⁷

Flickböcker om hushållsskolor tycks utgöra ett specifikt svenskt,

eller möjligen nordiskt, inslag i genren.¹⁸⁸ Likartad hushållsundervisning förekom i flera regioner med en stark flickbokstradition, såsom Storbritannien, Tyskland och Nordamerika.¹⁸⁹ I den förhållandevis omfattande internationella forskningen om flickskoleberättelser har dock hushållsskolan som litterärt fenomen fått lite uppmärksamhet.¹⁹⁰ I vilken mån avsaknaden av undersökningar beror på att tidigare forskare har fokuserat på andra frågor eller på att hushållsskolor är mindre vanligt förekommande i dessa länders flickböcker är vanskligt att fastställa utan en systematisk genomgång av periodens texter. Det är dock tydligt att såväl flickboksforskningen som många av klassikerna inom genren har inriktat sig på andra skolformer, huvudsakligen internatskolor och flickpensioner eller collegestudier.¹⁹¹ Även denna typ av texter kan innehålla beskrivningar av hushållsgöromål eller undervisning i handarbete, men sysslorna får en mindre framträdande roll i berättelsen och protagonistens framtidsplaner. Gunilla Lindgren konstaterar i sin studie av amerikanska collegeromaner: "Practical domestic instruction has no place in college fiction."¹⁹² I de svenska flickböckerna om att lära hushåll står tvärtom det praktiska arbetet i centrum och teoretiska studier får en mer perifer roll. Det skapar en annorlunda bild av vad som betraktas som väsentligt i flickors utbildning och vilken plats i samhället de unga kvinnorna förväntades inta som vuxna. Vilken funktion ges då hushållsarbete i flickböckernas framställning av flickors uppfostran och mognad? Och hur konstrueras olika klasstillhörigheter och föreställda medborgarskap i relation till arbetet?

Professionaliseringen av husmodern

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet kom husmodern att ingå i en metaforik runt ett kvinnligt medborgarskap, vanligen som komplement till ett manligt medborgarbegrepp. Det framfördes till och med förslag om att unga kvinnor skulle genomgå obligatorisk husmodersutbildning som en form av kvinnlig värnplikt. Den var tänkt att fungera som en motsvarighet till männens allmänna militära värnplikt som infördes 1901 och fram till 1922 utgjorde ett villkor för manlig rösträtt.¹⁹³ Som många forskare påpekat har den ideala medborgaren ur ett historiskt

perspektiv vanligen motsvarats av en vit, vuxen, oberoende man från de övre samhällsgrupperna, trots medborgarskapets till synes könsneutrala innebörd. Mannens sammankoppling med offentlighet och politik har inneburit att medborgarskapet i både teori och praktik har exkluderat kvinnliga erfarenheter, verksamhetsområden och intressen.¹⁹⁴ I kvinnors strävan efter utvidgade rättigheter har följaktligen just en kamp för att kontrollera och omformulera gränsen mellan en manlig offentlighet och en kvinnlig privatsfär varit central.¹⁹⁵ Under undersökningsperioden blev husmodern och hennes arbetsområde fokus för en dylik gränskamp, som både möjliggjorde inkludering och drog upp nya skiljelinjer för exkludering. Även i kampen för kvinnlig rösträtt användes husmodern för att beskriva kvinnans centrala roll i samhällsbygget. Husmoderns verksamhetskrets vidgades till att omfatta såväl lokalsamhället som nationen, medan hemmet användes som metafor för staten.¹⁹⁶ Det var ett tankesätt som utgick från en traditionell könsarbetsdelning, men som omdefinierade inom vilka samhällsområden kvinnan förväntades vara aktiv.

Det ökade intresset för husmoderns verksamhet innebar på samma gång en kritik av hur kvinnor skötte sina hem och en statushöjning för deras arbete. Runt sekelskiftet 1900 förespråkades en rad utbildningsinitiativ för att förbättra kvinnornas husliga kompetens. Det var åtgärder som riktade sig till både flickor och husmödrar från olika klasser.¹⁹⁷ Flickskolor i Stockholm och Göteborg startade undervisning i huslig ekonomi under 1880-talet och under samma decennium började flera folkskolor i Stockholm kombinera matsservering till de fattigaste barnen med lektioner i matlagning för de äldre flickorna.¹⁹⁸ År 1892 beviljade riksdagen för första gången anslag till undervisning i husligt arbete, vilket upprepades 1906 då bland annat landets folkhögskolor tilldelades medel för att lära ut huslig ekonomi.¹⁹⁹ Införandet av undervisning i hushållsgöromål förutsatte dessutom en stor mängd hushållslärare, vilket skapade nya arbetsmöjligheter för kvinnor. I denna roll bemyndigades de som experter på området efter genomgången utbildning.²⁰⁰ Enligt Berit Larsson motiverades de olika utbildningsinitiativen av sociala och ekonomiska hänsyn: "En familjs ekonomiska välstånd ansågs beroende av hustruns förmåga att på ett tidsenligt sätt sköta hemmet rationellt,

och duktiga husmödrar blev nationalekonomiskt intressanta.²⁰¹ Genom större kunskap om hushållning, näringslära och livsmedelshygien skulle kvinnorna bidra till förbättrad folkhälsa och ekonomi.²⁰² Undervisningen hade samtidigt ett tydligt moraliskt inslag. Likaväl som husmodern tillerkändes en viktig uppgift för samhällsekonomin i stort, fick hon stå till svars för hemmens ekonomiska och moraliska förfall.²⁰³

Flickböckerna om att lära hushåll har ett snävare fokus än samtidens olika utbildningsåtgärder. De inriktar sig enbart på utbildning av flickor och ogifta kvinnor, vilket sannolikt kan förklaras med att det är dessa som utgör berättelsernas målgrupp. Undervisningen i de svenska flickböckerna äger vanligen rum i privata, familjeliknande förhållanden och i hemmiljö, från huvudpersonen i *Hannas dagbok* som lär hushåll hos en släkting till de femton flickor som inryms i "tant Erikas" hem i *Kamraterna på Forsbro*. Beverly Lyon Clark menar att detta är karakteristiskt för 1700- och 1800-talens litterära flickskoleskildringar, som till skillnad från berättelser om pojkskolor inte utspelar sig i en offentlig miljö eller förbereder eleverna för ett liv utanför hemmet.²⁰⁴ I synnerhet *Stadsflickor på landet* och *Ungdomen på Hällesund* framställer skolan som en idyllisk och hemtrevlig miljö. Den explicita utbildningen rör hushållsgöromål, men flickorna får genom inkluderingen i familjerna också lära sig de idealvärden som under 1800-talet associerades med medelklasshemmet. Trots detta är inte målet med undervisningen nödvändigtvis att eleverna ska återbördas till hemmen. Till skillnad från internatskolorna i de texter som Clark diskuterar förbereder hushållsskolorna flickorna för arbete både i och utanför privatsfären.

De huvudansvariga för hushållsutbildningarna är i samtliga texter kvinnor, även om exempelvis familjefadern i *Stadsflickor på landet* deltar genom att lära ut bokföring till eleverna.²⁰⁵ Mavis Reimer menar att L. T. Meades välkända skolberättelser struktureras runt en motsättning mellan "a society administered by men and a society headed by women".²⁰⁶ I de svenska flickböckerna finns inte samma motsättning. Hushållsskolan utgör snarare ett komplement till det mansdominerade samhället, där kvinnorna ska bidra med utgångspunkt i sina specifika färdigheter. De kvinnliga lärarna inom hushållsskolorna understryker kvinnornas expertis på området och att de förmår inta en ledarroll. Sär-

skilt i Wides roman framhålls att hushållsskolans elever förväntas såväl kunna utföra samtliga hushållssysslor som "kunna undervisa och bedöma sina tjänarinnor".²⁰⁷ Den kvinnocentrerade tillvaron möjliggör liksom i Strussenfelts *Flickskolan på landet* gestaltningen av förebildliga, kvinnliga auktoritetsfigurer.

Skolornas kvinnogemenskap har emellertid gränser och inkluderar huvudsakligen de övre klasserna. Medan de brittiska skolberättelserna vanligen utspelas på internatskolor och därmed i en exklusiv över- eller medelklassmiljö,²⁰⁸ finns förvisso i de svenska flickböckerna om hushållsskolor en större närvaro av de lägre klasserna. Texterna utgår dock från de övre klassernas perspektiv, i och med att de till största delen handlar om medel- och överklassens anordnande av utbildning för torpar- och statarflickor eller om stadsflickor från de högre klasserna som själva skickas att lära hushåll. I prostinnans skola i Ehrenborgs berättelse och Gerdas hushållsskola i *Kamraterna på Forsbro* undervisas de lägre klasserna och uppbyggnaden av skolverksamheten fokuseras. Berättelserna utgår från lärarnas perspektiv och statar- och torparflickorna framstår som en anonym grupp. De texter som skildrar skolor för de övre klasserna, tar i stället sin utgångspunkt i elevkollektiven. Eleverna, och i viss mån lärarna, är individualiserade och fokaliserade. Det är deras personliga utveckling som står i centrum.

Berit Halling, som undersökt hemkunskapsämnets utveckling i folkskola och flickskola runt sekelskiftet 1900, menar att den husliga utbildningen diskuterades på skilda sätt beroende på vilken klass som var målgruppen. Förbättrade hushållskunskaper i arbetarklassen beskrivs som del av en social reformverksamhet. Den ansågs kunna leda till bland annat minskad fattigdom och bättre folkhälsa. I relation till medelklassen framhävdes i stället pedagogiska vinster, då hushållsundervisning tänktes kunna sammanlänka teori och praktik på ett positivt sätt. Undervisningen för denna grupp avsåg också att höja hushållsarbetets status, fungera demokratiserande och synliggöra att sysslorna krävde mångsidiga kunskaper.²⁰⁹ En liknande tendens kan anas i de här analyserade flickböckerna, även om demokratiseringsaspekten inte är särskilt framträdande i någon av dem. Genom mötet över klassgränserna sker visserligen ett närmande och en ökad likhet mellan samhällsgrupperna.

Gerda i Wides roman klär sig exempelvis som statarkvinnorna i hemvävda kläder, medan de anammar de övre klassernas livs- och klädstil med hatt och parasoll. Någon mer omfattande ekonomisk eller politisk utjämning tycks det emellertid inte vara fråga om. Däremot betonar berättelserna om medel- och överklassflickor hur eleverna får en ny kunskap om och uppskattning för hemmets sysslor. Avslutningskapitlet i *Stadsflickor på landet* beskriver hur de tidigare eleverna tack vare hushållsskolan blivit duktiga och flitiga. En av dem poängterar att hon "ej kan vara nog tacksam öfver att hon fått lära sig hur det går till på landet".²¹⁰

När utbildningen riktas mot de lägre klasserna ligger fokus, som i Hallings material, på att åtgärda sociala missförhållanden. I *Prostinnans flickskola* från 1840-talet har idén om hushållsundervisning uppstått efter att en lärd gäst klagat över "allmogens, som det syntes, tilltagande osnyggighet, och deras qvinnors oduglighet att hålla sina hus i anständigt skick; hvarvid männernas fylleri, med deras uppkommande otrefnad och fattigdom, icke förglömmes".²¹¹ Liksom ofta i den samtida debatten framställs de fattigas situation som ett moraliskt problem, då kvinnornas bristande hushållskunskaper verkar leda till att männen går på krogen och slösar bort deras pengar.²¹² Hushållsskolorna blir lösningen och texterna gestaltar hur undervisningen leder till en reformering av bygden. Reformsträvandena i *Kamraterna på Forsbro* som utspelas i slutet av 1800-talet har inte en lika moraliserande utgångspunkt, utan statarnas missförhållanden förklaras utifrån en avsaknad av kunskap och utbildning, som i beskrivningen av deras mathållning:

Hvilken dålig och vårdslös matlagning förekom ej i allmänhet i statarehemmen på landet. Endast det allra enklaste, tillagadt på allra enklaste sätt utan begrepp om näringsvärde eller hopsättning. [...] Nu var det bara sill, potatis, fläsk och pannkaka i ett evigt kretslopp och så det usla kaffet många gånger om dagen att falskeligen förgylla upp det hela med. Klena och bleka blefvo också barnen, och det berodde väl mest därpå, att mödrarna ej hade minsta begrepp om hvad som var nyttigt och närande.²¹³

Kritiken av det bristande näringsinnehållet ger uttryck för det nya synsättet på kosthållning. I Wides roman leder iakttagelsen till att Gerda

anmäler sig till en av ”de nybildade kurserna i huslig ekonomi”, vars kursinnehåll hon sedan anpassar för undervisningen i sin egen hushållsskola för statarflickor.²¹⁴ Det är symptomatiskt för dessa berättelser att det är överklassflickan Gerda som förmår reflektera runt orsakerna till och åtgärda statarnas problem. Oavsett vilken grupp undervisningen är riktad mot, är det flickorna och kvinnorna från de övre klasserna som intar en subjektsstatus i texterna och flera av dem växer in i en roll som mer aktiva samhällsmedborgare. Statar- och torparflickorna utgör som bäst hjälpare i denna process, men de kan även som i Ehrenborgs och Wides texter utgöra de välgörenhetsobjekt som möjliggör att över- och medelklassens kvinnor kan inta en vidgad samhällsroll.

Professionaliseringen av hemarbetet under 1800-talet fick enligt Yvonne Hirdman ett större genomslag än tidigare reforminsatser på mat- och hushållsområdet eftersom den förenade intressegrupper med vitt skilda mål:

Det var ett sätt att länka kvinnoemancipationen in på ”rätt” väg, det var ett sätt för kvinnor ur de högre samhällsskikten att skaffa sig utbildning och utkomst, det var ett sätt för reformister av olika politisk färg att avvärja den proletära revolutionen, det var ett sätt för arbetarkvinnorna att uthärda tillvaron, det var ett sätt för arbetarna att erhålla kompensation för *sin* hårda tillvaro.²¹⁵

Huslig bildning kunde således ha både konservativa och emancipatoriska inslag ur ett köns- och klassperspektiv.²¹⁶ I berättelserna om hushållsskolor synliggörs att undervisning om hushållsgöromål var relevant för flickor från skilda sociala grupper och kunde fungera bemyndigande. Texterna skildrar ofta möten över klassgränserna och kan gestalta olika former av bildningsresor, men i den mån de skildrar uppåt- eller nedåt-gående klassresor tar de sin utgångspunkt i medel- eller överklassen.²¹⁷ Det blir därmed dessa kvinnors möjligheter till mognad, utveckling och vidgade medborgerliga rättigheter som utgör fokus i berättelserna.

Ett friskt arbetsliv

Medel- och överklassflickornas vistelse i hushållsskolan sammankopplas med såväl moralisk fostran som frigörelse. Hushållsarbetet framhölls emellanåt som välgörande i sig för flickor. I Fitinghoffs *I fjälluft* föreslår fadern att den yngsta dottern ska sysselsättas "flitigt med hushållsförrättningar – lill' barnets tankar och fantasier komma på så sätt i lämpligaste jämnvigt".²¹⁸ Även i berättelserna om hushållsskolor avser skolvistelsen vanligtvis att råda bot på någon form av brist hos de unga kvinnorna. Kuylenstierna-Wensters *Ungdomen på Hällesund* beskriver hur den bångstyriga pojkflickan Tordis genom skolan ska "formas till ett eller annat", medan anhöriga menar att det "icke skulle bli någon reda med Barbro förrän hon finge händerna fulla med husliga sysslor".²¹⁹ Barbro har alltid varit drömsk, opraktisk och slarvig, men det är i lika hög grad hennes depression orsakad av en uppslagen förlovnings och mormoderns död som hushållsskolan förväntas komma till rätta med. Bristande husliga förmågor och en dyster rastlöshet gör likaså att Ella i *Kamraterna på Forsbro* skickas till en hushållsskola. Trots att skolvistelsen är påtvingad känner hon "rymden vidga sig" under resan bort från hemmets ensamma och instängda tillvaro.²²⁰ För Ella, Barbro och majoriteten av de övriga flickorna blir skoltiden på olika sätt en välgörande vändpunkt i livet och arbetet blir avgörande för denna mognadsprocess. Undervisningen i hushållsgöromål lär eleverna att uppskatta "ett riktigt friskt arbetsliv".²²¹

Förhållandet mellan hem och skola är centralt i flickskoleböcker. I början av berättelserna befinner sig protagonisten inte sällan i ett spänningsfyllt förhållande till omgivningens normsystem. Skolvistelsen kan innebära en korrigeringsprocess då flickan i skolan lär sig bejaka hemmets normer eller vara del av en frigörelseprocess genom att flickans ståndpunkter bekräftas av skolvärlden.²²² De unga kvinnornas oförmåga att leva upp till omgivningens krav och önskemål anges i flera av de analyserade texterna som en viktig anledning till att de sätts i hushållsskola. *Kamraterna på Forsbro* beskriver hur Ella efter examen från elementarläroverket och konfirmation förväntas vara "färdig" av familjen.²²³ I såväl hushåll som sällskapsliv visar hon dock sina bristande färdigheter och hon vantrivs:

Saken var nu den, att Ella gick i en ständig inre jäsningsprocess och ej riktigt kunde finna sig till rätta i sitt nuvarande lif. Under skoltiden hade hon känt sig lycklig och nöjd; studierna hade helt upptagit hennes tankar och det glada kamratlifvet gifvit färg och intresse åt det hela. Nu var det, som om allt tagits ifrån henne. Intet mål att arbeta för och inga uppgifter att lösa, bara fordringar på alla möjliga små och futtiga göromål.²²⁴

”Jäsningsprocessen” understryker Ellas frustration, men betonar också att hon är i tillblivelse och behöver mer tid för att bli just färdig eller vuxen. Hon saknar ett sammanhang där hon känner sig hemma, intellektuell stimulans och ett mål som upplevs som meningsfullt. Om Ella framställs som håglös sprudlar i stället Tordis i *Ungdomen på Hällesund* av ofokuserad energi: ”Det är liksom för mycket liv i allting, till och med i de röda hårflätorna, vilka slänga hit och dit vid hennes obalanserade rörelser.”²²⁵ Varken Ella eller Tordis lever upp till omgivningens föreställningar om hur en flicka i deras ålder och samhällsställning ska uppföra sig. De befinner sig ur fas och har inte klarat eller velat att ta nästa steg i ett normativt levnadslöpp. Perioden i hushållsskola blir såväl ett andrum från som en förberedelse för vuxenlivets krav. Hushållsarbetet blir en övning i de ansvarsområden de unga kvinnorna förväntas ägna sig åt i sitt hem eller yrke, men sysslorna bringar dem på samma gång en mognad och riktning i livet. Det senare anges som föreståndarinnans främsta mål med hushållsskolan i Forsbro: ”att af små tanklösa, bortskämda flickungar bilda tänkande och dugliga människor”.²²⁶ Utbildningen har en disciplinerande funktion och stakar ut en väg mellan barndom och vuxenhet. Trots hushållsarbetets könade karaktär är målet dock inte i första hand en specifik kvinnlig identitet utan att bli en reflekterande, nyttig individ.

Genom beskrivningen av orsaken till flickornas brister eller anpassningssvårigheter görs en analys av unga kvinnors situation i det samtida samhället. I de diskuterade flickböckerna lokaliseras felet huvudsakligen i de unga kvinnorna karaktär, i deras uppfostran eller en förändrad tidsanda. Frånvarande eller oansvariga mödrar är en vanlig orsak till bristande huslighet. I *Stadsflickor på landet* har moderns död inneburit att Cecilia och hennes syster aldrig fått de erforderliga hushållskunskaper

perna, medan Tordis vildhet i Kuylenstierna-Wensters roman förklaras med att "[m]ammans huvudvärk och mammans sällskapsliv" inneburit att hon för det mesta fått rå om sig själv.²²⁷ Den döda eller svaga modern är ett ofta förekommande motiv. I dessa och andra texter inom genren används motivet för att på samma gång understryka hur central en ansvarstagande mor är för flickors fostran och indirekt etablera normer för hur en god mor ska vara.²²⁸ Brister i såväl uppfostran som flickors karaktärer poängteras också genom bortklemade och ytliga unga kvinnor, vilka är vanligt förekommande bland hushållsskolornas elever. Hulda i *Stadsflickor på landet*, Amelie i *Kamraterna på Forsbro* och Karin i *Ungdomen på Hällesund* utgör alla exempel på denna karaktärstyp. De kännetecknas av en ovilja att arbeta och en oförmåga att ta hand om sig själva. Karin passas till exempel upp av alla i hemmet och är "inte van att hjälpa mig själv".²²⁹ De bortskämda flickorna utgör det tydligaste exemplet på att behovet av hushållsundervisning är en konsekvens av en ny eras krav och en livsstilsförändring, där i synnerhet stadsbor blivit främmande för hushållsgöromål. Dessa flickor är inte bara ur fas med en åldersbestämd social position utan även med sin samtid.

Kvinnors ökade möjligheter till utbildning och yrkesliv under det sena 1800-talet kunde skapa såväl en känsla av frihet som vilshenhet och frustration. Wides, Svedenborgs och Kuylenstierna-Wensters romaner beskriver både generationskonflikter och protagonisternas upplevelse av kluvenhet. I *Kamraterna på Forsbro* lockas Ella och bästa vännen Jenny av den nya tidens möjligheter, men hålls tillbaka av oförstående fäder:

Det var ju alldeles lönlöst för Ella att tala vid fadern om en sådan bana för henne, ty han hade de mest konservativa idéer och skulle aldrig tillåta sin enda dotter att gå läsvägen [läsa vid universitet]. Han kunde icke tåla emanciperade kvinnor; kvinnan skulle fylla sin plats i hemmet och sällskapslivet och därmed punkt.

Jennys far hade samma åsikter, och fast hon hade en så brinnande håg för att måla, kunde han omöjligt förmås ge sitt bifall därtill. Hon skulle lära sig huslighet och att sköta sitt hem så väl som modern gjort.²³⁰

De ökade möjligheterna blir i Wides roman en påminnelse om hur begränsad de unga kvinnornas tillvaro är och om det de inte kan uppnå, på grund av förmyndares ovilja, normer om kön eller bristande ekonomiska möjligheter. Förändringarna i lagstiftning och tillgång till skolor innebar inte att de vidgade utbildnings- och yrkesmöjligheterna kom alla flickor till del.

Hannas dagbok och *Ungdomen på Hällesund*, som publicerades i slutet av undersökningsperioden, ställer sig än tydligare på protagonisternas sida i opposition mot en äldre generations normer.²³¹ Barbro i Kuylenstierna-Wensters flickboksserie förmår varken leva upp till den konservativa faderns önskemål om att hon ska vara en huslig dotter eller fullt ut bejaka de nya möjligheter som står henne till buds. Före hushållsskolan i *Ungdomen på Hällesund* har hon bland annat följt öppna föreläsningar vid Lunds universitet och påbörjat en utbildning till sjuksköterska, men utan framgång. Hon lider av häglöshet, vilket enligt Ying Toijer-Nilsson är karakteristiskt för framställningen av välbeställda medelklassflickor i moderniteten i Kuylenstierna-Wensters författarskap.²³² Tiden i hushållsskola innebär även för Barbros del en mognadsprocess och att hon finner vad hon vill ägna sitt liv åt. Hushållsarbetet lär hon sig dock inte att uppskatta: ”när hon följande dag återvände till hushållsbestyren, kröp vemodet som en grå hamn över henne igen. I hennes ögon var en oxstek aldrig röd och en kalvstek aldrig rosenfärgad. Allt var grått i grått.”²³³ Trots att flera karaktärer i boken hyllar kvinnans huslighet betonas genom Barbros utveckling att kvinnan också kan välja andra levnadsvägar. En frisinnad man med god ekonomi framstår emellertid som en förutsättning. För Barbros blivande make Holger är hennes opraktiskhet inte ett problem då han sedan tidigare har en anställd hushållerska och som sin hustru söker han ”en kamrat med varma tankar och många livsintressen”.²³⁴ Han får i flickboken representera en ny manstyp som kännetecknas av en modernare kvinnosyn och en annorlunda uppfattning om äktenskapets funktion. Holger förespråkar ett kamratäktenskap som bygger på andlig samhörighet snarare än en arbetsgemenskap, där mannens arbete i offentligheten kompletteras av kvinnans vård av hemmet.²³⁵

Kuylenstierna-Wensters serie om Barbro Berting bejakar i högre

grad intellektuella verksamheter än övriga berättelser om hushållsskolor, men understryker i likhet med dem att kvinnan har behov av samsättning och ett tillfredsställande arbete. Flickböckernas hyllning till arbetet utgör en del av ett medelklassens pliktideal bestående av, som det uttrycks i *Kamraterna på Forsbro*, "ordning, sparsamhet och flit".²³⁶ De unga kvinnorna lär sig att bli nyttiga kvinnor och medborgare som inte ligger samhället till last. Det finns således ett disciplinerande inslag i lovsången av huslighet och arbetsamhet, men i flera fall också en könskonservativ utgångspunkt genom att hushållssysslorna förväntas utveckla eller bevara en traditionell kvinnlighet. I Wides roman beskrivs hushållsarbetet som kvinnans "egentliga kall".²³⁷ Huslighetens funktion i kvinnoblivandet uttrycks än tydligare av rådgivnings- och barnboksförfattaren Mathilda Langlet i *På egen hand. En bok för unga flickor* (1889), då hon framhäver att hushållsarbete "hjelper henne att bibehålla sin qvinlighet, den ömma, vårdande omtanke, den snabba rådighet, den uppoffrande godhet, som kännetecknar den ädla, den sanna qvinnan".²³⁸ Fostrans mål i de diskuterade flickböckerna är dock främst en utveckling av handlingskraft och duglighet. Samtidigt utgör hushållssysslorna en språngbräda ut i arbetslivet och in i moderniteten då de leder till en ökad självständighet.

Praktisk och teoretisk kunskap

Flera av berättelserna om hushållsskolor beskriver ett spänningsförhållande mellan praktisk kunskap och intellektuell verksamhet. Medan den förra sammankopplas med husliga och vårdande aktiviteter, associeras den senare med teoretiska skolkunskaper eller boklig lärdom. En likartad tendens återfinns i många andra flickböcker runt sekelskiftet 1900.²³⁹ Ett tillspetsat exempel finns i Cecilia Milows "Han eller hon?" från 1892, där kökskunskap beskrivs som något "alla flickor [skulle] lära sig, ty den hafva de mycket mera nytta af än all annan lärdom de pinas med i skolan".²⁴⁰ En så uttalad motsättning mellan hushållsutbildning och mer teoretisk skolundervisning förekommer inte i romanerna om hushållsskolor, men i flera texter kan anas en tveksamhet inför intellektuella studiers nytta för kvinnan. För Ella i *Kamraterna på Forsbro* har

den stimulerande skoltiden inneburit att hon har svårt att finna sig till rätta i hemmet efter dess slut: "Den till arbete uppväckta hjärnan hade intet bestämdt att syssla med."²⁴¹ Det enda som roar henne är att läsa och hon försummar sina sysslor för litteraturen. Studiernas främsta resultat verkar vara att de har väckt intressen som svårligen kan tillfredsställas i hennes vardagsliv. Berättelserna om hushållsskolor framställer den husliga utbildningens många fördelar, men flera av dem positionerar sig också mot både en alltför ensidigt teoretisk undervisning och praktiska färdigheter som saknar förankring i teoretiska kunskaper. Dessa ställningstaganden sker i en skärningspunkt mellan klass och kön, som producerar skilda positioner av makt och underordning mellan kvinnogrupperna.

De diskuterade flickböckernas tveksamhet till teoretiska studier är intressant, då den avviker från den mer positiva inställning till bildning som uttrycks i samtida nordamerikanska collegeromaner för flickor. Som Gabriella Åhmansson har påpekat framhäver till exempel Montgomerys serie om *Anne of Green Gables* (1908–1939, sv. 1909–1985) en bildningsglädje där studier ges ett värde i sig. Unga kvinnor beskrivs som framgångsrika studenter, har höga studieambitioner och tillåts tävla med män, utan att det beskrivs som ett inkräktande på ett manligt revir.²⁴² Andra exempel på studieintresserade protagonister återfinns i Kate Douglas Wiggins *Rebecca of Sunnybrook Farm* (1903, sv. 1904) och Jean Websters *Daddy-Long-Legs* (1912, sv. 1916) som gestaltar hur flickorna utvecklas till självständiga kvinnor genom collegetillvaron.²⁴³ I dessa processer spelar även huslighet en viktig roll för formuleringen av kvinnlighet och den tycks befinna sig i ett motsatsförhållande till den utveckling högre utbildning förväntas medföra. Rebecca saknar "aspirations towards being an angel of the house."²⁴⁴ Enligt Kelli M. Sellers är frigörelsen från hemmets sfär och ett traditionellt, husligt kvinnoideal under collegetiden förutsättningen för att Rebecca ska kunna utvecklas till en ny kvinna.²⁴⁵ I Montgomerys flickboksserie får husligheten en omvänd funktion, då den bekräftar att collegeutbildningen inte fört Anne bort från hennes ursprung. Rachel Lynde konstaterar nöjt i *Anne's House of Dreams* (1917, sv. 1918) att studierna inte fått den unga kvinnan att förlora de husliga färdigheter Marilla skolat henne i under uppväxten:

"Anne's a good housekeeper," she said to Marilla in the spare room the night of their arrival. "I've looked into her bread box and her scrap pail. I always judge a housekeeper by those, that's what. There's nothing in the pail that shouldn't have been thrown away, and no stale pieces in the bread box. Of course, she was trained up with you – but, then, she went to college afterwards. [...]"²⁴⁶

Huslighet associeras i båda romanerna med kvinnlighet och tradition, medan den högre utbildningen sammankopplas med den nya tidens hot och förhoppningar.

Under perioden runt sekelskiftet 1900 finns få flickböcker i Sverige som på ett likartat sätt ger bildning ett egenvärde. Till skillnad från i Storbritannien och Nordamerika finns inte heller en tradition med kvinnliga college- eller universitetsromaner för vuxna vid denna tid, sannolikt beroende på att högre utbildning för kvinnor länge var en mer marginell företeelse i Sverige.²⁴⁷ Högre studier förekommer huvudsakligen i tre flickböcker från 1890-talet. Den mest positiva skildringen är Meyersons *Flickor emellan* där Maria studerar för att bli lärare och Lisen för att ta studenten. För båda innebär studierna en väg till mognad och självständighet.²⁴⁸ Liksom i collegeromanerna finns en spänning mellan huslighet och högre utbildning. Den flicka i kamratgänget som har minst fallenhet för studier i Meyersons flickbok är också den mest husliga, medan Maria beklagar sina bristande färdigheter i hushållsarbete: "Jag önskar jag vore huslig [...] men jag har nu en gång inga anlag i den vägen."²⁴⁹ Lisen, som är den mest intellektuella av kvinnorna och som även har författarambitioner, framställs i sin tur som minst feminin. Hon beskrivs som en "flicka, som såg ut som en karl, med kortklippt hår och pincenez, samt gick på gatan, klädd i studentmössa."²⁵⁰ Denna samtida stereotyp av en manhaftig, emanciperad studentska problematiseras i romanen. Genom skildringen av ett spektrum av kvinnokaraktärer synliggörs att kvinnor har varierande egenskaper och färdigheter som bäst tas tillvara inom olika arbetsfält i samhället. Däremot kvarstår en polarisering mellan husligt arbete och intellektuell verksamhet.

I flickböckerna om hushållsskolor får spänningsfältet mellan praktiska hushållsgöromål och teoretiska studier en något annorlunda ut-

formning. Texterna uttrycker en i grunden positiv inställning till utbildning – de är trots allt skolskildringar – och framställer inte heller högre studier för unga kvinnor som något negativt i sig, även om dylika åsikter kan uttryckas av mer konservativa karaktärer. Utbildningarnas värde bedöms däremot utifrån deras praktiska tillämpbarhet i vardagen. De kurser i bland annat hushållskunskap, trädgårdsskötsel och sjukvård som flickorna i romanerna genomgår bibringar dem kunskaper som är användbara och kan innebära ekonomiska besparingar för familjerna. Färdigheterna som husmoder eller sjuksköterska är också i linje med ett traditionellt omvårdande kvinnoideal. Bland bikaakterna i Wides och Kuylenstierna-Wensters romaner finns även kvinnor som utbildar sig till läkare och detta samhällsnyttiga yrke framställs likaså positivt. Teoretiska studier kan således ha ett viktigt syfte, så länge de kan omsättas i ett samhällsnyttigt arbete eller omsorg om andra.

Till skillnad från den akademiska utbildningen i *Flickor emellan* behöver utformningen av hushållsundervisningen alltså inte förhålla sig till en oro för att eleverna ska maskuliniseras. Det är snarare ett hot om deklassering som hanteras via hushållsskolan, en rädsla för att som medel- eller överklassflicka sammanblandas med en kökspiga.²⁵¹ Här får skillnaden mellan den utbildade och den outbildade hushållsarbetaren en nyckelroll. I 1800-talets rationalisering av hemanarbetet och professionalisering av husmoderns sysslor var, med Yvonne Hirdmans ord, ”förmärkvärdigandet det viktigaste medlet”.²⁵² Skapandet av utbildningar för vad som tidigare lärts ut inom hemmet var en aspekt av denna process. Etableringen och förmedlingen av en ordning för hur ett gott hem skulle skötas var en annan. Det handlade om att fastställa en norm för hur och när arbetsuppgifter skulle ombesörjas.²⁵³ En dylik ambition kan anas i *Stadsflickor på landet* som ger detaljerade instruktioner om hur hushållsgöromål ska genomföras och skildrar när lantlivets sysslor som slakt, syltning eller storbyk utförs under loppet av ett år. Arbetsuppgifternas tidscykel ger dem närmast ett rituellt inslag. Vad som framför allt lärs ut i flickbokens hushållsskolor är emellertid ett systematiskt och rationellt arbetssätt. Föreståndarinnan på hushållsskolan på Forsbro i Wides roman har sett behovet: ”Under sin långa hushållstid hade hon kommit underfund med huru planlöst och oordnad hushållningen i

allmänhet sköttes och huru föga de unga flickorna utbildades för sitt kommande värf. Gifva blefvo ju de flesta, men huru voro de beredda att fylla sin uppgift som husmödrar?"²⁵⁴ Syftet med undervisningen blir just att tillhandahålla denna saknade ordning.

Även om hushållsundervisning i den samtida debatten kunde framhållas som ett medel för demokratisering, används erövringen av specialkunskaper på området oftare för att urskilja eller vidmakthålla skillnad i flickböckerna. I *Kamraterna på Forsbro* kommer föreståndarinnan för hushållsskolan ursprungligen från ett förmöget hem, men efter att fadern förslösat familjens pengar måste hon förtjäna sitt upphålle som "hushållsmamsell".²⁵⁵ Till en början upplever hon arbetet som svårt och kaotiskt. Att hon trots avsaknad av utbildning och tidigare erfarenhet är överlägsen de andra tjänarinnorna i hushållet görs klart genom att hon lär sig alla arbetsuppgifter på egen hand och därefter undervisar "de bortskämda och lata" jungfrurna i att utföra sysslorna på ett effektivare och bättre sätt.²⁵⁶ Likaså beskrivs i *Prostinnans flickskola* hur eleverna i prästgården kommer att sysselsättas med "sådant de visserligen kunde få lära, och i all synnerhet behöfde, i sina hem; men här med mera fullständig, ofta lättande, noggrannhet och ordning".²⁵⁷ Torparflickorna sticker även sämre än en flicka av bättre släkt som är hälften så gammal. Genom undervisningen sker visserligen en kunskapsöverföring och -utjämning mellan klasserna, men kännedomen om den rätta ordningen fastställer samtidigt skillnaden mellan bättre och sämre hem.

Det tycks i dessa flickböcker finnas en gräns för vilka sysslor de lägre klassernas kvinnor förmår eller får lära sig, medan flickorna från de övre samhällslagren med självklarhet beskrivs som deras överordnade. De utför inte heller vissa typer av hushållsarbete. *Stadsflickor på landet* är den text som ger den mest positiva bilden av fattiga kvinnor och deras arbetsförmåga. Boken gestaltar hur medelklassflickorna blir undervisade i exempelvis enklare bakning och att bråka lin av allmogekvinnor, men när det blir fråga om de mest kvalificerade sysslorna tar frun i huset över från elever och pigor: "fru Alin skar ensam det kött, som maldes till köttkorfven, för att vara riktigt säker om att inga senor kommo med i kvarnen".²⁵⁸ Trots att kvinnorna från olika klasser arbetar sida vid sida markeras därigenom en skillnad. Fysiskt tungt arbete som tvättning ut-

rättas också enbart av kvinnor från lägre samhällsskikt och anlita-
det av extrahjälp beskrivs närmast som en form av ekonomiskt bistånd till
de sämre lottade: "När mor Lena och mor Stina den kvällen gingo hem
med hvar sina två kronor i fickan för två dagars arbete, tyckte de, att de
voro riktigt förmögna och tackade innerligt både Gud och fru Alin för
två så goda dagar."²⁵⁹ Även om medelklassflickorna får lära sig hur man
byker i Andersons roman, framgår samtidigt att det är en typ av syssla
som de i normalfallet inte förväntas befatta sig med i sitt kommande liv.

Skillnaderna i hur och vem som utför hushållsarbetet ur ett klassper-
spektiv framkommer också i *Kamraterna på Forsbro*. När Gerda under-
visar statarflickorna i sin hushållsskola poängteras att hon "höll strängt
på att endast lära dem hvad de skulle behöfva för att i egna hem kunna
fylla sin plats".²⁶⁰ Vidare påpekas i romanen att husmodern bör delta
i vad som av vissa anses vara "onödiga och underordnade sysslor" och
däri genom "adla arbetet i hemmet".²⁶¹ Jag tolkar det som att kvinnorna
från de övre klasserna genom att utföra dessa uppgifter höjer arbetets
status dels eftersom de själva har högre status än husjungfrurna, dels
eftersom de tros utföra ett bättre arbete. Till grund för denna typ av
resonemang tycks finnas en syn på klass som ärftligt determinerad, där
de övre samhällsskikten till sin natur är överlägsna tack vare sin ädlare
börd. På så vis kan klasskillnader fortsatt upprätthållas i en tid då de
framstår som allt mindre tydliga genom att medelklassens kvinnor utför
sysslor associerade med pigor eller kammarjungfrur.

Klassproblematiken är likaledes närvarande i *Ungdomen på Hälle-
sund* och *Hannas dagbok* och får i synnerhet en central roll i Svedenborgs
Blomkulla-serie, i vars centrum står en överklassfamilj som kommer på
obestånd.²⁶² Redan före förlusten av förmögenheten sägs att de "inte var
som annat herrskapsfolk" och det finns genomgående i serien ett ifråga-
sättande av ärvda klassprivilegier och bördshögfärd.²⁶³ Till skillnad från
flickorna i övriga diskuterade flickböcker går inte Hanna i hushållsskola
med andra elever. Hon är i stället satt att lära hushåll av en högättad
mosters trotjänarinna, Mariana. Förhållandet mellan lärare och elev är
högst annorlunda i denna text och hushållet framställs inte som exem-
plariskt. Här är det adels huset som beskrivs som otrivsamt, fuktskadat
och belamrat med gamla möbler, samtidigt som "köket var svart och

obekvämt och rysligt, ett kök, som tydligen aldrig hört talas om modern hygien och Thora Holm”.²⁶⁴ Det är inte heller Hanna som lär sig rationalitet och hygien i hushållsundervisningen utan det är hon som står för den moderna kunskapen, medan Mariana saknar ett medvetet, professionellt förhållningssätt:

Det är förresten alldeles omöjligt att lära något av Mariana, fast hon är så skicklig, för allt man frågar om så svarar hon bara: ”Jesses då, det är så.” Men jag vill ju veta *varför* det är så. Och undrar man hur mycket man ska ta, så säger hon: ”Det tar man på ’känn.”²⁶⁵

Fastän Mariana är experten på hushållsområdet är hennes kunskap intuitiv snarare än systematisk. Det blir upp till Hanna att ”lura ur” henne de kulinariska färdigheterna.²⁶⁶ På samma sätt som i de tidigare flickböckerna finns således en tydlig gräns för den på många sätt kompetenta trotjänarinnans vetande. Kunskapen om hygien, metod och ordning är förbehållen de övre klasserna och trots en till synes mer egalitär utgångspunkt sker synliggörandet av denna kompetens i kontrast mot en arbetarkvinna.

Hushållsskolorna utvecklar en praktisk och teoretisk kunskap som ska befinna sig i balans. Praktiska färdigheter bör kombineras med en analytisk och systematisk förmåga för att sysslorna ska utföras på ett rationellt sätt, medan de teoretiska färdigheterna underordnas ett nyttoideal. Bildning för bildningens egen skull verkar tillskrivas ett mer tveksamt värde för unga kvinnor, vilket avviker från den syn på kunskap och kvinnors utveckling som framkommer i exempelvis samtida nordamerikanska collegeromaner. De flickor som föredrar att läsa romaner snarare än att arbeta, som Ella i *Wides* och Hulda i *Andersons berättelser*, får i hushållsskolan lära sig att prioritera nyttigare och mindre självcentrerade sysslor. Systrarna på gården i *Stadsflickor på landet* har enbart fått hemundervisning och sägs inte heller lida någon brist då de av föräldrarna fått lära sig att läsa, skriva och arbeta i hushållet, vilket framhålls som allt ”hvad de behöfde veta och kunna för att blifva bra och nyttiga människor”.²⁶⁷ Trots betoningen av hushållsgöromålens vikt för hem och samhälle, verkar det inte vara oproblemiskt att ägna sig

åt dem som yrke. Flertalet av eleverna i de diskuterade flickböckerna blir gifta och börjar förestå ett eget hushåll eller hjälper till i familjens hushåll efter skolans slut, men få av de unga kvinnorna med medel- eller överklassbakgrund tar tjänst i andras hem.²⁶⁸ Bland undantagen finns i *Stadsflickor på landet* en flicka som blir hushålls- och sällskapsdam åt en äldre kvinna respektive en föräldralös flicka av bättre familj i Svedenborgs *Kamraterna. Berättelse för unga flickor* (1925), en senare bok i Blomkulla-serien, som genomgår hushållsskola för att kunna försörja sig. Fastän möjligheten att förtjäna sitt uppehälle på hushållsarbete framhålls, verkar skoltiden snarare utgöra en mognads- och övergångsfas än en yrkesutbildning för de övre klasserna. Som obetalt hemarbete kunde hushållsgöromålen uppvärderas, men kanske blev sammankopplingen med pigans arbete för stark då sysslorna utfördes mot betalning. Däremot finns i både Wides och Andersons romaner flickor som av hushållsskolan blir inspirerade till att utbilda sig till sjuksköterskor, vilket möjligen var mindre laddat ur ett klassperspektiv. Sjuksköterskeyrket sågs i samtiden närmast som ett kall och betonade i än högre grad att kvinnans omvårdande egenskaper hade en viktig samhällsfunktion.²⁶⁹

Husmodern som samhällsmoder?

Moderlighet och husmoderlighet användes runt sekelskiftet 1900 som grund för en medborgarskapsdiskussion av såväl konservativa som mer radikala tänkare, men nyttjades i olika grad för att omformulera kvinnans samhällsfunktion. I en jämförelse mellan folkhögskoleföreståndaren Cecilia Bååth-Holmbergs och Ellen Keys medborgarbegrepp konstaterar Berit Larsson att båda har en komplementär utgångspunkt i och med att kvinnans och mannens medborgarskap förväntas ha olika innebörd. Medan husmoderlighet för Bååth-Holmberg står i motsättning till en politisk kvinnosak, förväntas Keys samhällsmoder utgöra ett kvinnligt korrektiv till mannen i politik och offentlighet.²⁷⁰ Även om båda värderar kvinnans moderliga och husmoderliga värv högt, tilldelar de kvinnan diametralt olika positioner i samhället. Synliggörandet av moderlighetens betydelse medför för båda ett höjande av det kvinnliga medborgarskapets status, men för Key bör denna förändring även leda

till att kvinnan tillerkänns politiska rättigheter i form av rösträtt och valbarhet.²⁷¹ Vilken syn på medborgarskap formuleras då genom flickböckerna om hushållsskolor? Och syftar berättelserna främst till att höja värderingen av husmoderskapet eller förespråkas en vidgad verksamhetsfär som samhällsmoder?

I majoriteten av de undersökta flickböckerna framställs husmoderligheten som en central och positivt värderad aspekt av det kvinnliga. Ett undantag är *Ungdomen på Hällesund* där kvinnans huslighet visserligen lovsjungs av flera karaktärer, men där protagonistens utveckling leder till ett kamratäktenskap i vilket hon inte förväntas ta hand om hemmet. Kuylenstierna-Wensters roman låter individuella egenskaper få stort spelrum i valet av framtida verksamhet och fokus ligger på individens självförverkligande snarare än samhällets bästa. Övriga berättelser skildrar i högre grad hur huvudkaraktärerna finner en känsla av meningsfullhet i ett arbete för andra eller ett högre ändamål. En dylik plikt-känsla och osjälviskhet ingick i samtidens bild av den ideala medborgaren.²⁷² Hanna i Svedenborgs flickbok upplever "att hon fått något verkligt att leva för" först då hon med två vänner beslutar sig för att skapa och förestå ett vilohem för utarbetade studentskor och arbeterskor.²⁷³ Likaså beskriver *Kamraterna på Forsbro* hur hushållsskolans elever fått överge naiva ungdomsdrömmar, men som vuxna funnit tillfredsställelse i ett plikt-troget och verksamt liv: "Den hägrande lyckan – sagoprinsessan i den fantastiska, skimrande dräkten – hade väl vikit undan för dem, men hon hade för många återfunnits i en annan dräkt: som en arbets-dotter i enkla kläder men med klara blickar och höga inre mål..."²⁷⁴ Denna "arbetets dotter" innebär inte en klassmässig identifikation med arbetarklassen utan upphöjer i stället strävsamhet, flit och enkelhet som ideal för alla samhällets kvinnor.

Framhävandet av det osjälviska arbetet ingår i en konservativ disciplinerande diskurs som i första hand betonar såväl kvinnans som medborgarens skyldigheter gentemot andra. I uppfyllandet av plikten urskiljs dock en kapacitet och ansvarsförmåga som kan fungera kvalificerande för ytterligare rättigheter. Arbetet för andra framställs i romanerna som en handling som ger individuell tillfredsställelse, genom möjligheten att förbättra andras situation och ha betydelse för fler än den närmaste fa-

miljen. Det är ett ideal som betonar kvinnans aktivitet och tillmäter hennes handlingar större betydelse än exempelvis hennes utseende, sociala talanger eller familjebakgrund. Att leva för andra innebär inte heller en undergiven ställning. Tvärtom intar prostinnan i *Prostinnans flickskola*, Ella respektive Gerda i *Kamraterna på Forsbro* och Hanna i *Hannas dagbok* en ledarposition i egenskap av föreståndare för sociala inrättningar som skolor och vilohem. De analyserade romanerna beskriver hur de arbetsamma, pliktrogna karaktärerna får såväl utökade ansvarsområden som större möjligheter att styra över sina liv. I Wides flickbok görs valet att starta ett eget konvalescenthem, eftersom Ella "längtade efter en självständigare verksamhet, ty det stämde ej rätt öfverens med hennes natur att ständigt gå i andras ledband".²⁷⁵ Kvinnans rätt till självbestämmande framstår i denna berättelse som central.

Ehrenborgs och Wides romaner riktar fokus mot kvinnors undermåliga utbildning och de negativa följder det får för samhället i stort. De visar även att bättre bemedlade kvinnor kunde ha en viktig uppgift att fylla i åtgärdandet av dessa problem och ger information om hur de ska gå tillväga för att göra det. Att det är projekt som kan ge stora samhällsvinster betonas i båda texterna. Ehrenborgs berättelse konstaterar att "af stor, oberäknelig nytta for hela trakten blef den odling de [skolflickorna] derigenom, efterhand, fingo, och Prosthusests närmare bekantskap med församlingen genom dessa nya föreningsband, hade en ymnig välsignelse å ömse sidor med sig".²⁷⁶ I *Kamraterna på Forsbro* synliggörs undervisningens nytta via de ärebetygelser Gerdas tidigare elever ger henne då de samlas inför hennes bröllop: "Nära ett hundratal flickor och hustrur samlades, som alla betygade Gerda sin tacksamhet för hvad hon lärt dem. Deras friska, hurtiga utseenden och snygga hemväfda kläder vittnade om förnöjsamhet och flit".²⁷⁷ De närmare hundra kvinnornas prydlighet och strävsamhet illustrerar på ett konkret vis den verkan en persons undervisning kan få i en hel bygd.

Flickböckerna om att lära hushåll vidgar husmoderns verksamhetsfär genom att framhålla den betydelse hennes arbete har både i och utanför hemmet. I *Prostinnans flickskola* betonas "hur välsignelserikt och vidsträckt det inflytande kan vara, som en qvinna på denna plats förmår utöfva, om hon rätt begagnar sin ställning och sina medel".²⁷⁸ Det kvinn-

liga medborgarskapet kännetecknas i dessa texter av socialt engagerat arbete och omvårdnad, men i vilken mån dessa verksamheter innebär att de bör ta ökad plats i den offentliga debatten eller tillerkännas politiska rättigheter berörs endast i två av texterna. Den intellektuella Gabriella i *Kamraterna på Forsbro* utvecklas till kvinnosakskvinna och framställs inte negativt, men hennes starka och offentliga hävdande av kvinnlig frihet sägs ha fått henne att närmast inta en "fientlig ställning gent emot det manliga släktet".²⁷⁹ Betydligt större erkännande får läkaren Gunhild som hyllas som en föregångskvinna:

Hon talade sällan eller aldrig om kvinnans likställighet med mannen, men genom sin förmåga och ett ärligt arbete ådagalade hon huru väl en kvinna kan fylla läkarens ansvarsfulla plats. Det är sådana kvinnor som i verkligheten föra kvinnosaken framåt; ej genom skrällande och pockande ord utan genom personlighetens inre makt.²⁸⁰

Den sanna kvinnosakskvinnan gestaltas som en person som handlar och arbetar snarare än någon som försöker briljera med sitt vetande eller argumentera för sina rättigheter. Möjligen ska detta tolkas som att kvinnans goda inflytande och arbete är lika mycket värt som politisk rösträtt, som ur det perspektivet framstår som överflödigt eller sekundärt.²⁸¹ *Hannas dagbok*, som publicerades samma år som svenska kvinnor för första gången fick rösta i ett riksdagsval, bejakar däremot entydigt kvinnors intåg på den politiska arenan. Med anledning av första världskriget sägs "att det är kvinnornas sak, de ungas, att göra allt de kan, så att aldrig något så förfärligt får hända mer".²⁸² Liksom hos Key motiveras kvinnans utökade rättigheter utifrån hennes skillnad från mannen. Kvinnors rösträtt och offentliga arbete framställs som nödvändiga för att skapa balans i samhället.

Flickböckerna om hushållsskolor utgår från en könsarbetsdelning och formulerar med utgångspunkt i den separata medborgarideal för kvinnor och män. Den professionella husmoder som skrivs fram i dessa texter kombinerar ett traditionellt kvinnligt kunnande med nya vetenskapliga rön om hygien och livsmedelslära. Till skillnad från den i samtiden mer kontroversiella nya kvinnan utmanar husmodern i begränsad

utsträckning 1800-talets föreställningar om kvinnlighet. Hushållsskolornas bejakande av kvinnors arbete innebär dock att flera av karaktärerna går från frustration till ökad handlingskraft och upptäckten av fler valmöjligheter i livet. Genom att framhäva hur betydelsefull en ansvarsfull och omvårdande kvinna är för samhället visas samtidigt hur flickor och kvinnor kan ta plats i modernitetens nationsbyggande och inta en mer aktiv medborgarroll.²⁸³ I vilken mån de könade medborgaridealen innebär att kvinnor och män förväntades ha olika rättigheter och skyldigheter förblir dock oklart i majoriteten av texterna. Det utpräglade medel- och överklassperspektivet väcker därtill frågor om huruvida alla klasser ska ha samma funktion i denna utveckling eller om det enbart är de övre klassernas kvinnor som på detta vis kan kvalificera sig för utökade medborgerliga rättigheter.

I omförhandlingen av gränserna mellan en privat, kvinnlig och en offentlig, manlig sfär ligger trots dessa inskränkningar ett frö till en större förändring. Synliggörandet av omvårdnad och hemmets skötsel som väsentliga för samhället ifrågasatte i olika grad de principer som dittills varit rådande. *Hannas dagbok* och *Kamraterna på Forsbro* för en dylik diskussion explicit, medan övriga texter framför likartade tankegångar implicit genom skildringen av hushållsarbetets samhällsförbättrande potential. Josefin Rönnbäck menar i sin studie av den kvinnliga rösträttsrörelsen i Sverige att denna typ av gränsförskjutningar mellan privat och offentligt successivt förändrade synen på vad som var politik och hur den skulle bedrivas. Det var sådana omdefinieringar i högre grad än en omvandlad könsordning som låg till grund för införandet av allmän rösträtt. Till slut framstod inte längre uteslutningen av kvinnan som legitim.²⁸⁴ Oavsett om det var författarnas avsikt eller ej, medverkade de därmed till att ge kvinnor ett större samhällsutrymme och på sikt en plats i statsmakt och politik.

3.

Att köpa eller inte köpa?

Hushållning och konsumtion

Slutet av 1800-talet och början av 1900-talet brukar beskrivas som en period av ekonomisk uppgång i Sverige, men också som en tid av stora konjunkturväxlingar och förändrade sociala förhållanden. Den ekonomiska tematiken är framträdande i periodens litteratur och det finns många berättelser om skuldsedlar och konkurser, fordringsägare och fattigadel. Ruinerade familjer är även rikligt förekommande i sekelskiftets svenska flickböcker, men där innebär kriserna ofta en möjlighet till större frihet och ökat självbestämmande för de unga kvinnorna. I många flickböcker blir den ekonomiska problematiken också en del av en kritik mot samtidens könsstrukturer genom att det är männen som försätter familjerna i skuld, medan kvinnornas driftighet räddar dem.

Under andra hälften av 1800-talet förändrades kvinnors ekonomiska ställning genom flera reformer. Avskaffandet av skråtvånget 1846 medförde att nya arbetsområden öppnades för kvinnan, medan yrken som folkskollärare, kontorsarbetare och läkare successivt blev tillgängliga under seklets senare hälft. Det innebar att fler kvinnor kunde hitta socialt accepterade sätt att försörja sig utanför hemmet och familjen.²⁸⁵ De fick också ökade möjligheter att bestämma över sin ekonomi genom förändrad lagstiftning. Några viktiga lagändringar var införandet av lika arvsrätt för kvinnor och män 1845, de olika myndighetsreformerna mellan 1858 och 1921, samt lagen om gift kvinnas äganderätt 1874. Reformerna berörde till en början främst den ogifta kvinnans rättigheter, medan gifta kvinnor juridiskt längre betraktades som del av en familjeenhet med maken som hushållets ekonomiska förvaltare och representant i offentlig-

heten.²⁸⁶ Från 1862 erhöill myndiga kvinnor (det vill säga ogifta och änkor) kommunal inkomstgraderad rösträtt. En förmåga att hushålla med pengar och resurser var således inte bara väsentligt för privatekonomin utan kunde ge kvinnor möjlighet att påverka lokalsamhällets utveckling.

De olika reformerna öppnade nya vägar för sekelskiftets unga kvinnor, men innebar också annorlunda krav. Langlet konstaterade i *På egen hand* från 1889: "Qvinnan måste nu stiga fram och deltaga i kampen för tillvaron, i kampen om bröd, måste de bära de tunga bördorna av lifvets allvar och får icke nu jollra bort ens sin ungdomstid."²⁸⁷ Även flickor förväntades ta ett större ansvar och aktivt förbereda sig för sitt kommande familje- eller yrkesliv, genom utbildning i eller utanför hemmet. Den ekonomiska tematiken i de svenska flickböckerna formuleras ofta som ett spänningsfält mellan hushållning och slöseri, eller – för att använda Orsi Husz terminologi – rationell och hedonistisk konsumtion.²⁸⁸ Dikotomin sammankopplas parallellt med andra motsättningar, mellan landsbygd och storstad, tradition och modernitet, samt svenskt och utländskt.²⁸⁹ Därigenom skapas en kontrast mellan olika sociala och ekonomiska modeller, som används för att diskutera kvinnans roll i samhällslivet och vilka värden som ska vara rådande.

I det följande kommer jag att undersöka vilken funktion ekonomiska aspekter har i de svenska flickböckernas framställning av mognad och vuxenblivande, samt hur kön produceras i relation till arbete och ekonomi. Som många forskare har påpekat har konsumtion ofta sammankopplats med kvinnor eller feminisering. I synnerhet den hedonistiska konsumtionen, som är inriktad på nöje och begärstillfredsställelse, har givits kvinnliga förtecken. Kvinnorna har framställts som mer hedonistiska än männen och deras konsumtion har beskrivits på ett mer nedlåtande sätt.²⁹⁰ Om den hedonistiska konsumtionen sammankopplas med lyx och drömvärldar, är rationell konsumtion fast förankrad i en måttfull vardag och strävar efter att tillgodose de mest nödvändiga behoven. Den kännetecknas av sparsamhet, planering och förnuftiga inköp.²⁹¹ Sinnebilden för den rationella konsumenten i Sverige utgjordes runt sekelskiftet 1900 av den goda husmodern och sparsamhet framställdes av förespråkare för kvinnlig rösträtt som en kvinnlig egenskap.²⁹² I de svenska flickböckerna förkroppsligas de två livshållningarna av olika

karaktärer som lite förenklat kan kallas den husmoderliga och den hedonistiska flickan, vilka kommer att stå i fokus i min diskussion. För en senare barngeneration har typerna kommit att representeras av Birgitta Lilliehööks tecknade serie om flickorna Spara och Slösa, som publicerades i *Lyckoslanten* mellan 1926 och 1963, men karaktärerna har som synes betydligt äldre rötter.

Ekonomi och arbete ur kvinnoperspektiv

Kvinnors arbete under 1800-talet utgjordes till stora delar av oavlönade sysslor, men innebar ändå ett väsentligt bidrag till familjens ekonomi. Majoriteten av befolkningen bodde på landsbygden och för att vardagen skulle fungera krävdes att båda makarna arbetade. I egenskap av husmoder förväntades kvinnan såväl vara en god arbetsledare som själv delta i sysslorna, också i de övre klasserna. Hennes ansvarsområden rörde bland annat textiltillverkning, livsmedelsberedning och trädgårds- och smådjursskötsel.²⁹³ Som Leif Runefelt har konstaterat i sin studie om svensk konsumtionsdebatt från 1700-tal till tidigt 1800-tal var den sparsamma hustrun ett ideal med stark kraft under perioden.²⁹⁴ Genom utbredningen av en mer formaliserad hushållsundervisning under senare delen av seklet befästes detta ideal, samtidigt som en professionalisering av husmoderns arbete inleddes.²⁹⁵ Skapandet av utbildningar i huslig ekonomi och hemkunskap innebar parallellt fler tillfällen till lönearbete för kvinnor i nya yrken som hushållslärare och, en bit in på 1900-talet, hemvårdskonsulent.²⁹⁶

Den höga värderingen av husmoderskapet byggde, som tidigare påpekats, på en könsarbetsdelning där hemmets förvaltning och drift i hög grad var kvinnans ansvarsområde. I Wides *Kamraterna på Forsbro* poängteras att hustrur genom att själva ta del i hushållssysslorna "förvärfva och behålla mannens aktning, såsom det måste ske, när han ser att vi verkligt arbeta för att fylla vår plats. Hvarför skall också han ensam arbeta och vi lägga händerna i kors samt bara fordra mer och mer såväl af honom som af tjänare?"²⁹⁷ Giftna par förväntas genom sina olika arbetsuppgifter bidra till hemmet och bådats insatser framställs som grundläggande för ett harmoniskt samliv. Citatet antyder även att ett väl

utfört hushållsarbete kunde stärka kvinnans position inom äktenskapet då hon vinner mannens respekt. Liknande tankegångar har framförts av Peder Aléx som menar att synliggörandet och uppvärderingen av kvinnans sysslor under 1800-talet bekräftade traditionella föreställningar om kön och arbete, men också kunde fungera emancipatoriskt. Den professionalisering av husmoderns sysslor som hushållsutbildningen innebar kan ha påverkat maktbalansen i hemmen och låtit kvinnor inta en mer jämbördig ställning med männen.²⁹⁸

Under 1700-talet och det tidiga 1800-talet framställdes husmodern som handlingskraftig och kunnig inom hushållsområdet, men hon tilläts inte visa självständighet.²⁹⁹ Kunskap om hushållning i flickböcker utgör tvärtom ofta en väg till större oberoende och ekonomisk trygghet. Anna i Ellen Idströms *Tvillingsystrarna. Berättelse för unga flickor* (1893) tillbringar visserligen ingen tid med köksarbete, men undervisas i trädgårdsskötsel och får huvudsakligen sina slantar genom att sälja de bär och grönsaker som hon odlat. Hennes förmyndare önskar på så vis lära henne att bli ekonomiskt ansvarstagande: ”Jag har velat, att du i tid skall lära dig att handhafva pengar och veta hvad de äro värda.”³⁰⁰ Flickan kontrasteras mot tvillingsystemen som fått rikliga fickpengar och utvecklat slösaktiga vanor. Då Anna på olika sätt måste förtjäna sina pengar lär hon sig hushållning och att spendera dem på väsentligheter. Även i *Stadsflickor på landet* lär sig eleverna att dryga ut hushållskassan genom att väva bomullslärf för såväl eget bruk som försäljning. Trots att hushållsskolan i Andersons roman främst syftar till att lära flickorna att bättre sköta de egna hemmen, framhålls att kunskaperna kan vara viktiga för att trygga deras framtid. Tunga sysslor som grovtvätt förväntas tvätterskor ta hand om, men ändå sägs det vara positivt för eleverna från de högre klasserna att få insyn i hur det arbetet går till. Det poängteras av en av tvätterskorna: ”Lärdomen är inte tung att bära, menade hon, ’och ingen kan veta, hvad man kan komma att behöfva. Min far var klockare, tillade hon, ’och ändå är jag fattig nu på gamla dagar.”³⁰¹ De unga kvinnorna bör förberedas för en ekonomiskt osäker framtid. Hushållsundervisningen ger dem den praktiska kunskapen för att utföra många typer av arbete och gör dem bättre rustade att möta eventuella finansiella svårigheter.

Att medel- och överklassflickor kunde bli tvungna att försörja sig själva som vuxna framställs som en realitet i 1800-talets och det tidiga 1900-talets flickbok. De unga kvinnornas yrkesarbete motiveras ofta av just tvingande ekonomiska omständigheter. Den offentliga fattigvårdens insatser var begränsade och möjligheten till understöd ökade om de hjälpsökande visade en vilja till arbete.³⁰² Såväl skuldsättning som olika former av ekonomisk uppgång och fall är vanligt förekommande i periodens litteratur för både barn och vuxna.³⁰³ Det finns i det analyserade materialet en rik förekomst av familjer som nyligen har förlorat sin förmögenhet eller som gör det under berättelsens gång. I Emily Nonnens *Familjen på Örnholm eller Lifvets skiften. Berättelse för ungdom* (1863) mister en överklassfamilj sin ställning då fadern visar sig vara trädgårdsmästarens och inte en överstes son, Malvina Bråkenhielms *Marja och hennes syskon. Berättelse för unga flickor* (1912) följer en änka med familj som efter makens död försörjer sig genom inackorderingar, medan Svedenborgs Blomkulla-serie skildrar hur adelssläkten Lagerstam förlorar godset Blomkulla på grund av en bankkrasch. De förändrade förhållandena kan innehålla moraliska implikationer, som i Nonnens roman där familjens ekonomiska förfall framstår som en följd av ungdomarnas okänsliga agerande mot en blind tiggare, vilket förutspås av hans klagande ord: "ve öfver det hus, där man hånar den fattige, det skall snart ramla, och de, som skryta öfver sin härlighet mände nog finna, att den ej tillhör dem mera, och då skola de gråtande vända sig därifrån."³⁰⁴ Andra texter illustrerar på ett mindre moraliserande sätt tidens ekonomiska oro och instabilitet. Familjen Lagerstam blir i Svedenborgs *Bröllopet på Blomkulla. En bok för flickor* (1923) ett offer för aktiemarknadens fluktuationer, liksom många familjer i 1920-talets finansiella omvälvningar. Detta sker inte som en konsekvens av bristande moral, utan snarare på grund av alltför stor lojalitet mot en bank som de under många år varit kunder hos. De är trogna ett äldre ekonomiskt tänkande där tradition och sociala relationer värderas högre än marknadsekonominns flyktiga kontakter och vinstintresse.

Medelklassen utgör vanligtvis en outtalad norm i tidens flickböcker och liksom i periodens barn- och ungdomslitteratur i stort förmedlas denna klass livsmål och värderingar.³⁰⁵ Gunnar Örnulfs trilogi om Anna

Jernhielm (1919–22) är ovanligt explicit i behandlingen av karaktärernas monetära situation. Ett flertal av adelsfamiljerna i berättelsen har gått i konkurs eller närmar sig ruinens brant. Männen har förlösat sina arv på nöjen och oförnuftiga investeringar. Alternativen de ställs inför är att gifta sig rikt eller att ställa om sin verksamhet till en ny tids krav. De som nått framgång utgörs signifikativt nog av en bankirfamilj och Annas blivande make Rudolf Sporre. Mannen drivkraft och arbetsvilja antyds av det symboliska efternamnet. Rudolf vill inte "sälja sig" genom att göra ett gott parti utan i enlighet med medelklassens normsystem föredrar han att "själv skapa sig en framtid" som grosshandlare.³⁰⁶

I inledningen av den andra boken, *Anna Jernhielms friare. Flickroman* (1920), har även huvudpersonens familj drabbats av ekonomiska svårigheter då familjens lantbruk drivits på ett ineffektivt, gammaldags vis. Egendomen har gått med "förfärande förluster" och fadern har tagit "allt högre och högre inteckningar".³⁰⁷ De står inför hotet att banken på grund av tidens ekonomiska läge kan komma att ta ifrån dem lantegendomen om skulderna blir alltför stora. Fadern påstås också ha skämt bort sina torpare genom att ge dem förmåner som de borde betala för med pengar eller arbete. Enligt Rudolf måste de "reda sig med sitt arbete, liksom alla människor, i stället för att leva på nådegåvor".³⁰⁸ Romanen formulerar därigenom en medelklassens pliktetik, som förespråkar idoghet, förnuft och arbetsmoral. En liknande syn på de lägre klasserna uttrycks i Wides *Kamraterna på Forsbro* i beskrivningen av hur lågkonjunkturen påverkat lantortsbefolkningen:

Där går den stackars landtbefolkningen, arbetar och knogar året om men kommer aldrig upp till något välstånd. Det beror nu dels på ogynnsamma år, dels på ständigt nedsatta priser på alla landtmannaprodukter, men dels äfven på bristande företagsamhet. Särskildt är det illa ställt med kvinnorna. De kunde mången gång ha god tid att arbeta på förtjänst men veta rakt inte hvad som kan löna sig och kunna förstås ej ligga i förskott för arbetsmaterial, när det är ovisst att få själfva arbetet såldt.³⁰⁹

Beskrivningen kännetecknas av såväl empati som ett viss mått av nedlåtenhet. Lantortsbefolkningens svaga ekonomi förklaras med dåliga

tider, men också med bristande kunskap och initiativkraft. Till skillnad från de övre klasserna förmår de inte ta sig ur sin belägenhet på egen hand.

Om flickböckerna i begränsad utsträckning för en kritisk diskussion runt klasstrukturer och ojämlika sociala förhållanden, sätter de i betydligt högre grad fokus på hur den finansiella osäkerheten påverkar kvinnornas liv. I citatet från Wides roman ovan poängteras att landsbygdens kvinnor har det särskilt svårt och i Örnulfs trilogi nämns i förbigående hur flickor drabbas av familjernas ekonomiska problem:

Hedvig kände flickor, vilkas fäder dött och lämnat efter sig familjen i det mest fullständiga armod, flickor som efter en lycklig barndom kastats ut i livet för att på egen hand kämpa en hård och förbittrad kamp för det dagliga brödet. Hon skulle ha kunnat berätta om det liv av bittra försaker och misräkningar som så många ensamma, självförsörjande flickor få föra i storstadsvimlet [...].³¹⁰

Att faderns död utpekas som en vändpunkt för flickorna i Örnulfs berättelse är karakteristiskt. När familjer går i konkurs i 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska flickböcker är det ofta faderns bristande ekonomiska handlag som orsakar problemen. Förvaltare Borgs slösaktiga leverne i Meyersons *Flickor emellan* leder till att hus och bohag måste säljas på auktion vid hans bortgång, medan fadern i *Marja och hennes syskon* lämnar efter sig "till ytterlighet tilltrasslade affärer med skulder som tillät familjen endast behålla en del av boet".³¹¹ För familjerna blir konsekvensen vanligen, som i Meyersons och Bråkenhielms texter, att de tvingas lämna sitt hem för blygsammare bostäder och i många fall även överge det tidigare levernet och umgänget. Dessa berättelser synliggör kvinnors särskilt sårbara situation i 1800-talets och det tidiga 1900-talets patriarkala samhälle, då de ställs ensamma med skulder och försörjningsansvar, men med begränsad möjlighet till utbildning och yrkesarbete.³¹²

De många män som lever över sina tillgångar kan också ses som en kritik av den utbredda kreditbaserade handeln, som enligt Aléx debatterades under stora delar av 1800-talet och 1900-talets förra hälft. Möj-

ligheten att köpa på kredit påstods locka till överdriven konsumtion och likgiltighet inför den personliga ekonomin, vilket ledde till sedeslöshet och att lyckliga hem förföll i misär. Lösningen sades ligga i kontanthandel och hushållning. Genom att bara köpa det man kunde betala för utvecklades man till en ansvarskännande, god medborgare som förmådde hantera såväl den egna som samhällets ekonomi. Husmodern gavs en nyckelroll i kampen mot krediten, men hennes situation kunde försvåras av att hon saknade makt över familjens ekonomi.³¹³ I Meyersons flickbok förmår inte heller modern stävja makens yviga spenderande. Med konkurserna sker dock ett maktskifte mellan könen. Om männen förlösats förmögenheten, räddas hemmen i stället av kvinnlig driftighet. Det kan handla om införandet av en strikt hushållning eller skapandet av nya inkomstillfällen, som i Wides flickbok där torparkvinnorna börjar med hemslöjd. Nybloms *Väninnorna* skildrar hur två föräldralösa flickor försörjer sig genom trädgårdsodling och torghandel, medan Hanna i Svedenborgs *Bröllopet på Blomkulla* överväger att låta sig och tvillingsystern Lena utbildas i hushållskunskap respektive sömnad för att förtjäna och spara pengar. Själv önskar hon

gå igenom en riktig husmoderskurs. För om jag också redan kan en del, så måste man i alla fall ha betyg om man ska förtjäna sitt bröd själv. Lena ska gå igenom Birgittaskolan och lära sig sy vackra kläder av ingenting åt oss allesammans för fem kronor om dagen.³¹⁴

Det är dock främst en yngre generation kvinnor som förmår axla en ny tids krav. I Nybloms, Meyersons och Wides romaner är det döttrarna snarare än mödrarna som i krisens stund visar handlingskraft. När modern i *Kamraterna på Forsbro* håller på att gå under av de ekonomiska svårigheterna vaknar dottern Erikas energi och hon ordnar medel så att de mest brådskande skulderna kan betalas.

Snarare än att sörja den förlorade förmögenheten tar sig många flickboksprotagonister an den nya, mer aktiva tillvaron med tillförsikt. De finner ett nöje i att arbeta, bidra till familjens ekonomi eller försörja sig själva.³¹⁵ Den självkänsla och glädje som skapas av att ha en uppgift är framträdande i periodens flickböcker. Alcott var en av dem som ofta

berörde frågan om kvinnans arbete och i exempelvis *An Old-Fashioned Girl* (1869–1870, sv. 1870) behandlas såväl svårigheten för en kvinna att hitta ett tillräckligt inkomstbringande yrke som den glädje en kvinnlig arbetsgemenskap kan ge.³¹⁶ Som Birgitta Theander poängterat utgör arbetsskildringar likaledes en framträdande aspekt av 1900-talets svenska flickböcker.³¹⁷ Yrkesarbetandet möjliggör kvinnans utveckling till en självständig person, som inte längre definieras av äktenskapsstatus eller familjenamn utan med utgångspunkt i sina färdigheter. Texterna betonar även det fysiska arbetets hälsobringande verkan. I *Kamraterna på Forsbro* framhålls att arbete och sport ”härdar och utvecklar kroppen och håller sinnet friskt”.³¹⁸ Den positiva framställningen av fysisk aktivitet går därmed i dialog med en idealbildning där medel- och överklassflickorna huvudsakligen förväntas, som i Ebba af Silléns *Majs pensionsår. Berättelse för unga flickor* (1912), ”sprida glädje och trevnad i hemmet”.³¹⁹ I stället betonas att unga kvinnor har behov av sysselsättning och social samvaro för sin egen skull. Arbetet ger de unga kvinnorna ett eget värde och livsmål, eller som det formuleras i Meyersons *Flickor emellan* redan innan flickorna tvingas ta över försörjningsbördan: “[V]år vilja är bara att arbeta. Ser du, lilla pappa, det ligger i tidsandan, detta behof efter arbete.”³²⁰ Längtan efter sysselsättning utgör den moderna tidens kännetecken.

Den husmoderliga flickan

Den sparsamma, flitiga husmodern är ett gammalt ideal som bland annat formuleras genom Bibeln i Ordspråksbokens beskrivning av en god hustru. Där framställs hon som aktiv från morgon till kväll med hemmets sysslor och hon odlar såväl familjens moraliska som dess materiella välstånd. En sådan kvinna är ”mycket ädlare, än aldrakosteligaste pärlor” och ”bergning skall honom icke fattas” om mannen sätter sin lit till henne.³²¹ Dygdens värde beskrivs med ett ekonomiskt bildspråk, men den sägs också resultera i mer bokstavliga vinster. Det är genom sitt arbete snarare än utseende eller sällskapstalanger som hon bidrar till hemmets välstånd. Runefelt framhåller att en motbild till den goda husmodern i 1700- och 1800-talens svenska konsumtionsdebatt utgjordes av den då-

liga hustrun som slösade med både pengar och tid. Hon beskrevs som en hemmets förstörare och förkroppsligades av den fåfänga och lata kvinnliga konsumenten. I stället för att själv tillgodose familjens behov genom hushållssysslor slösade hon resurser på att köpa varor och tjänster.³²²

Den unga kvinnans förhållningssätt till hushållning och konsumtion blir på ett liknande sätt centralt i flickböckernas konstruktioner av kvinnlighet och vuxenblivande. I Bolanders "Törnrosen" (1840) låter en överste sina två döttrar själva inreda var sitt rum och svara för sina inköp: "Öfversten ville härigenom dels vänja sina döttrar vid hushållsaktighet och omtanka, dels pröfva och ge dem tillfälle till utveckling av deras smak och ordning."³²³ Beda köper enkla, smakfulla möbler och inreder sitt rum med tanke på allas trivsel, medan Josefina köper nipper och överdådiga gardiner men glömmar väsentligheter som en kommod. Rummen och inköpen speglar väl deras personligheter. Josefina är oförnuftig, slarvig och gör av med alla sina pengar i nyckfulla infall. Systemen har däremot lärt sig hushållningens konst och får slantarna att räcka för såväl sina som andras behov.

Husmoderns uppgifter omfattade huvudsakligen två områden: dels att ansvara för arbetet i hemmet, dels att fatta beslut om hushållets inköp.³²⁴ Hushållning innebär alltså inte nödvändigtvis en negativ inställning till konsumtion. Aléx konstaterar: "Hushållningsbegreppet har mer kopplats till ett betonande av bruksvärdet. I konsumtionen skulle familjerna snarare bruka än förbruka de resurser som står till familjernas, samhällets och naturens förfogande."³²⁵ Det handlar om att använda tillgångarna på bästa sätt och att anpassa förbrukning efter faktiska behov. En annan novell av Bolander, "Arbetsamhetens fördelar" (1840), tydliggör sambandet mellan hushållning och behov: "Genom sin mors råd och exempel hade hon vant sig vid den största hushållsaktighet och ordentlighet, och hon hade djupt i sig inpreglad den grundsatsen: att aldrig utsträcka sina behof utöfver tillgångarna."³²⁶ Måttfullhet och att anpassa sina inköp efter de ekonomiska omständigheterna utgör en eftersträvansvärd dygd.

Vikten av att hushålla med resurser understryks också av Andersons *Stadsflickor på landet*. Trots att romanen på många sätt idealiserar ett självhushållningsideal poängteras att det ibland kan vara mer rationellt

att köpa varor. När flickorna i hushållsskolan ska ställa till en bjudning för traktens fattiga barn får de användning för både sina husliga färdigheter och kunskaper i ekonomi. Utgiften för varje inköp till festen diskuteras ingående:

Först och främst skulle de nu komma öfverens om, hvad som borde köpas upp till kalaset. De inbjudna gästerna voro femton till antalet. [...] Till att börja med skulle de naturligtvis ha kaffe.

"Hvad kostar det? Och hur mycket går det åt?" undrade alla på en gång.

Maja föreslog, att man skulle köpa tre kilo malet kaffe, och erbjöd sig att föra räkenskaperna.

"Tre kilo!" utropade Anna. "Nej, jag tackar, det skulle gå till fem sex kronor. Betänk att vi inte ha mer än åtta att hushålla med. Skrif:

Ett fjärdedels kilo kaffe 50 öre

Grädde, en half liter 37 »

Socker, ett fjärdedels kilo . . 16 »³²⁷

Över de följande sidorna listas inkomster och prisuppgifter, och läsaren ges handfast undervisning i såväl vanliga matvarors kostnad som pengars värde.

Flickornas diskussion av inköp synliggör att hushållning förutsatte kunskap om prislägen, men också förnuft och eftertänksamhet. För att kunna vara sparsam krävdes egenskaper som viljestyrka, förmåga att planera och att inte ge efter för spontana impulser. Därigenom fungerade sparsamheten på samma gång som en moralisk värdemätare.³²⁸ Som flera forskare har framhållit finns en tradition inom flicklitteraturen där protagonisterna utbildas i och genom konsumtion. Wollstonecrafts *Original Stories from Real Life* och Edgeworths "The Purple Jar" skildrar till exempel hur flickor vägleds till att bli eftertänksamma konsumenter och moraliska medborgare. Megan A. Norcia menar att Wollstonecraft i sin berättelse

elevates the profile of the woman consumer, presenting her ostensibly trifling purchases as part of a larger economic and social system, showing

that these small, personal choices are actually political and social acts which allow her to participate in the work of a commercial nation, to exercise charity, and to support her fellow Englishmen, women, and children.³²⁹

Den kvinnliga konsumtionen tillmäts en betydelse för såväl lokalsamhället som nationen, vilket gör uppfostran av flickor till ansvarstagande konsumenter till en angelägen uppgift. Även i den finländska flickboken från sekelskiftet 1900 framhävs inhemska varor och ting med förhållande och nationalistiska tonfall.³³⁰ Ett svenskt exempel finns i Ehrenborgs *Prostinnans flickskola*, där prostinnan sparar pengar genom att odla cikoria – ”detta inhemska kaffe” – i stället för att köpa den importerade varan.³³¹

En ansvarsfull hushållning och måttfull konsumtion blir i dessa texter ett tecken på mognad, där en internalisering av sparsamhet och flit utgör kännetecknet för kvinnlig vuxenhet. Ofta handlar det om att avstå från egna inköp till förmån för bättre behovande, som i Strussenfelts *Flickskolan på landet* där de unga kvinnorna skänker sina pengar till en skuldsatt änka i stället för att köpa saker till sig själva. På samma sätt är flickornas utgifter till nytta för andra, sämre lottade personer när de ställer till en fest i Andersons flickbok. I sina inköp eftersträvar de lokalsamhällets bästa snarare än egen behovstillfredsställelse, även om glädjen att giva beskrivs som ett större nöje än att få i dessa romaner. Liknande välgörenhetsinsatser är vanligt förekommande inom flickboken. Under genrens historia har otaliga unga kvinnor organiserat sig för att sticka strumpor åt behovande, besöka ensamma äldre eller samla in pengar till behjärtansvärda ändamål.³³² Dessa flickklubbar utgör ytterligare en påminnelse om tidens utbredda fattigdom och en bräcklig ekonomi. Det rättspatos och den sociala ansvarskänsla som flera flickor uppvisar har också blivit ett kännetecken för genrens godhjärtade yrhättor, såsom Wiggins Rebecca, Eleanor H. Porters Pollyanna i flickboksklassikern med samma namn från 1913 och Ester Blenda Nordströms Ann-Mari i *En rackarunge* (1919) med efterföljande böcker.³³³ Utövandet av välgörenhet ingår emellertid även i medelklassens konstruktion av sig själv som moraliskt ansvarstagande och, i vissa fall, överlägsen. Att ett stråk av

självförhärlikande kunde ingå i det till synes osjälviska givandet exponeras i Elisabeth Kuylenskierna-Wensters *De nio kamraterna. En skolflickshistoria* (1920). Skolflickorna har samlat in pengar för att ge sin fattiga lärarinna ett presentkort att köpa kläder för, men blir besvikna då hon till en början inte visar någon tacksamhet: "Harmen steg som en mörk flodvåg i de unga sinnena [...]."334 Avsaknaden av glädjetrytningar framhäver att välgörenheten kunde upplevas som nedlåtande eller överflödigt. Genom att inte visa sig tacksam bekräftar lärarinnan inte skolflickorna som goda medborgare och accepterar inte heller positionen som underdånigt välgörenhetsobjekt som ligger implicit i relationen mellan givare och mottagare. Denna typ av kritiska perspektiv är dock ovanliga i undersökningsperiodens svenska flickböcker. Välgörenheten mot sämre lottade blir oftare en del av skapandet av över- och medelklassflickorna som empatiska, ansvarskännande subjekt.

Hushållningen handlar både om att göra förnuftiga val som konsument och om att vårda sina ägodelar. Alcotts *An Old-Fashioned Girl* visar hur unga kvinnor kan spara pengar genom att själva ändra sina kläder och samma lärdom poängteras i ett fiktivt parti av Langlets rådgivningsbok *På egen hand* om ett sybords historia: "Om man kan själv sy sina hvardagskläder och ändra hattar och kappor, så sparar man mera än man med något arbete skulle kunna förtjena [...]."335 Genom att laga och sy om gamla kläder, samt själva tillverka enklare plagg, förmår flickorna i Langlets berättelse begränsa sina inköp till att enbart innefatta balklänningar och räddar därigenom faderns ekonomi. I *Stadsflickor på landet* sparar eleverna pengar på ett liknande sätt när de lär sig att utföra arbeten som strykning och enklare sömnad. En annan aspekt av samma tematik gestaltas av den slarviga yrhättan vars omognad bland annat signaleras genom hennes trasiga och smutsiga kläder. I Emmy von Rhodens *Der Trotzkopf* kretsar flera scener runt protagonisten Ilse slarviga klädsel och ovilja att ta hand om plaggen på ett passande sätt. När hon tillrättavisas framhålls hur olämpligt beteendet är för en flicka i hennes ålder:

Ich kann nicht gleichgültig dabei sein, wenn du in einem so unordentlichen Kostüme dich blicken läßt. Du bist kein Kind mehr mit deinen

fünfzehn Jahren; bedenke, daß du seit Ostern konfirmiert bist, eine angenehme junge Dame aber muß den Anstand wahren.³³⁶

Ilse's vuxenblivande representeras genom att hon lär sig att vårda sitt utseende och sina ägodelar, vilket samtidigt blir en inskolning i en mer konventionell kvinnlighet. Pojkflickan Tordis i *Kuylensstierna-Wensters Ungdomen på Hällesund* tillhör samma karaktärstyp. Hennes ökade mognad markeras visserligen inte av att hon börjar sköta om sitt yttre, men väl av att hon börjar spara pengar för att kunna bygga ett eget hem. Genom att hushålla med resurser och spara sina slantar till rätt saker visar flickorna självkontroll, ansvarstagande och – i flera berättelser – solidaritet med lokalsamhället och nationen.

Den hedonistiska flickan

Många av de diskuterade flickböckerna kontrasterar ansvarstagande, husliga kvinnor mot högdragna, arbetskygga stadsflickor, som varken förstår arbetets eller tingens värde. Hulda i *Stadsflickor på landet* ogillar först arbetet och är rädd för att förstöra sina händer, men året i ett lant-hushåll blir ett uppvaknande. Hon konstaterar i slutet av berättelsen: "Det var på Granliden [hushållsskolan] jag lärde mig inse värdet af ett ordnad arbetslif [...] och det var också där mina ögon började öppnas för lifvets allvar."³³⁷ Från att ha varit en fåfång och ytlig flicka förvandlas hon till en aktiv, osjälvisk kvinna. Om det är lantvistelsen som förbereder stadsbon Hulda för vuxenlivet, finns en annan flickbokstradition där resan går åt motsatt håll. I exempelvis Clementine Helms *Backfischchen's Leiden und Freuden* (1863, sv. 1885) är det stadsvistelsen som ger flickan polityr och introducerar henne i vuxen världen, även om vuxenhet definieras på annorlunda vis än i böckerna om hushållsskolor.

Lantflickan Anna i Örnulfs böcker utgör en svensk variant av tematiken. Hon presenteras inledningsvis som en klassisk pojkflicka med rufsigt hår, ovårdad klädsel och huvudet fullt av okynne. Liksom många tidigare flickbokshjältinnor beskrivs Anna som godhjärtad, men i behov av korrigerande. Till skillnad från Hulda och andra koketta karaktärer är hon inte fåfång. Däremot beskrivs hon som okunnig och omedveten.

Anna sägs i en senare bok vara ointresserad av "tidens stora rörelser" och framför allt tänka "på att roa sig, på sina nöjen, vackra kläder och munt-
ra upptåg. Alltsammans mycket oskyldigt, men tanklöst och ytligt".³³⁸ Under vistelsen i storstaden blir hon i likhet med Rhodens Ilse medvetandegjord om vikten av att bry sig om sitt utseende och om hur opas-
sande hennes okontrollerade beteende är för en snart fullvuxen kvinna. Förändringen sker successivt i *Anna Jernhielm. Flickroman* (1919) och
följande böcker, men en nyckelscen i den första romanen är kapitlet "På
Nordiska kompaniet" där Anna får en ny garderob.

Örnulfs flickbok är publicerad relativt snart efter att Nordiska
Kompaniet för första gången slog upp portarna 1915. Städernas varu-
hus betraktades i samtiden som en symbol för modernitet och modern
konsumtion. De var öppna för alla, hade ett fullständigt sortiment och
kunderna kunde där i lugn och ro strosa runt från våning till våning
och titta på varorna utan köptvång.³³⁹ Rita Felski menar att varuhuset
utgjorde "a paradigm of a new kind of urban public space linked not to
an ideal of political community and rational debate but to the experience
of sensuality and the commercialization of desire".³⁴⁰ Till skillnad från
den politiska offentligheten var det en miljö orienterad mot kvinnor, ett
damernas paradiset, för att citera den svenska titeln på Émile Zolas *Au
bonheur des dames* (1883, sv. 1883), som också omnämns i *Anna Jern-
hielm*.³⁴¹ Varuhuset var en offentlig miljö utformad för kvinnor och där
kunde de träffa väninnor utanför hemmet. Det var också en plats de
kunde besöka utan sina män.³⁴²

Orsi Husz har beskrivit hur Nordiska Kompaniet liknades vid en
drömvärld eller ett sagopalats när det öppnades. Det är också precis så
som varuhuset beskrivs i *Anna Jernhielm*. När Anna förs in igenom dess
snurrande dörrar stannar hon mållös inför "den undervärld" som möter
henne.³⁴³ Läsaren förs tillsammans med flickan genom de olika avdel-
ningarna och beundrar överflödet av varor, lyxiga material, den lockande
skyltningen och rulltrappan, som var Sveriges första.³⁴⁴ Varuhuset asso-
cieras med modernitet, lyx och hedonism och den unga kvinnan blir
närmast berusad av upplevelsen:

Anna kände sig till mods som en lycklig furstinna, där hon stod framför speglarna i det eleganta lilla provrummet och provade den ena dräkten efter den andra, medan hon bara behövde röra ett finger för att ögonblickligen få varje önskan tillfredsställd.³⁴⁵

Här finns ingen tanke på det arbete eller den kostnad som ligger bakom varorna. Inga ekonomiska hänsyn tas heller vid shoppingen utan först när flickan tröttnar på att prova kläder upphör den. Till skillnad från i berättelser om husmoderliga flickor är det inte nödvändigheten som dikterar inköpen utan modet. De kläder Anna har på sig sägs visserligen vara acceptabla på landet, men i Stockholm är de omoderna så hon måste köpa nytt.

Varuhuset innebar på olika sätt en ökad frihet och självständighet för kvinnan. Genom inköp kunde hon förverkliga sina drömmar och skapa sig själv så som hon önskade. Varuhuset utgjorde även en arbetsplats för många kvinnor och kunde på så vis fungera som en väg till ekonomiskt självbestämmande.³⁴⁶ Som Lydia Wistisen har uppmärksammat är det en tematik som behandlas i svenska flickböcker från mitten av 1900-talet.³⁴⁷ Oftare har dock varuhusmiljön och den moderna konsumtionskulturen sammankopplats med en objektifiering av kvinnan, vilket är den mer framträdande aspekten i Örnulfs roman. För Anna innebär de moderiktiga kläderna att hon på ett nytt sätt blir medveten om sin kropp och tjuskraft, vilket väninnan Hedvig hjälper henne att se i provrummet:

– Men tycker ni inte, att den är lite för uringad, sade Anna funderamt. Jag vet inte hur det kommer sig, men jag tycker ...

– Din lilla toka, avbröt henne Hedvig leende, har man en sådan hals och sådana axlar som du, bör man inte vara rädd för att visa dem ... För det är verkligen vackert, medge det!

Anna svarade inte, men det syntes på hennes min, att hon delade sin väninnas mening. I själva verket var hon överförtjust. Nästan för första gången i sitt liv kände hon sig glad över att hon såg så bra ut och fann nöje i att bära vackra kläder.³⁴⁸

Klädshoppingen framställs som lustfylld, men gör ändå Anna till en främling inför sig själv allteftersom hon anammar andras ståndpunkter om vad hon bör ha på sig. Samtidigt som hon njuter av Stockholms nöjesliv känner hon sig förvirrad och olycklig över den förändring hon upplever i sig själv. Romanen skildrar ett kvinnoblivande via konsumtion, där flickan blir kvinna genom att tillägna sig rätt kläder och attribut. Förvandlingen gestaltas inte som ett uttryck för hennes personlighet utan som en kommodifiering, eller för att låna Peter Stoneleys ord: "Her education in consumerism [...] produces her as a commodity to be consumed."³⁴⁹

Den vuxenhet som Anna introduceras i utmärks inte av ökad handlingskraft, förnöjsamhet eller ett socialt ansvarstagande, som i exempelvis *Stadsflickor på landet*. Medan de unga kvinnorna i Andersons roman blir attraktiva på äktenskapsmarknaden genom sina färdigheter i hushållning, får huvudpersonen i *Anna Jernhielm* i större utsträckning sitt värde genom en förmåga att utstråla kvinnlig skönhet och lyx. Som bland andra Krista Lysack påpekat kunde dottern och maken fungera som tecken för faderns respektive makens ekonomiska ställning under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Genom sin klädsel iscensatte kvinnan hemmets välstånd och signalerade faderns/makens kreditvärdighet.³⁵⁰ Mannens goda ekonomi visades även genom att kvinnan inte behövde arbeta för familjens försörjning. I *Anna Jernhielm* öser fäderna pengar över sina döttrar och inget arbete eller ansvarstagande krävs i gengäld. Till skillnad från de rationella unga kvinnorna i flickböckernas hushållsskolor blir Anna försörjd av andra och har ingen insikt i ekonomiska realiteter.

Samma lättsinne kännetecknar en annan vanligt förekommande flickbokstyp: den fäfänga koketten som vill ha det senaste i modeväg och inte sällan lever över sina tillgångar. Dessa hedonistiska flickor lägger sina pengar på onyttiga och onödiga saker, såsom dyra kläder, nipper och dålig litteratur, och undviker praktiskt arbete. Karin i Kuylensstierna-Wensters *Ungdomen på Hällesund* beskrivs som "ett dockbarn med parsertoalletter, alltid vant att bäras på händerna och aktas för varje stöt".³⁵¹ Hon vill bli upppassad och är ovan att ta hand om sig själv. Ett annat exempel utgörs av Julia i Meyersons *Flickor emellan* som efter en vistelse i

Paris förvandlas till "en tanklös modedocka".³⁵² Dessa kvinnor blir vuxna till ålder och genom äktenskap, men de förblir lika ansvarslösa och nöjeslystna. Om Julia berättas att hon efter sitt giftermål för "ett öfverflödigt och storståtligt lif i hufvudstaden och att löjtnanten [Julias make] gjort stora skulder, hvilka svärfadern fått betala".³⁵³ Julia uppnår aldrig den självkontroll eller självständighet som i Meyersons flickbok karakteriserar en vuxen, eftersträvad kvinnlighet. Hennes och makens ekonomiska oansvarighet gör dem fortsatt barnlikt beroende av sina föräldrar.

Anna går från att vara sin fars dotter till att lyda den framtida maken, som ser som sin uppgift att "med mild men fast hand leda den ystra sprakfålen Murre [Annas smeknamn] in på de rätta vägarna".³⁵⁴ Hon skiljer sig från den koketta flicktypen genom att hon genomgår en utveckling i samband med äktenskapet. På fästmannen Rudolfs inrådan skickas även denna unga kvinna till hushållsskola i den sista boken i trilogin, *Anna Jernhielms lycka* (1922), men såväl skolundervisningen som hennes skötsel av hushållet som gift förbigås i huvudsak med tystnad i boken. Ekonomi, arbete eller ansvarstagande har till skillnad från i flickböckerna om hushållsskolor ingen funktion i hennes mognadsprocess. Den fokuserar i stället på att hon måste överge sina egna drömmar om lycka och anpassa sig efter männens behov. *Anna Jernhielms lycka* skildrar bröllopsresan och den desillusioneringsprocess den innebär för Anna, allteftersom hon upptäcker att maken saknar skönhetssinne och medkänsla med andra i affärer samt att han ringaktar kvinnor och inte heller har några högre tankar om hennes intellekt. Misstanken om att han är otrogen är dock det som slutligen åstadkommer "en fullständigt genomgripande förändring", så att "en helt ny personlighet strålade ut från hennes förtjusande lilla gestalt".³⁵⁵ Förvandlingen sker när den första ilskan har lagt sig och Anna inser dels vilken sorg det fallerade äktenskapet skulle innebära för hennes far, dels att hennes make riskerar att kasta sig i fördärvet och att hon måste rädda honom. Inte förrän hon ger upp sina egna önskningar och inriktar sig på faderns och makens bästa sägs hon bli vuxen: "[Det] var först i detta ögonblick, som friherrinnan Anna Sporre, född Jernhielm, förvandlades från barn till kvinna".³⁵⁶ Även om det visar sig att maken aldrig varit otrogen är förändringen oåterkallelig. Den utveckling som inleddes när

hon anpassade sig efter andras klädsmak i provrummet fullbordas då hon prioriterar andras välmående framför sin egen lycka. Först då blir Anna verkliga kvinna.

Nation och konsumtion

Spänningen mellan rationell och hedonistisk konsumtion formuleras i flera av de ovan nämnda flickböckerna även som en motsättning mellan stad och land. En dylik motsättning är vanligt förekommande inom flickboksgenren i stort.³⁵⁷ Storstadslivet sägs i Strussenfelts *Flickskolan på landet* ha gjort Eugenie till "ett af dessa stolta sjelfiska väsenden, hvilka lefva och röra sig inom sin egen verld, och icke hafva en tanke eller känsla för andra", medan en Stockholmsvistelse har gjort Astrid "bra ytlig och fåfång" i Kuylensstierna-Wensters *När katten är borta* –. *En feriehistoria om fyra flickor och några till* (1915).³⁵⁸ De likaledes själviska och koketta Karin i Kuylensstierna-Wensters *Ungdomen på Hällesund* och Julia i Meyersons *Flickor emellan* uttrycker en dragning till storstäder och utlandet. I *Flickor emellan* utgör Stockholm samtidigt en scen för utveckling och vidgade möjligheter, då flickorna där kan få en utbildning som småstaden inte kan tillhandahålla. Storstaden står i dessa berättelser för konsumtion, framsteg och modernitet, men också för ytlighet och en avsaknad av förankring i äldre, svenska traditioner och familjelivets stabila lugn. Andersons *Stadsflickor på landet* riktar fokus mot tematiken redan i titeln och förordet förtydligar: "Det är en känd och äfven mycket naturlig sak, att stadsbarn i allmänhet och stockholmsbarn i synnerhet hafva mycket oklara begrepp om hur det går till på landet." Författaren förklarar vidare att hon med sin bok önskar "väcka de uppväxande flickornas aktning och intresse för ett stilla hemlif och för de husliga sysslor, hvilka därmed höra tillsammans".³⁵⁹ Flickornas okunskap om de enklaste sysslor demonstreras genomgående, vilket samtidigt understryker hur bristfälligt rustade för att sköta ett hem de blivit genom sin uppfostran i staden – både praktiskt och ekonomiskt.

Skillnaderna mellan stads- och lantliv aktualiserar frågor om olika materiella, sociala och emotionella värden. Kathleen Anne McHugh har i *American Domesticity. From How-to Manuals to Hollywood Melodra-*

ma (1999) diskuterat den funktion hemarbetet hade i en övergång mellan självhushållning och marknadsekonomi i Nordamerika under 1800-talet. Målet för den strävsamma husmodern var inte att göra en vinst i sig utan att genom sparsamhet och flit göra hemmet ekonomiskt självständigt och oberoende av marknaden. Hushållsarbetet skapade samtidigt en känsla av samhörighet och gemenskap, vilket medförde att dess primära värde framställdes som symboliskt snarare än monetärt.³⁶⁰ På ett likartat sätt förespråkar flera av de diskuterade flickböckerna sparsamhet, men det ekonomiska tänkandet är underordnat kollektivets bästa och mer symboliska värden. Även om familjen Alin i *Stadsflickor på landet* har begränsade ekonomiska medel, beskrivs de som rika genom sin samhållning, fromhet och förmåga att urskilja tillvarons väsentligheter. Lantlivet i Andersons roman är fyllt av strävsamt och utvecklande arbete, men också av enkla, "billiga" nöjen som utflykter i närområdet, umgänge med grannarna och högläsning. Julen firas till exempel med familjen i gemenskap och stillhet, utan julklappshets, stora släktkalas eller sena kvällar som skymmer "hvarför man firar julen".³⁶¹ Det är en fridfull tillvaro som följer årstidernas takt i naturens hägn och kan liknas vid ett äldre samhälles cykliska rytm, där varje arbetsuppgift, inköp och sedvänja hade sin bestämda tid. Denna cykel upplevdes runt sekelskiftet som hotad av industrialisering och de nya konsumtionsmönster som höll på att växa fram.³⁶²

I flera flickböcker om hushållsskolor signaleras även en distans till moderniteten och konsumtionssamhället genom en hög värdering av hantverk och hemgjorda ting, oavsett om det handlar om egenlagad mat eller konstfulla vävnader. Dessa texter exponerar att mat och andra varor flickorna köpt i staden är produkter från naturen och av mänskligt arbete. På frågan om hon kan spinna svarar en av eleverna i *Stadsflickor på landet*: "Det behöfver man inte lära sig, upplyste Hulda, 'det är endast på fabriken de spinna.'"³⁶³ Flickans alienation från klädernas ursprung är signifikativ. Enligt Runefelt hade de egentillverkade kläderna ett stort symbolvärde i 1700-talets debatt som kännetecken för den goda husmodern.³⁶⁴ Att frågan fortsatt var aktuell runt sekelskiftet 1900 tydliggörs av att hushållsskolorna i Andersons och Wides romaner ägnar mycket utrymme åt att lära flickorna vävnad och andra hantverk.

Det faktum att lin växer på åkrar förvånar en annan av flickorna i *Stadsflickor på landet*, vilket leder till att mor Brita redogör för traditionell lintillverkning, från frösådd till vävning. Scenen visar hur gamla seder har glömts bort i det moderna livet och att det betraktas som en förlust understryks av allmogekvinnans förargelse över "att nutidens ungdom kunde vara så okunnig".³⁶⁵ Även eleverna i *Kamraterna på Forsbro* ivrar för äldre sedvänjor, i synnerhet "väfvdagens vackra och fosterländska id".³⁶⁶ I båda dessa berättelser ges hantverk och olika former av lantarbete ett symboliskt värde, frikopplat från ekonomi eller produktivitet. Kunskap om traditionell lintillverkning är möjligen överflödig i ett industrialiserat stadsliv, men den beskrivs som värdefull på grund av sin förmåga att överbrygga den alienation som det moderna livet fört med sig. Lantlivet och hushållssysslorna gestaltas på så vis som mer genuina än stadstillvaron och tillskrivs särskilda värden genom sin association med fosterländskhet, ursprunglighet och tradition.

Liksom flickorna i Wollstonecrafts och Strussenfelts romaner får eleverna på Granliden lära sig värdet i att hjälpa andra och att skatta glädjen i att ge till bättre behövande högre än tillfredsställelsen över att få eller köpa saker till sig själv. I stället för julgåvor från paret Alin bereds flickorna "ett litet nöje" genom att de får dela ut mat till bygdens fattiga och flickorna föreslår själva ivrigt att de också ska skänka bort sina julklappspengar.³⁶⁷ Hushållningen leder således inte till att resurserna läggs på hög utan i den mån det finns ett överskott används det till att hjälpa andra snarare än till att förbättra den egna ekonomiska situationen. Därigenom förstärks samhörigheten såväl inom hemmet som i lokalsamhället. Det finns en spänning i dessa flickböcker mellan beskrivningen av hushållsarbetet som å ena sidan altruistiskt och å andra sidan en försörjningsmöjlighet för individen i ett modernt samhälle. När de unga kvinnorna tvingas ut i arbete sker det dock, som påpekats tidigare, ofta som en följd av familjefädernas konkurs eller skuldsättning och att de lämnas helt utan eller med otillräckligt stöd. Därigenom markeras att annorlunda förhållanden råder i det moderna samhället, genom att marknadsekonomin satt tidigare sociala och ekonomiska lojalitetsband ur spel.³⁶⁸ Även om exempelvis Bråkenhielms *Marja och hennes syskon* skildrar hur huvudpersonens drömmar förverkligas med hjälp av en rik

välgörare, beskriver sekelskiftets svenska flickböcker oftare hur unga kvinnor inte kan räkna med att bli omhändertagna. De måste kunna försörja sig själva. Andersons *Stadsflickor på landet* formulerar en nostalgi över och en strävan efter att hålla kvar vid vad som framställs som en äldre tids sociala ansvarskänsla, men texten synliggör också samtidens mer krassa ekonomiska realiteter.

Idealiseringen av lantlivet återfinns även i Örnulfs flickbokstrilogi i form av Annas och faderns kärlek till sitt lantgods. I dessa romaner tillskrivs dock nostalgin över ett nationellt förflutet ett mer begränsat värde. Böckerna om Anna Jernhielm tillhör några av de få i undersökningsmaterialet som ohämmat bejakar marknadsekonomi, frihandel och hedonistisk konsumtion. Annas fästman Rudolf, som får vara modernitetens och rationalitetens förespråkare i berättelserna, är en internationell affärsman involverad i koloniala företag. Han betraktar även den vackra svenska naturen som en outnyttjad resurs av råvaror, vilket tydliggörs i *Anna Jernhielms friare*. Major Jernhielms sentimentala och gammalmodiga sätt att driva sitt lantbruk framställs som grunden för hans ekonomiska problem. Skogen betraktas av majoren som "arvet till våra efterkommande" och har därför inte rörts, medan Rudolf föreslår att delar av den ska avverkas och säljas "nu när pappersveden står så högt i pris".³⁶⁹ Godsets vackra sjö kan därtill dämmas upp och den erhållna vattenkraften ligga till grund för en såg och ett pappersbruk. Majorens värdering av tradition och naturens skönhetsvärden får i romanen ge vika för Rudolfs affärsblick och strävan efter att omvandla naturresurser till reda pengar. På ett liknande sätt ställs i *Anna Jernhielms lycka* Annas känslobetongade förhållningssätt till affärer mot Rudolfs rationella vinstintresse. Hon försöker övertyga maken om att ge en annan affärsman uppskov med avbetalningen på en skuld för att familjen inte ska drabbas av hans konkurs, men Rudolf är obeveklig: "Hela hans affär har gått och går baklänges, den sköts inte på det rätta sättet och vi få inte se skynten av våra pengar om vi låta honom fortsätta."³⁷⁰ Inte heller känner Rudolf något medlidande gentemot den svarte, afrikanske arbetare som piskas offentligt på affärskompanjonens order. Han menar att det är "rätta sättet att kuva och göra folk av råa vildar".³⁷¹ Det är ett kolonialt betraktelsesätt där såväl människor som naturresurser utgör råvaror för förädling

och vinst, och denna ståndpunkt har i romanen berättarens sympati.

Om den rationella konsumenten prioriterar sparande och att maximera utnyttjandet av befintliga resurser, framstår det inom marknadsökonomins logik som mer rationellt att sträva efter en maximering av vinst genom investeringar, handel och ohämmad konsumtion. Affärlivets rationalitet handlar i böckerna om Anna Jernhielm om att inte styras av sentimentalitet eller känslor i relation till pengar. Inte heller nationella hänsyn tycks ges någon vikt utan vinsten är det huvudsakliga. Det ekonomiska systemet sammankopplas vidare med en könsstruktur, där mannen skapar pengar genom affärer och investeringar, medan kvinnan är den hedonistiska konsumenten som genom sina inköp gynnar marknaden.³⁷² Det är den enda funktion hon har i det offentliga livet. Annas sfär blir familjelivets och hon saknar samhälleligt inflytande, men tycks inte heller eftersträva något sådant. Den välgörenhet och vördnad för traditioner som i *Stadsflickor på landet* utgjorde väsentliga värden för samhället och som möjliggjorde en vidgad verksamhetskrets för kvinnan, avvisas i Örnulfs trilogi som irrationella och ett hot mot en stabil ekonomi.

*

Hushållnings- och konsumtionsmönstren ingår i de analyserade flickböckerna i en moralisk och fostrande medborgardiskurs, som fungerar kvalificerande eller diskvalificerande för större självbestämmande och ett utökat samhällsinflytande. Som Felski poängterat fanns betydande samband mellan utvecklingen av en modern konsumtionskultur och kvinnors strävan efter utökade medborgerliga rättigheter. Hon konstaterar att "the interpellation of middle-class women as consumers in the late nineteenth century undoubtedly bore a significant relationship to their rising expectations and their increasingly vocal political demands".³⁷³ Den brittiska rösträttsrörelsen använde sig även av konsumentmakt för att främja sin sak, bland annat genom att handla i affärer som offentligt gav sitt stöd till kvinnors rösträtt och krossa skyltfönstren på dem som inte gjorde det.³⁷⁴ Inom kvinnorörelsen fanns emellertid en skepsis gentemot framställningar av kvinnlig hedonism och man föredrog i stället bilden av kvinnan som rationell konsument.³⁷⁵ I mitt undersök-

ningsmaterial uttrycks en likartad tvekan inför den hedonistiska flickan. Majoriteten av texterna formulerar ett sparsamhetsideal baserat på rationell konsumtion och hushållning, vilket kontrasteras mot vad som framställs som det moderna konsumtionssamhällets slöseri, hedonism och växlande moden.

Hushållning i hemmen får i förlängningen en parallell i en hushållning av landets resurser. Den oansvariga och arbetsovilliga kvinnan måste i de analyserade texterna antingen genomgå en reformering eller stanna i privatsfären och förbli ekonomiskt beroende av andra. De kvinnor som lärt sig att vara flitiga och sparsamma ges däremot tillträde till ett vidare verksamhetsfält. Medan Anna i Örnulfs flickbokstrilogi förbereds för att bli gift och lär sig att underordna sig sin make, tränas flickorna i hushållsskolorna i *Stadsflickor på landet* och *Kamraterna på Forsbro* för att bli aktiva samhällsmedborgare som förmår agera i nationens intresse, exempelvis genom att utöva välgörenhet eller att själva undervisa nya generationer kvinnor i hushållningens konst. I det förra exemplet produceras den unga kvinnan som objekt i en patriarkal ekonomi, i de senare som självbestämmande subjekt. Associationen mellan lyxkonsumtion, stadsliv och utländskhet i flera av texterna synliggör därtill nationalistiska underströmmar i idealiseringen av husmoderns sparsamhet. De analyserade romanerna visar hur flickan kan bidra till familjens och nationens välstånd genom såväl inköpsvanor och hushållning i det privata som samhällsreformatoriska insatser i offentligheten. På så vis kan dessa flickböcker sägas förespråka en mobilisering av de unga kvinnorna i nationens tjänst, antingen i eller utanför hemmet.

4.

Den nya kvinnan som pojke

Kvinnlig maskulinitet i Ellen Idströms *Tvillingsystrarna*

I både svensk flickbok och svensk kvinnorörelse utgjorde 1890-talet en dynamisk period. Reformerna som rörde kvinnans utbildning, arbete och myndighet hade förbättrat i synnerhet den ogifta kvinnans ställning och en ny generation kvinnor sökte sig till universitet och ut i arbetslivet. Dessa "nya kvinnor" kännetecknades av en större rörlighet och synlighet i samhället, och kom att bli en av modernitetens representanter i det sena 1800-talets kultur.³⁷⁶ Parallellt publicerades fler flickböcker än tidigare och nya författare trädde in på scenen. Under decenniet gavs några av de mest uttalat politiska flickböckerna under undersökningsperioden ut. Kristin Hallberg har utnämnt dem till "de första – de djärvasten" och framhåller i synnerhet Meyersons *Flickor emellan* från 1890 och Idströms *Tvillingsystrarna* från 1893.³⁷⁷ I dessa texter träder en mer självmedveten flicktyp fram, med stora framtidsvisioner och en önskan om att stå på egna ben. Vuxenlitteraturens nya kvinna fick i dessa flickböcker en lika modern och debattlysten lillasyster.

Den snabba förändringen skapade en känsla av optimism och befrielse, men också en rädsla för att traditionella värden skulle gå förlorade. Runt sekelskiftet 1900 blev motståndet mot kvinnans emancipation mer aggressivt och till och med tidigare förespråkare för kvinnosaken kunde hävda att frigörelsen gått för långt. Även inom flickboksgenren uttrycktes tvekan inför utvecklingen. I exempelvis förordet till "*Mera sådant*" eller *En nollas historia* från 1906 ställde sig Ottilia Westermarck undrande till om den första generationen kvinnosakskvinnor skulle ha givit sitt godkännande till samtidens nya kvinnor: "Att kvinnan då icke tänkte sig

en så utvecklad och skarp emancipation, som våra dagar kunnat framvisa, är jag viss om – och jag undrar, om föregångskvinnan ens önskat att se den så utvecklad, som den nu i all sin karlavulenhets blifvit.”³⁷⁸ Inom kvinnorörelsen skedde en förskjutning från liberala idéer om individernas lika rättigheter till ett särartstänkande som den dominerande ideologin.³⁷⁹ Kvinnorna skulle försöka att influera samhället och kulturen utifrån sina unika kvinnliga egenskaper snarare än eftersträva männens positioner.

Ellen Keys publicerade föreläsning *Missbrukad kvinnokraft* (1896) har betraktats som en vändpunkt.³⁸⁰ Tidigare hade motståndare till kvinnors frigörelse vanligen hävdats att den stred mot traditionen eller en gudomlig ordning.³⁸¹ Key formulerade sin kritik mot kvinnorörelsen utifrån en socialdarwinistisk ståndpunkt. Därmed blev kvinnoemancipationen ett hot mot folkets hälsa och överlevnad. I föreläsningen diskuterades biologiska skillnaders sociala implikationer och Key framhöll kvinnans känsloliv och moderlighet som hennes främsta egenskaper. Hon hävdade att kvinnorörelsens företrädare ville uppfostra kvinnor till att bli som män och utföra deras arbete. Även om Key förespråkade jämställdhet mellan könen, menade hon att den riktning som emancipationen tagit riskerade att försvaga den kvinnliga egenarten, vilket kunde få katastrofala följder för kvinnan, äktenskapet och samhället som helhet.³⁸²

Missbrukad kvinnokraft mötte stark kritik från flera framträdande personer inom kvinnorörelsen och föreläsningen betraktades som ett reaktionärt utspel från en tidigare förespråkare för kvinnans rättigheter.³⁸³ En av de skarpaste kritikerna var Ellen Idström. Runt sekelskiftet 1900 var hon verksam som författare och en av grundarna till Föreningen för kvinnans politiska rösträtt i Göteborg, men i dag är hon främst ihågkommen för sin replik till Key.³⁸⁴ I *Misslyckad kvinnokraft* (1896) påstod Idström att Key bortsåg från kvinnans historiska och sociala sammanhang i sin beskrivning av könsegenskaper och att hon bejakade kvinnlighetens djuriska sida, när hon upphöjde moderlighet till kvinnans främsta kännetecken. Till skillnad från Key menade Idström att framtidens kvinnor inte borde begränsas av biologiska skillnader eller den roll de haft tidigare i historien.³⁸⁵

Enligt Idström framstod en påtvingad kvinnlighet som ett större hot mot kvinnan än den maskulinisering Key och andra fruktade. I debutromanen *Tvillingsystrarna* beskrivs skapandet av en ny kvinna genom ett experiment där en flicka uppfostras som pojke. Hennes utveckling kontrasteras mot tvillingsystemens, som uppfostras som flicka. Texten utforskar hur syskonens olika uppväxter påverkar deras fysik, moral och mentala kapacitet. I följande kapitel kommer jag att analysera vad maskuliniseringsprocessen innebär i *Tvillingsystrarna* och hur den kan relateras till samtidens debatt om könen och ett föreställt kvinnligt medborgarskap. Idströms flickbok beskriver såväl kvinnans utvecklingspotential som de hinder hennes utveckling kunde möta i det samtida samhället. I en tid då essentialistiska idéer om den sanna kvinnans natur vann ny mark i Sverige riktade *Tvillingsystrarna* fokus mot hur normativa föreställningar om kön skapades och upprätthölls. Snarare än att försöka fastställa vad kvinnan är utforskar denna roman vad hon skulle kunna bli.

Kvinnlig maskulinitet

Tvillingsystrarna ingår i en tradition med flickor som klär sig eller uppför sig som pojkar inom ungdomslitteraturen. Pojkflickan dök upp i nordamerikanska flickböcker under första hälften av 1800-talet och blev efter Jo i Alcotts *Little Women* en vanlig karaktär.³⁸⁶ Även om många litterära pojkflickor har gemensamma egenskaper, som ett viss mått av vildhet och en förkärlek för utomhuslekar, formuleras de utifrån sin tids könsdiskurser och förändras i relation till den politiska, sociala och ekonomiska utvecklingen.³⁸⁷ Uppfostringsexperimentet i *Tvillingsystrarna* utgör ett inlägg i samtida debatter om flickors utbildning och hälsa, den kvinnliga reformdräkten, rösträtt och valbarhet, samt kvinnors arbetsområden. Vad berättelsen framför allt inriktas på är rädslan för att samhällsförändringarna skulle göra flickor och kvinnor mer manliga, och att kvinnligheten riskerade att förändras eller gå förlorad. Idströms roman både leker med och avvisar en dylik oro. Genom skildringen av tvillingsystrarnas uppväxt omvärderas samtida normer om kvinnliga och manliga egenskaper. Denna omvärdering resulterar i skapandet av en ny, mer manlig kvinna.

Tvillingmotivet i *Tvillingsystrarna* används för att etablera en gemensam utgångspunkt, varifrån flickorna under påverkan av uppfostran och andra sociala omständigheter utvecklas åt skilda håll.³⁸⁸ Vid sex års ålder adopteras systererna Anna och Gunlög av varsin kvinnlig släkting efter moderns död. I texten poängteras hur lika till utseendet barnen är. Anna sägs vara "så lik henne [Gunlög] en tvillingsyster gärna kan vara det".³⁸⁹ De har emellertid skilda personligheter och den tystlåtna Gunlög bedöms vara den mer lovande av de två. När "den gamla draken"³⁹⁰ faster Ebba tilldelas den andra flickan svär hon att hämnas på släktingarna:

Jag skall uppfostra barnet till en skräck för dem. Deras kvinnor ha strängt hållit sig till den gamla ordningen och förblifvit kvinnor enligt det gamla receptet: märkdukar, matlagning, stickstrumpa, snörlif, behagsjuka, undergifvenhet under mannen och respekt för det "passande". Men nu skall jag sticka in en ulf i deras fårahjord. Flickan skall bli en sannskyldig flickpojke och uppfostras precis som en gosse – jaha, det skall hon.³⁹¹

Annas hår klipps av och hon kläs i pojkkläder, medan Gunlög får lära sig att bli en sann kvinna av sin adoptivmor: "Jag skall göra henne till en äkta kvinna", säger moster Karna. 'Sak samma om hon inte får så mycket vetande i sitt lilla hufvud – de där förlästa, säkra skolflickorna äro min fasa. Mild, huslig, intagande – en liten *solstråle* skall min flicka bli."³⁹² Liksom i flickböckerna om hushållsskolor ställs hushållssysslor mot intellektuellt arbete. Genom Karnas och Ebbas uppfostringsmetoder blottläggs hur dessa verksamheter associeras med olika föreställningar om manligt och kvinnligt. Båda kvinnorna sammankopplar inledningsvis kvinnlighet med passivitet, undergivenhet och hemmets värld, vilket är i linje med samtidens konservativa värderingar. I Idströms roman utmanas en gammaldags kvinna av en rebellisk ny flicka. Beskrivningen av tvillingarna som en varg och en solstråle förebådar även hur de kommer att påverka människorna i sin omgivning. Gunlög, som bekräftar samtidens normer, sprider ljus och glädje omkring sig. Den könsöverskridande Anna orsakar däremot splittring och förvirring, likt en ulv i en fårahjord.

Som ordet klargör definieras pojkflickan av en kombination av kvinn-

liga och manliga egenskaper. Mitchell poängterar att flickor som under andra hälften av 1800-talet drömde om att vara pojke eftersträvade olika saker: "girls wanted active games, a serious education, and adult rights and responsibilities".³⁹³ På samma sätt har litterära pojkflickor skilda mål. Vissa karaktärer visar huvudsakligen en frustration över begränsade föreställningar om kvinnlighet, andra som Alcotts Jo längtar efter att vara en pojke och härmar män.³⁹⁴ I *Female Masculinity* (1998) beskriver Judith/Jack Halberstam hur maskulina kvinnor gjort kön och sexualitet på en mängd olika sätt från 1800-talet till nutid. Snarare än att betrakta kvinnlig maskulinitet som en imitation av manlighet, förespråkar Halberstam en vidare syn på kön som överskrider ett binärt tänkande.³⁹⁵ Fokus riktas mot en lesbisk kvinnlig maskulinitet och pojkflickor som identifierar sig med män, men också den maskulinisering som projicerats på exempelvis bastanta bondkvinnor eller kvinnliga atleter.³⁹⁶

Sekelskiftets svenska flickböcker tydliggör bredden i vad som har kodats som manliga beteenden bland kvinnor. Några exempel är en studentska i Meyersons *Flickor emellan*, en driftig affärsflicka som kallas Pojken i Elisabeth Kuylenstierna-Wensters *När katten är borta*, en manhaftig lesbian i Nybloms "Sju flickor" och den okynniga Signe, också kallad Pojken, i Wides *Kamraterna på Forsbo* som hade

en lång, rak figur utan höfter och fason i öfrigt, med håret kortklippt och rakt uppstruket samt ögon, som tycktes gå på jakt efter rof, d.v.s. något att skratta åt och göra spektakel af.

Först hade de alla trott, att det var en förklädd pojke, men det var då inte sant, fastän figur och fasoner och röst...³⁹⁷

Pojkens kropp, frisyr och sätt signalerar en så övertygande maskulinitet att flickkläderna framstår som en förklädnad.

Till skillnad från i Nybloms och Wides texter skildrar *Tvillingsyst-rarna* inte en ung kvinna som identifierar sig med män eller uttrycker ett samkönat begär utan berättelsen fokuserar på maskulina kvinnor i ett heterosexuellt sammanhang. Anna uppskattar den frihet som pojkskapet innebär, men uttrycker ingen önskan om att vara man och relationen till bästa vännen Maria beskrivs som "djup, men fri från allt 'slisk', såsom

hon brukade benämna flickors överdrifna förtjusning för hvarandra.”³⁹⁸ Idströms roman undersöker en annan typ av maskulinisering som rör kvinnors utseende, utbildning och plats i samhället. Genom att Anna inte sammankopplas med en homosexuell kvinnlig maskulinitet går texten indirekt i polemik med några av samtidens fördomar om frigjorda kvinnor och deras påstådda önskan om att på alla sätt vara som män.³⁹⁹ Det innebär dock även att flickans utveckling stannar inom ett heteronormativt ramverk.

Tvillingasystrarna exponerar könade uppfostrings- och utbildningsmönster genom tvillingarnas olika barndomar. Annas uppfostran till pojke rör både hennes fysiska och intellektuella utveckling. Faster Ebba ger henne en utbildning som vanligen endast ges till ”sönerna ur rika familjer”.⁴⁰⁰ En manlig privatlärare anställs för att ge henne den kunskap det inte är möjligt för henne att få i närliggande flickskolor, vilket parallellt synliggör flickors begränsade utbildningsmöjligheter. Trots att kvinnor från 1870 tilläts att ta studentexamen som privatister fick de inte studera vid de statligt finansierade läroverken. Mot slutet av seklet fanns bara ett fåtal privata flickskolor som erbjöd möjligheten att ta studenten. För att stärka Annas kropp och främja hennes självständighet iordningställs en gymnastiksal åt henne och hon ges en häst, en båt, en bössa och ett trädgårdsland. Ett vilt och okynligt beteende uppmuntras så länge Anna inte ljuger, är feg eller direkt elak. Denna typ av upproriskhet och ansvarslöshet utgjorde standarddrag i samtida diskurser om pojkskap.⁴⁰¹ Som ofta är fallet i berättelser om pojkflickor sammankopplas maskulinitet i Idströms berättelse med frihet och oberoende: ”Masculinity provided physical and geographical freedom: nonobstructive clothing, an athletic body, safe passage through public spaces that men made dangerous for those who wore skirts.”⁴⁰² Uppfostran gör Anna självständig och orädd och hon ryggar inte ens för att röra sig ensam genom staden när det blivit mörkt.

Idströms roman ger flickan större frihet än vad som vanligtvis ansågs passande i det sena 1800-talet. En likartad fysisk och intellektuell utveckling återfinns i Mellins *Öjungfrun* från 1832, men där är den endast möjlig när flickan förflyttas bortom civilisationen. Mot slutet av seklet hade flickor större möjligheter till ett aktivt liv. Både läkare och

den framväxande friluftss- och idrottsrörelsen menade att det var hälsosamt för barn att röra på sig. Alla sporter och gymnastiska övningar betraktades dock inte som passande för båda könen. Vissa aktiviteter ansågs vara för ansträngande eller tävlingsinriktade för unga kvinnor. Andra var olämpliga då flickorna riskerade att skada sig eller utveckla en manlig fysik.⁴⁰³ I *Tvillingsystrarna* är det en traditionellt kvinnlig uppfostran som framställs som det största hotet mot flickors hälsa och moral. Gunlög är i stort sett aldrig utomhus. Att gå på baler och teatern är viktigare för henne än att sköta sina studier. Mostern skämmer bort Gunlög och klär henne som en docka, vilket får henne att tro att hon är "en liten prinsessa".⁴⁰⁴ Hon och de andra flickorna får lära sig att det är kvinnligt att vara andra till lags: "en ung flicka måste tänka på att behaga".⁴⁰⁵ Resultatet blir att de framstår som tillgjorda och oärliga. Idströms roman beskriver hur pojkers uppfostran stärker dem till kropp och själ, samtidigt som den främjar självständighet och individualism. Flickor får lära sig att behaga, att vara vackra och beroende av andra, på bekostnad av intellekt och hälsa.

Berättelsens inledning etablerar en dikotomi mellan manligt och kvinnligt. Det finns inga andra alternativ än att uppfostras som flicka eller pojke för tvillingarna. Trots att Anna klär sig och uppför sig som en pojke, uppfattar omgivningen henne vanligtvis som en flicka och dömer henne därefter. Hennes otvungna rörelser och uppförande kritiserar för en avsaknad av kvinnlig grace av släktingarna. Anna sägs vara "en ryslig flicka med sina gossaktiga fasoner och sitt bullersamma, hurtiga sätt, som bjärt stack av mot deras egna flickors stillsamma, värdiga uppträdande – 'så som det passar en flicka'".⁴⁰⁶ Beteenden som i varje fall tolereras hos en pojke framstår som oacceptabla hos en flicka. Utifrån en manlig måttstock kommer emellertid Anna bättre till sin rätt. Hon tar studentexamen ett år i förtid och slår alla manliga deltagare i en skridskotävling. *Tvillingsystrarna* framhåller flickors intellektuella och fysiska kapacitet och motbevisar därigenom tankegångar om en biologisk determinism. Deras eventuella underlägsenhet på dessa områden beskrivs i stället som ett resultat av uppfostran och begränsande könsnormer. Flickans utveckling i romanen visar att hon kan göra allt en pojke kan så länge hon ges samma förutsättningar.

Annas upplevelse av att vara annorlunda och utstött blir lika betydelsefull för hennes mognadsprocess som fasterns uppfostringsexperiment i sig. Idströms roman framhåller hur normer upprätthålls och konstrueras i interaktionen mellan människor. Anna har internaliserat omgivningens syn på henne som avvikande och önskar att hon vore mer som andra flickor:

Jag vet nog, att jag är faslig nu, men med tiden måste det bli bättre. Jag har förut tyckt, att det skall bli förskräckligt, när jag måste bli flicka igen och få kjolar. Men nu tänker jag annorlunda, och om du tillåter det, vill jag så gärna börja med detsamma. Jag kan ju redan i morgon få flickkläder och lära mig gå tyst och niga och allt det där.⁴⁰⁷

Det främsta skälet till att hon vill framstå som mer kvinnlig är att hon vill bli omtyckt och accepterad. Samtidigt leder omgivningens kritik till att hon utvecklas till en självständigt tänkande individ med stark moral-känsla. Då Anna själv är annorlunda bemöter hon samhällets utstötta med respekt. Hon blir exempelvis vän med de fattiga grannarna som systemen undviker. Tvärtemot släktingarnas ”ringaktande omdömen om henne, som de frånkände alla en flickas vekare, ömma instinkter, för att beskylla henne för onatur och brist på sann kvinnlig moral och känsla”,⁴⁰⁸ uppvisar den maskulina Anna medkänsla, omtanke och lojalitet. Flickan som kläs och fostras som pojke visar sig bli mer ”kvinnligen” än systemen som får en flickuppfostran.

Även om båda könen framställs som kulturellt konstruerade i Idströms flickbok, associeras manlighet med ärlighet, styrka och natur medan kvinnlighet karakteriseras av bräcklighet och tillgjordhet. Det innebär att den maskulina flickan framställs som mer naturlig än den feminina systemen. Idströms roman skriver fram en variation av manliga och kvinnliga framträdelseformer, men bejakar inte alla slags könsöverskridanden. Den negativa värderingen av kvinnlighet påverkar också feminina män. Annas och Gunlögs kusin Viktor beskrivs som ”en samskyldig mammas gosse” och precis som flickorna är han fåfång, fysiskt svag och självisk.⁴⁰⁹ Inte heller alla typer av maskulinitet framställs i positivt ljus. När en annan av flickornas kusiner, Eva, börjar härma Anna,

anammar den yngre flickan även männens dåliga vanor, som att röka och svära. Hon hävdar att kvinnor borde ha rätt att vara lika ohyfsade som män: "Ja, men sau göra inte karrarne. De lägga nej gu' inte bann pau sig och dau mau ingen foudra af auss, att vi ska' görra det. För serr du, jag vill ha likställighet i det ena soum i det andrra."⁴¹⁰ Den skånska dialekten används för att markera ett avståndstagande från uttalandet. Eva avfärdas som "obehaglig", vilket tydliggör att syftet med den nya flickans uppfostran inte är att förvandla henne till en man.⁴¹¹ Krav om jämställdhet skulle således inte missförstås som en önskan om att få hänge sig åt omoraliska handlingar. Anna understryker att hon endast vill ta efter män när det gäller "saker af allvar och vikt".⁴¹² Vissa påstått manliga och kvinnliga beteenden fördöms, oavsett om de återfinns hos män eller kvinnor. Enligt samma logik främjas högt värderade egenskaper som hälsa och ärlighet hos Anna genom att hon får en pojkes uppfostran, men i slutänden är det kvaliteter som värdesätts hos båda könen. På så vis undermineras successivt ett binärt könstänkande i texten.

Tvillingsystrarna leker med samtida stereotyper av emanciperade, manhaftiga kvinnor. Följderna av att göra flickor mer manliga vägs mot hur de påverkas av en traditionell uppväxt. Idströms svar till dem som oroade sig för att kvinnans förändrade levnadsvillkor skulle leda till att hennes kvinnlighet gick förlorad, var att en sådan kvinnlighet hur som helst inte var värd att rädda. I flickboken ifrågasätts kvinnlighet och manlighet som naturgivna företeelser genom att könen framställs som en effekt av uppfostran och social disciplinering. Som Karin Quimby har påpekat har pojkflickan i litteraturen ofta använts på ett liknande sätt för att exponera könet som instabilt. Karaktärstypen synliggör också olika strategier inom och utanför texten som eftersträvar att kontrollera hennes "queer energies".⁴¹³ I *Tvillingsystrarna* skapar Annas tvetydiga könsposition kontinuerligt spänningar och hon benämns som flicka, pojke eller ett mellanting. En bekant i samma ålder beskriver Anna som "så snäll och treffig, att jag skulle tyckt riktigt bra om henne, bara hon varit riktig flicka eller riktig pojke".⁴¹⁴ Trots pojkflickans många goda egenskaper undviker alla henne under barndomen, eftersom hon är annorlunda och svårklassificerad. Enligt Marjorie Garber är "one of the most consistent and effective functions of the transvestite in culture [...] to indicate

the place of what I call 'category crisis,' disrupting and calling attention to cultural, social, or aesthetic dissonances".⁴¹⁵ På liknande sätt fungerar flickan i pojkkläder i *Tvillingsystrarna* som en påminnelse om den flytande gränsen mellan könen. När släktingarna avvisar henne är det i ett försök att fördriva den instabilitet hon representerar i deras ögon.

Kulturella kroppar

Föreställningen om en naturlig och evig kvinnlig egenart utmanas kontinuerligt i *Tvillingsystrarna*. I texten undersöks ett vidare könsspektrum och hur olika kulturella förhållanden producerar en mångfald av kroppar i en skärningspunkt mellan bland annat kön, klass och etnicitet. Samtida kvinnoideal beskrivs som en relik från en svunnen tid. Det moderna, industrialiserade samhället har gjort kvinnans traditionella arbete överflödigt och förvandlat henne till "halft docka, halft ett besvärligt påhäng".⁴¹⁶ Kvinnlighet och kvinnokroppar framställs som produkter av specifika historiska, sociala och nationella förhållanden. De är föränderliga till sin natur och varierar över tid. Framhävandet av kvinnlighetens historiska specificitet klagör att den nya tiden behöver en ny kvinna.

I Idströms flickbok skildras vuxenblivande som en process utan ett förutbestämt resultat. Det finns ingen sann kvinnlighet eller manlighet som karaktärerna naturligt växer in i. Till skillnad från många andra berättelser om pojkflickor väljer inte Anna själv att klä sig som pojke och klädseln speglar inte heller ett inre behov. Flickan beskrivs som ett trotsigt barn, men uppför sig inte på ett manligt sätt och uttrycker ingen önskan om att vara pojke. I stället är manligheten något som påtvingas henne. Kvinnlighetens attribut tas bokstavligen ifrån henne av faster Ebba, då hon klipper av flickans fläta och klär på henne pojkkläder:

Nu ta'r faster Ebba af henne klädningen och underkjolen – alltsammans ända in till det broderade linnnet, och allt kastas föraktligt i en vrå.

En gosskjorta trädes öfver hufvudet på henne, benen sticks i ett par klädesbyxor, en sjömansblus, krage och stöfletter fullborda toaletten, och Anna står där förvandlad till pojke.⁴¹⁷

Utan de välbekanta flicktecknen blir Anna som en främling för sig själv. Hon försöker övervinna känslan av vilsenhet genom att upprepa "det är jag", som om hon tvivlade på att hon fortfarande är samma person.⁴¹⁸ Den påtvingade manligheten exponerar könet som performativt eller, med Judith Butlers ord, "a set of repeated acts within a highly rigid regulatory frame that congeal over time to produce the appearance of substance, of a natural sort of being".⁴¹⁹ När Anna fått de nya kläderna uppmanas hon att uppföra sig som en pojke och instrueras att inte gråta eller vara vek. Genom att hon måste agera som pojke inkorporerar hon successivt vad som uppfattas som manliga drag i sin personlighet.

De olika levnadssätten påverkar flickornas hälsa och kroppar. Vid en jämförelse mellan tvillingarna poängteras de fysiska konsekvenserna av kvinno- och mansidealen:

Vi voro lika stora och starka, när vi voro små, men nu är hon [Gunlög] ständigt klen och måste gnida sina kinder, om hon vill ha färg på dem, då däremot jag är frisk och stark som en bondjänta. Moster Karna låter henne gå på för många baler och äta för mycket slisk, och så har hon för lite rörelse i friska luften. Moster Karna är rädd, att det skulle göra henne ograciös och okvinnlig, om hon finge springa och rusta om ute [...].⁴²⁰

Kvinnliga praktiker framställs som hämmande för flickornas utveckling. De tillåts inte vara fysiskt aktiva, vilket resulterar i en bräcklig konstitution. Skillnaderna mellan flickornas kroppar framhävs när Annas välformade lemmar jämförs med Gunlögs "spindelben, [...] skrala och opålitliga".⁴²¹ Annas friska och starka kropp låter henne göra allt hon önskar medan systemens tunna ben knappt bär henne. Ytterligare en typ av kvinnokropp exemplifieras av Annas veka vän Maria som, till skillnad från den bortskämda Gunlög, uppvisar ett föredömligt kvinnligt kynne. Hon är självuppoftande, vänlig och tålmodig, som en sann medelklassflicka.⁴²² Denna idealbild kunde också beledsagas av en idealisering av skör fysik och sjuklighet.⁴²³ Idströms roman granskar detta ideal med kritisk blick. Marias död visar att inte ens den bästa bland flickor klarar att hantera fattigdomens umbäranden eller ett vanligt arbetsliv om hon fått en alltför skyddad uppväxt. Hennes veka kropp

hindrar henne från att växa upp till en samhällsnyttig medborgare.

Liknelsen mellan Anna och en bondflicka i citatet ovan antyder att olika kroppar skapas intersektionellt i en samverkan mellan kön och andra kategorier som ålder, klass och etnicitet. I 1800-talets medicinska rådgivningslitteratur framställdes kvinnor från skilda sociala och etniska grupper med varierande fysiska kännetecken. Kvinnokroppen ansågs vara instabil och känslig för yttre påverkan från exempelvis arbete, livsstil eller klimat.⁴²⁴ I *Tvillingsystrarna* jämförs de svaga flickorna med kvinnor som har en kraftfullare och mindre förfinad konstitution, som lantflickor eller amasoner. Annas lärare säger sig föredra ”en kraftig, svart skönhet ur konungens af Dahome lifamasongarde framför en liten snörd, blodfattig och hysterisk stadsfröken”.⁴²⁵ Det samtida samhället har skapat lättsinniga, överciviliserade unga kvinnor som saknar en egentlig funktion och de avfärdas som ”hvita, konfektsnaskande mode-dockor”, vilket samtidigt understryker en rasifierad motsättning mellan starka svarta amasoner och veka vita kvinnor.⁴²⁶

Omnämmandet av de afrikanska amasonerna i *Tvillingsystrarna* avslöjar den vithetsnorm som präglar 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska flickbok. Det är inte ovanligt att texterna uppmärksammar och emellanåt problematiserar klass-, ålders- och generationsskillnader, men människor med mörk hudfärg eller annan etnicitet ges en mer perifer roll. I en undersökning av nationell identitet i svenska flickböcker publicerade mellan 1930 och 1950, konstaterar Maria Nilson att svenskhet associeras med vithet och medelklass. Denna norm är outtalad och synliggörs främst i relation till personer med annan social, etnisk eller nationell bakgrund som utpekas som annorlunda eller icke-svenska. Det främmande kan framställas som exotiskt och lockande, men beskrivs vanligen som hotfullt när berättelsen utspelas inom Sveriges gränser.⁴²⁷ En likartad tendens återfinns i det äldre material som jag har undersökt. De grupper som oftast representerar det annorlunda är romer och resandefolk, i samtiden benämnda i föringande ordalag som ”tattare”. I enstaka fall inger dessa människor skräck, som i Kuylenstierna-Wenseters *När katten är borta* då Birgit håller på att bli bestulen av en tärd, svartmuskig man. Att flickbokens protagonister kommer i kontakt med dessa grupper är dock förhållandevis ovanligt. De rör sig vanligen i andra

samhällsskikt och miljöer. Ofta figurerar det främmande i stället som exotiska eller komiska inslag i utklädningslekar och upptåg. I *Flickor emellan* spelar ungdomarna en "zigenarhöfding" med "en berömd task-spelartrupp" under ett födelsedagsfirande och på den välgörenhetsmarknad som de unga i *Silverhjärtat. En bok för flickor* (1918) anordnar förekommer attraktioner som till exempel "en dansande, sjungande neger i brokig halsrosett och slängande rock", det vill säga en pojke i *blackface*.⁴²⁸ Dessa grupper framstår som stereotyper snarare än levande människor ur karaktärernas perspektiv. De fungerar också indirekt som en bekräftelse av vitheten som oproblematiserad norm.

Även amasonerna i Idströms flickbok beskrivs som exotiska och anorlunda. Framställningen har emellertid mer positiva inslag genom att de kvinnliga soldaterna äger något som samtida svenskor saknar. Bondjätan, den svarta kvinnan och pojkflickan fungerar alla som kontraster till sköra medelklassflickor. De förenas av egenskaper som hälsa, styrka och en avsaknad av förfining. Snarare än att befinna sig i ett entydigt motsatsförhållande till en vuxen vit kvinnlighet kunde dessa inordnas i ett utvecklingstänkande runt sekelskiftet 1900. Att som flicka uppföra och klä sig som en pojke kunde, enligt Michelle Ann Abate, beskrivas som "an effective preparatory stage for marriage and motherhood".⁴²⁹ Hon visar att ett pojkaaktigt beteende under flicktiden kunde betraktas som positivt för den vuxna kvinnans hälsa, under förutsättning att det upphörde i tonåren. Genom att flickan tilläts större frihet i barndomen skulle nationen få fysiskt starkare hustrur och mödrar.⁴³⁰ Liknande idéer framfördes i debatter om pojkars fostran runt sekelskiftet, för att motverka att pojkar skulle bli överciviliserade eller feminina. Om de tilläts att vara fria och ohämmade när de var unga, skulle de utvecklas till hårdföra män med moralisk stadga och självkontroll.⁴³¹ Pojkars vildhet kunde alltså framhållas som ett ideal för båda könen, vilket kan anas av Idströms pojkflicka. Det finns dock en gräns för det primitiva eller maskulina inflytandet. Amasonerna sägs vara "vilda och ohyfsade enligt våra begrepp. Men de äro plikttrogna, modiga och handla strängt efter *sina* begrepp om heder och ära [...]".⁴³² Fastän de kvinnliga soldaterna på många sätt är beundransvärda kan de bara utgöra en inspiration och inte en förebild för svenska flickor.

Det missriktade i svensk flickuppfostran framhävs även genom en jämförelse mellan ungdomar i Sverige och Amerika. *Tvillingsystrarna* sammankopplar den nya världen med framstegsanda, demokrati och emancipation, vilket var vanligt i samtiden.⁴³³ Sundbecks *Elsa i Upsala* och Svedenborgs *Hannas dagbok* gör samma association, men med olika värderingar. I Sundbecks roman utgör Amerika ett avskräckande exempel, medan Svedenborgs och Idströms texter framställer landet som ett föredöme. Länderna i den gamla världen beskrivs däremot som stagnerade och traditionsbundna, i synnerhet i relation till kön:

De svenska flickorna [...] uppfostras ju så helt annorlunda, insupa från barndomen andra idéer och hållas så tillbaka af den allmänna meningen. Det mest tilldragande hos våra amerikanska flickor är deras fullkomliga frihet från all tillgjordhet – de ha en väl utvecklad kropp, en hjärtevinande öppen blick, naturliga rörelser och ett skonadt sätt.⁴³⁴

Svenska flickor framstår som konstlade och otillräckliga i jämförelse med amerikanskorna, men Idströms roman ifrågasätter samtidigt hur de amerikanska kvinnorna skulle bemötas i Sverige, då kulturerna framställs som väsensskilda. Amerikanskornas enkla, rättframma uppförande sägs kunna uppfattas som vulgärt eller okvinnligt av människor som inte är vana vid att flickor agerar som "fria och själfständiga väsen."⁴³⁵ I Sverige har således det naturliga blivit onaturligt.

Liksom många litterära pojkflickor före henne lägger Anna till slut av sig pojklaggen och ikläder sig kvinnodräkt. I vilken mån detta innebär att protagonisten underkastar sig traditionella könsnormer eller inte är en av de mest omdiskuterade och problematiska aspekterna av berättelser om flickor i pojkkläder.⁴³⁶ I Annas fall innebär dock inte flickkläderna att hon bejakar en samtida flickighet, vilket framgår av klädvalen. Plaggen väljs med hänsyn till hennes bekvämlighet och hälsa: "Reformunderkläder af de bästa in- och utländska mönster – ytterdräkten bestående af ej för lång kjol af tunt kläde och en s.k. båtmansblus af flanell i någon behaglig färg."⁴³⁷ När det första exemplaret av en reformdräkt lanserades i Sverige 1885 var målet att skapa en kvinnoklädsel som var ledigare och sundare än det förhärskande modet med korsett,

många lager underkläder och långa kjolar. Det var en fråga som drevs av kvinnosaxkvinnor och dräkten anammades av vissa kvinnor inom rösträttsrörelsen, bland andra Ellen Key. Reformdräkten var en klädsel med stark politisk laddning och kallades också emancipationsklänning-
en.⁴³⁸ Valet av flickkläder i *Tvillingsystrarna* är i likhet med pojkkläderna ett ställningstagande mot en konventionell kvinnlighet. Anna fortsätter dessutom att ha kortklippt hår och de praktiska kvinnokläderna möjliggör ett aktivt, rörligt liv. Den extravagans och tillgjordhet som associeras med kvinnor och deras kläder avfärdas. Därmed klargörs att det i denna flickbok inte finns ett självklart samband mellan att bära klänning och att bejaka en traditionell kvinnosyn. Släktingarnas kritik att Anna inte är tillräckligt blygsam och feminin upphör inte heller när hon byter klädedräkt. Till och med i kvinnokläder representerar Anna en ny, mer maskulin kvinnlighet.

Medelklassens föreställningar om kvinnlighet kritiserar i *Tvillingsystrarna* genom att svenska flickor jämförs med personer som tillhör andra klasser, etniciteter och nationaliteter, men dessa fungerar främst som kontraster. Inte ens de beundrade amerikanska flickorna kan mäta sig med Anna: "Hon såg friskare och förnämre ut än de unga amerikanskorna."⁴³⁹ I Idströms roman definieras inte den nya kvinnan av specifika fysiska eller mentala egenskaper utan hon bedöms utifrån i vilken mån hon ger ett väsentligt bidrag till samhället. Enligt Hallberg skapas det i texten en motsättning mellan kvinnan som passivt objekt och aktivt subjekt.⁴⁴⁰ Syftet med den nya uppfostran är att lära kvinnor att vara självständiga och nyttiga personer snarare än prydnadssaker. Även om både Anna och systemen har förlovat sig vid berättelsens slut är inte målet med den förändrade uppfostran att de ska bli starkare mödrar och bättre hustrur, som i böckerna Abate diskuterar. Den nya kvinnan beledsagas i *Tvillingsystrarna* av en ny man, som önskar att hustrun ska vara hans kamrat och jämlike.⁴⁴¹ Yrken och arbetsuppgifter framställs inte heller som särskilt passande för något av könen. Hushållssysslor och politik sägs vara lika viktiga för nationens väl. Så länge människor är duktiga på det de gör spelar det ingen roll vad de arbetar med: "Man och kvinna borde mer sträfvä efter att åt sig uppsöka de platser i lifvet, där de blifva *dugande*, än sådana, hvilka nu anses mer framskjutna och

ansedda. Och de skola göra det, när man upphört att säga: 'detta passar en man – detta en kvinna' [...]."⁴⁴² Idströms text betonar vikten av att utgå från individens fallenhet för olika sysslor snarare än föreställningar om vad som är passande arbeten för män och kvinnor. Målet med den nya uppfostran är att frambringa kvinnor som har styrkan och förmågan att bidra till samhället i den roll de själva väljer.

Vuxna kvinnor

Genom att rikta fokus mot förhållandet mellan individ och samhälle introduceras en medborgarskapsdiskurs i Idströms roman. Enligt Mitchell skedde i slutet av 1800-talet en omdefiniering av flickskap och pojkskap, där "certain gendered ideals could be enlisted to train girls for 'manhood' and (ultimately) citizenship."⁴⁴³ *Tvillingsystrarna* iscensätter en dylik process på ett bokstavligt plan, genom att den nya kvinnans förberedelse för ett utvidgat medborgerligt ansvar går via en uppfostran till pojke. Som konstaterats tidigare utgick medborgarskapet under 1800-talet från en manlig norm. Kvinnors kamp för utökade rättigheter betraktades emellanåt som ett intrång på ett manligt revir eller som en önskan att vara som män.⁴⁴⁴ Spänningsfältet mellan kön och politiskt medborgarskap kunde hanteras på olika sätt. Medan bland andra Key försökte omdefiniera medborgaren genom att skapa ett specifikt kvinnligt medborgarideal, inriktar sig Idström på att omformulera kvinnligheten och manligheten på ett sådant vis att medborgarskap ska kunna bli tillgängligt för båda könen på lika villkor. *Tvillingsystrarna* undersöker hur kvinnor ska kunna utvecklas till mogna och ansvarstagande medborgare, samt på vilka sätt de kan bidra till samhället. Detta sker genom framställningen av tvillingflickornas väg till vuxna kvinnor.

Berättelser om pojkflickor skildrar ofta en protest mot både kvinnlighet och vuxenhet.⁴⁴⁵ I Ebba Nordenadlers *I Edsbro pension. Berättelse för flickor* (1900) konstaterar pojkflickan Bet: "När jag inte blef pojke, så ville jag helst vara en liten flicka så länge som möjligt."⁴⁴⁶ Så länge flickan är ung tolereras hennes vilda beteende, men när hon kommer i puberteten ökar förväntningarna om att hon ska anpassa sig till samtidens könsnormer. Likartade handlingsstrukturer återfinns i många kvinnliga

utvecklingsromaner, men är särskilt framträdande i berättelser om pojkflickor. Att växa upp till kvinna under 1800-talet har ibland beskrivits som att "växa ner", det vill säga att flickan hämmas och får mer begränsat handlingsutrymme.⁴⁴⁷ Lorna Ellis menar dock i *Appearing to Diminish. Female Development and the British Bildungsroman, 1750–1850* (1999) att en likartad anpassning gestaltas i både manliga och kvinnliga bildningsromaner, och kan snarare sägas utgöra en central aspekt av litterära skildringar av att uppnå mognad:

By teaching protagonists how to understand and work within the limits of their societies, authors of female *Bildungsromane* allow their heroines to mature or "grow up" – to understand themselves and their relationship to their environment, and to negotiate that environment in order to maintain some form of agency. However, the process of learning to understand and work within the limits of society simultaneously forces the heroine to decrease her sphere of action or to "grow down."⁴⁴⁸

I en tid då kvinnors myndighet och rätt att bestämma över sig själva och sin egendom debatterades, blev frågor om mognad av stor betydelse för kvinnorörelsen.⁴⁴⁹ Genom att flickors uppfostran och utbildning reformerades eftersträvade man att kvinnor skulle bli mer mogna och demonstrera att de var förmögna att ta ansvar såväl för sin ekonomi som sin framtid. Därigenom kunde kvinnorna bevisa att de var redo att få samma rättigheter som männen och ett fullvärdigt medborgarskap.⁴⁵⁰ Snarare än att skapa en motsättning mellan pojkflickans fria liv och en begränsad tillvaro som vuxen kvinna, ställer Idströms flickbok olika föreställningar om mognad mot varandra och diskuterar hur de påverkar kvinnornas möjligheter att styra över sina liv.

I *Tvillingsystrarna* inträder Gunlög till synes i vuxenvärlden före Anna. Året hon fyller femton slutar hon skolan och konfirmerar sig. Dessa händelser visade att flickan inträtt i vuxenlivet i 1800-talets samhälle, vilket även markerades genom att hon bar längre kjolar och håret uppsatt. Efter konfirmationen antar Gunlög den yttre vuxenhetens tecken och går på baler för vuxna. Dagarna tillbringas hon med olika nöjen och att drömma om sin blivande make. Anna fortsätter däremot

att leva på samma sätt som hon gjort sedan hon var barn och hennes kropp är en flickas. Hon beskrivs som ”blott en lång, gänglig skolflicka, då systemen redan var en ung dam”.⁴⁵¹ Medan den brådmogna Gunlög och hennes vänner vill vara ”stora damer”, är Anna nöjd med att uppföra sig som och bli betraktad som ett barn.⁴⁵² Gunlögs sociala status som vuxen motsvaras emellertid inte av känslomässig mognad eller ansvarstagande. Hon är lättsinnig, självisk, slösaktig och oförmögen att ta hand om sig själv och andra. Systemen har tvärtom i unga år fått lära sig att vara ekonomisk och bidrar till en grannfamiljs försörjning. Anna är empatisk, omtänksam och uppför sig mestadels på ett ansvarstagande sätt, i varje fall efter att hon blivit för gammal för pojkestreck.

Tvillingsystrarna kontrasterar en yttre och en inre mognad. Skillnaderna mellan de två unga kvinnorna kvarstår efter att även Anna har konfirmerat sig:

Vintern efter konfirmationen – och medan Gunlög glädde sig åt tillbedjare i mängd och undrade, hvem som skulle bli ”den rätte”, studerade Anna för brinnande lifvet, och på våren, samtidigt med att Gunlög fick sina första tandplomber, eröfrade hon den vita mössan.⁴⁵³

Vid sjutton års ålder har Anna tagit studenten genom hårt och målmedvetet arbete. Systemens främsta prestation är att ha förstört sina tänder genom tveksamma kostval. Även om Gunlög är släktens ögonsten ifrågasätts denna värdering av hennes uppförande i texten. Att bära vuxenhetens yttre tecken eller att ha en välutvecklad kropp framstår som mindre viktiga kriterier på mognad. Ett moraliskt sinne, självständighet, flit och osjälviskhet framställs som mer centrala och det var också egenskaper som kännetecknade en god medborgare i 1800-talets samhälle.⁴⁵⁴ En traditionell kvinnouppfostran och livsstil kritiseras i Idströms berättelse, eftersom den inte förbereder kvinnan för att vara sig ta ansvar för sig själv eller samhällets utveckling.

Faster Ebbas uppfostringsexperiment startar som hämnd, men förvandlas till ett ideologiskt drivet projekt. Anna förkroppsligar fasterns föreställning om en bättre framtid för kvinnan. Den äldre kvinnan önskar att hon ska bli en samhällsreformator och fullborda Fredrika Bre-

mers oavslutade arbete. Den främsta måltavlan för romanens kritik är de lagar och normer som hindrar flickor från att nå sin fulla potential och hitta en meningsfull sysselsättning. Genom faster Ebbas frustration och besvikelser gestaltas abstrakta idéer om kvinnans underordning på ett konkret vis. Hon hävdar att hon skulle ha kunnat vara en lyckligare och mer samhällsnyttig medborgare om hon fått en annan uppväxt:

Jag kunde ha dundrat mot orättvisor och sådant uppe i riksdagen – jag kunde ha blifvit publicist eller vetenskapskvinna eller stått i spetsen för något affärsföretag. I stället sattes som måttstock för min förmåga en märkduk och några franska glosor och litet hushållssysslor. Men detta var inte nog för mitt lifliga lynne – tiden blef mig lång och måste fyllas ut med något, och detta blef kvinnors vanliga, och jag blef som så många andra ett offer för fåfänga och njutningslystnad – dubbelt olyckligt för mig.⁴⁵⁵

Tvillingsystrarna kritiserar därmed indirekt de lagar som bara några decennier tidigare hindrat alla kvinnor från att utöva de nämnda yrkena och fortfarande inte tillät dem att delta i riksdagsarbetet. Kvinnors färdigheter och förmågor erkänns inte, vilket framställs som en förlust för både individen och samhället. Om kvinnorna var fåfänga och odugliga berodde det på att de inte uppmuntrades att tillbringa sin tid på ett förnuftigt vis.

Idströms flickbok innehåller få explicita referenser till medborgarfrågor som juridiska reformer eller rösträtt. Trots det är det tydligt att diskussionen om kvinnans rättigheter utgår från en egalitär princip. *Tvillingsystrarna* visualiserar olika vuxenliv för syskonen och indirekt också för den samtida kvinnan. Gunlög avser att bli en hemmafru som uppfostrar barnen och assisterar maken i hans forskning. Hon kommer även att utöva moraliskt inflytande över de råbarkade sjömännen på mannens skepp. Hennes framtid befinner sig inom kvinnans traditionella sfär och hon beskrivs som "das ewig weibliche" i deras hem på havet.⁴⁵⁶ Anna kommer också att arbeta sida vid sida med maken, men i högre grad utanför hemmet. Tillsammans kommer de att driva hans stora fabriker och ta sig an arbetarnas utbildning genom att bygga skolor och ge populärvetenskapliga föreläsningar. Även om systrarnas

verksamhetsområden och färdigheter skiljer sig åt kommer båda att ha en undervisande roll för barn och vuxna.

Tvillingarnas sysselsättningar har många likheter med de yrken som Key framhöll som passande för kvinnan i *Missbrukad kvinnokraft*. Idström begränsar dock inte kvinnor till att vara lärare, sjukvårdare eller någon annan befattning, vilket är en väsentlig skillnad. Keys främsta invändning mot kvinnorörelsen var att den inte hade diskuterat vilka samhällssysslor som var passande för kvinnan: "Kvinnoemancipationens stora misstag har varit detta: att hafva lagt hufvudvikten på kvinnans arbete, icke på hennes arbetsområde."⁴⁵⁷ Hennes föreställning om en kvinnlig medborgare formulerades som en "samhällsmoder" och hon argumenterade för ökade kvinnliga rättigheter med utgångspunkt i kvinnors skillnad från männen. Genom att föra in ett moderligt, vårdande inslag i en tidigare manligt dominerad politik skulle kvinnornas närvaro återställa en samhällsbalans.⁴⁵⁸ Idström utgick däremot från en liberal, individualistisk utgångspunkt, eller som hon formulerar det i *Misslyckad kvinnokraft*: "Väsenolikheter komma väl alltid att förefinnas, men sannolikt mer emellan människor än emellan könen."⁴⁵⁹ Hennes medborgarideal grundades på gemensamma mänskliga egenskaper snarare än en kvinnlig särart. Såväl kvinnor som män borde tillåtas att bidra till samhället med utgångspunkt i sina färdigheter, inte sitt kön. Det kunde innebära att skapa ett gott hem för familjen, som Gunlög, att bli en social reformator, som Anna, eller något helt annat.

Romanen avslutas med en mer positiv bild av kvinnlighet och tvillingsystrarnas återförening. I stället för att fortsätta framstå som varandras motsatser utvecklas båda flickorna till mogna, nya kvinnor men på olika sätt. Under Annas inflytande upphör Gunlög att vara fåfång och självisk, och visar sig då äga en god omdömesförmåga. Hon beskrivs som mer känslomässigt mogen än systemen och detta drag är ett resultat av hennes uppfostran till flicka. Även om Annas uppväxt har utvecklat hennes intellekt och självständighet, har hon svårt för att läsa andra människors känslor och behöver systemens hjälp. Därigenom visas att också delar av en traditionell kvinnlighet och kvinnlig fostran har ett värde. Hallberg menar att det ideala uppfostringsprogrammet i *Tvillingsystrarna* förenar manligt och kvinnligt.⁴⁶⁰ Detta sker genom att

skillnaden mellan flickors och pojkars uppväxt undermineras. I texten betonas att barnuppfostran bör vara könsneutral: "Gossar och flickor skola uppfostras lika. Framför allt måste de bli modiga, starka och friska; äro de blott detta, så äro de också goda."⁴⁶¹ Hälsa och styrka blir den nya utgångspunkten i stället för föreställningar om kvinnligt och manligt. När Gunlög börjar klä sig i reformdräkt och klipper håret som systemen framträder likheterna mellan tvillingarna igen: "Alla förvåna sig öfver likheten emellan dem [...]. Men Gunlög är något mindre och spädare. Alla äro öfverens om att hon är en mycket söt liten kvinna, men att den ståtliga och graciösa Anna är snarlik en ung gudinna."⁴⁶² Gunlög är fortsatt den nättare och kvinnligare av dem, men föreställningen om vad som utgör ett äkta kvinnligt utseende har vidgats och omdefinierats. Vid bokens slut har Annas kvinnliga maskulinitet accepterats och hyllas.

Tvillingsystrarna skrevs under en omvälvande tid i det svenska samhället. Den iscensätter en utopisk utveckling i den realistiska romanens form. Berättelsen skildrar både de hinder som mötte kvinnor när de intog nya platser i samhället och inspirerande nya möjligheter. Många flickböcker om pojkflickor har kritiserats för att den rebelliska hjältingen slutligen anpassar sig till ett mer konventionellt kvinnligt beteende. De beskriver ett slags "tomboy taming".⁴⁶³ Bejakandet av kvinnligheten sammanfaller oftast med att flickan blir vuxen, vilket förpassar pojkflicksperioden till en övergångsfas på väg mot mognad. Idströms roman följer inte ett sådant mönster. Anna slutar bära pojkkläder, men hennes självständiga och självsäkra uppförande förändras inte. Att klä sig i kvinnokläder likställs inte heller med att bli vuxen i texten. Det är inte pojkflickan som blir reformerad utan i stället sker en omformulering av normerna för såväl kvinnlighet som vuxenhet. I *Tvillingsystrarna* syns ingen oro för att en kvinnlig särart ska gå förlorad när världen förändras. Tvärtom frigör uppfostran till pojke en dold potential i Anna och låter henne växa upp till en ny kvinna med oändliga möjligheter, i en värld där "alla utsikter stå öppna".⁴⁶⁴

II

Flickröst
och rösträtt

5.

En fulländad ung flickas roman

Skrivande unga kvinnor

Det är en härlig midnattskväll, solen har gått ner så majestätiskt från den molnfria himlens klara gemak. I djupa tankar sitter jag och skriver i dagbok, börjar nu, när jag är 13 år, hvad skall det ej bli, innan jag slutar, en fulländad ung flickas roman och den blir nog rysligt intressant, bara jag finge litet mera kärlek af systrarne [...].⁴⁶⁵

Inledningsraderna i "Vivas dagbok" ur Laura Fitinghoffs *I fjälluft* från 1899 iscensätter en flickpersonlighet och en egen röst. Det högtidliga tonfallet bryts på ett humoristiskt vis av barnsliga uttryck i flickans strävan efter att framställa sig själv. I romanens första kapitel skapar Fitinghoff genom Vivas och de tre andra hemmavarande systrarnas dagboksavsnitt fyra individualiserade röster och etablerar deras grundläggande karaktärsdrag: storasyster Angela avslöjar en blandning av pliktrogenhet och uppror, den förlovade Gertrud förmår inte slita tankarna från fästmannen, Ingeborgs rader ljuder av uppriktighet och naivitet, medan yngsta system Viva skriver med en högstämd förnumstighet.

I 1800-talets och det tidiga 1900-talets flickböcker var infogade dagboksanteckningar, brev och dikter vanligt förekommande. Under perioden publicerades också autentiska dagböcker och brev skrivna av flickor, som *En vinter i Upsala på 1840-talet. Utdrag ur en ung flickas dagboksanteckningar* (1899) och *Flickboken. Flickornas julkalender 1919* (1919), vilken påstås innehålla en brevväxling mellan två kusiner.⁴⁶⁶ Liksom i Fitinghoffs roman innehåller dagboks- och brevinfoslagen i flickboken ofta talspråkliga uttryck och jargong, troligtvis i en strävan efter att

fånga ett samtida flickspråk och tilltala de unga läsarna.⁴⁶⁷ Vad som upplevdes vara ett autentiskt flicktonfall verkar också ha varit en framgångsfaktor inom genren. Dikken Zwilgmeyers *Vi børn* (1890, sv. 1900), som utgavs under pseudonymen "Inger Johanne, 13 Aar gammel", blev en försäljningssuccé och den muntliga, livliga narrationen fick många att tro att den faktiskt var skriven av en flicka.⁴⁶⁸ I L. M. Montgomerys *Emily Climbs* (1925, sv. 1956–57) betonas även hur flickans personlighet bäst gestaltas genom hennes språkbruk: "Emily's 'diary,' with all its youthful crudities and italics, really gives a better interpretation of her and of her imaginative and introspective mind, in that, her fourteenth spring, than any biographer, however sympathetic, could do."⁴⁶⁹ Med etableringen av flickboken under 1800-talet skrivs ett flicksubjekt fram i barn- och ungdomslitteraturen. De unga kvinnorna och deras röster är fortsatt förmedlade via en vuxen författare, men ger samtidigt ny status åt ett flickperspektiv på världen. Genren iscensätter såväl ett flickspråk som en flickvärld och konstituerar därigenom en flickdiskurs i dubbel bemärkelse: genom flickans "egen" text skapas en föreställning om flickskap.⁴⁷⁰

Intresset för flickröst och flickspråk i periodens flickbok har påpekats av tidigare forskare. Kristin Hallberg menar exempelvis att inflikade texter som brev och dagböcker har använts för att lyfta fram och bejaka en kvinnotradition:

Flera av författarinnorna arbetar med en berättartekniskt intressant variation av brev, dagboksanteckningar, sagostoff, dikter och pjäser, som samfällt skapar en levande bild av flickors språk och tankevärld. Inre monologer liksom läsartilltal är andra berättartekniska och stilistiska grepp, som får tydliggöra stoffet. Författarinnorna synliggör alltså genom varierad berättarteknisk strategi ett specifikt kvinnligt språk.⁴⁷¹

De olika berättartekniska greppen ges i Hallbergs analys en identitetspolitisk funktion. Genom bland annat brev och dagboksutdrag kommer röster och erfarenheter som varit undanträngda eller bortglömda i litteraturhistorien till uttryck. Därmed blir flickboken "den andra texten, liksom kvinnan är 'det andra könet'".⁴⁷² Hallberg framhåller en viktig

aspekt, men som det inledande citatet ur Fitinghoffs roman visar kan flickrösten även ha mer mångtydiga syften, vilket komplicerar hur de framställda kvinnoerfarenheterna ska tolkas. Vivas något tillgjorda ton och posering som "dagboksskrivande flicka" framhäver en performativ aspekt och att det skrivande jaget iscensätter sig själv snarare än att utan förbehåll avslöja sitt inre. Som flera forskare om fiktiva och icke-fiktiva dagböcker poängterat, konstrueras det framställda jaget i förhållande till samtida föreställningar om kön. Iscensättningen riktar även uppmärksamhet mot kvinnlighet och manlighet som i sig performativa kategorier.⁴⁷³ Den ironiska undertonen i skildringen av Vivas skrivande i *I fjällluft* signalerar ett avståndstagande från den typ av flickskap som hon representerar och den syn på världen som hon uttrycker. Flickrösten är i Fitinghoffs och andra samtida texter således inte en neutral förmedlingsinstans och kan inte heller på ett oproblematiskt sätt sägas ge tillgång till ett undertryckt flick- eller kvinnospråk. Det utesluter inte att de olika berättartekniska strategierna ändå kan fungera identitetspolitiskt. Däremot tydliggörs att rösten, språket och berättartekniken också bör undersökas som en del av böckernas könskonstruktion.

I feministisk forskning och historieskrivning har rösten ofta fungerat som en viktig metafor. Det har handlat om att tala och göra sig hörd, att ge uttryck för en specifik kvinnlig röst eller att få politisk rösträtt.⁴⁷⁴ Susan S. Lanser har i *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice* (1992) kombinerat en undersökning av röstens ideologi med narratologiska studier. Hon menar att det finns paralleller mellan en författares eller berättares kön och möjligheterna att uttrycka sig i litteraturen. I sina analyser visar hon hur kvinnans ställning och politiska status påverkar utformningen av berättarrösten. Därmed iscensätter litteraturen föreställningar om röst och kön, men utgör också en förhandling om kvinno- och mansröstens uttryck.⁴⁷⁵ Enligt samma logik pågår en kamp om flickans röst i flickboksgenren. Denna kamp berör både flickskapets former och den vuxna kvinnans position i det samtida samhället. Med utgångspunkt i de svenska flickböckernas brev och dagboksutdrag kommer jag att undersöka de föreställningar om flickskap som iscensätts: Varför skriver flickorna och vilken funktion får deras skrift inom berättelserna? Vad karakteriserar flickornas språk? Och vil-

ken betydelse kan dessa flickskildringar tänkas ha i relation till en vidare kvinnopolitisk debatt?

Isolering och intimitet

Bland undersökningsperiodens svenska flickböcker finns förhållandevis få texter som uteslutande består av brev eller dagbokstext. Majoriteten av berättelserna är skrivna i tredje person och innehåller infogade brev och dagboksutdrag, vilket var ett vanligt stilistiskt grepp i samtiden. Tredjepersonsberättaren återger i denna typ av texter vanligen den yttre handlingen, medan brev- eller dagbokspartierna ger inblick i karaktärernas inre.⁴⁷⁶ I de infogade texterna blir det enligt Catherine Delafield möjligt för flickan eller kvinnan "to speak and perform in her own voice".⁴⁷⁷ Skiftet i framställningssätt ger intrycket att flickorna själva träder fram och att de i synnerhet i dagböckerna ger uttryck för ett privatere, mer oförställt jag. Därmed blir dessa textuella inslag särskilt intressanta för en analys av en iscensatt flickighet. Som de fyra systrarnas dagboksutdrag i Fitinghoffs *I fjällluft* visar kan man svårigen tala om *en* flickröst inom flickboksgenren. Tvärtom skildras ofta en grupp flickor. Dylika berättelser ställer olika flicktyper mot varandra och framhåller därigenom att det finns många sätt att vara ung kvinna. Brev- och dagboksutdragen riktar dock fokus mot några återkommande egenskaper och färdigheter. Dessa aspekter har flickböckerna i flera fall gemensamt med dagboks- och brevromaner i stort, men de ges även en särskild utformning då det skrivande jaget är en ung kvinna.

Dagboks- och brevskrivandet i romaner tar ofta sin utgångspunkt i upplevelser av ensamhet eller en känsla av kris. I brevromaner handlar det vanligen om att vänner eller familj skiljs åt.⁴⁷⁸ Skrivandet blir en ersättning för en tidigare närhet och ett sätt att upprätthålla de intima banden. Vegesacks *Westgöta-flickorna, eller åtta dagars löje och gråt* inleder såväl berättelsen som brev- och dagboksskrivandet med att fostersystrarna Maria och Julia skiljs åt i samband med Julias giftermål. De skildrar en våldsam sorg över avskedet. Mindre känsloladdade är de brev Maria skriver till barndomsvännen Helena under en resa till Egypten i Emily Nonnens *Granatkorset eller Ros och lilja. Berättelse för ungdom* (1864),

men också hon eftersträvar att hålla kontakten under den period när vännerna befinner sig i olika delar av världen. Genom skrivandet synliggörs flickan som en egen person, som formulerar åsikter och reflekterar över tillvaron.

Skribentens ensamhet och isolering är än tydligare i dagboksromaner, där dagboken fungerar som en "samtalspartner" under protagonistens försök att få klarhet över sig själv och sin tillvaro.⁴⁷⁹ I Agnes von Krusenstjernas *Ninas dagbok* från 1917 kommer Nina till insikt om sina känslor för Mark genom att läsa igenom sin dagbok. Romanen avslutas följdriktigt med att hon tar avsked från dagboken eftersom hon i stället fått en fästman som hon kan samtala med.⁴⁸⁰ Nina påbörjar sin dagbok när hon lämnar familjen för att tillbringa en tid hos släktingar på landet och även i Svedenborgs *Hannas dagbok* beslutar Hanna sig för att börja skriva dagbok när hon och tvillingsystern Lena skiljs åt:

Tänk om hon skulle skriva dagbok, på fullaste allvar! En dagbok för Lena och sig själv, då kanske hon komme att känna sig mindre ensam. Det är så mycket, som man kan säga i en dagbok, som man ej vill säga i brev. [...] Så i brev kunde Hanna i alla händelser inte tala om annat än *yttre* saker, även om det inte precis bleve – "hur mår du – jag mår bra –", men i dagboken ville hon *uppriktigt* och ärligt säga *allt*.⁴⁸¹

Dagboksskrivandet har sitt ursprung i isolering i Svedenborgs roman och drivs av en önskan om närhet, som ska åstadkommas genom total uppriktighet. Boken är tänkt att delas med systemen och ska fokusera på inre upplevelser snarare än yttre skeenden.

Hannas skrivande är inledningsvis riktat till systemen, men liksom i Vivas tidigare citerade dagbok ur Fitinghoffs roman finns också en medvetenhet om en potentiellt större publik: "så skulle hennes dagbok om hundra år gå till eftervärlden som 'ett intressant kulturhistoriskt dokument'".⁴⁸² Kommentaren riktar fokus mot dels det värde som fästs vid det autentiska och självutlämnande i en samtida kultur, dels dagboksskrivandets inslag av iscensättning och självmedvetenhet. I texten sker också en lek med genrekonventioner: "Hur skulle hon börja? Skulle hon presentera sig själv och tala om vem hon var? [...] Eller skulle hon ställa

sig framför spegeln och drag för drag beskriva hur hon såg ut [...].⁴⁸³ Motivet med dagboks-föraren framför spegeln är vanligt förekommande inom genren och aktualiserar ofta frågor om klivenhet, främlingskap och självrannsakan.⁴⁸⁴ Liknande teman är framträdande i Svedenborgs roman, då protagonisten av sig själv och andra beskrivs som underlig eller avvikande. Hannas dagbok blir successivt ett alltmer privat dokument och den självmedvetna tvekan som först kännetecknar skrivandet försvinner, vilket gör att dagboks-föraren framstår som än mer direkt och öppen. Självmedvetenheten och metakommentarerna i början av texten förstärker indirekt intrycket av uppriktighet. Dagbokens adressat förändras parallellt från att vara någon utanför Hanna till att bli boken/henne själv. Boken beskrivs som någon hon kan "prata lite med" om sådant hon inte förväntar sig att ens system ska begripa och hon söker därigenom förstå sig själv.⁴⁸⁵

Flickbokens brev och dagboksutdrag kännetecknas ofta av känsloutlevelse, spontanitet och naivitet. De brev den skeppsbrutna Helena skriver på palmblad i Mellins *Öjungfrun* är riktade till familj, vänner och Gud. Skrivandet inleds för att uttrycka starka känslor, som hon inte vågar uttala av rädsla för att oroa fadern som delar hennes öde på ön. Breven är fyllda av apostroferingar och skrivna i ett högstämt, känslösamt tonläge: "O min älskade moder! [...] Går du sörjande omkring i det kära hemmet, och tänker med tårar på oss? Ack! har du redan fått veta, att din make och ditt barn försvunnit från jorden?"⁴⁸⁶ Breven antas aldrig kunna nå sin adressat utan fungerar som ett känslomässigt utlopp för flickan. Skrivandet hjälper henne att såväl bättre förstå sina tankar och upplevelser som behålla ett yttre lugn. Stilistiskt skiljer sig Helenas brev från senare flickboksprotagonisters texter genom det högtidliga tonfallet – en dylik högstämndhet blir liksom i Vivas dagbok oftare föremål för ironi inom genren – men omedelbarheten och känslsamheten är karakteristiska.

Vanligare är att dagböcker och brev är skrivna i en informell stil, vilket harmoniserar med den mer vardagliga ungdomstillvaro som skildras. Det kan, som i Kuylentierna-Wensters *När katten är borta*, handla om att brev och dagböcker innehåller felstavade ord och ett slarvigt språkbruk. Tolvåriga Barbro inleder sin dagbok med ett vårdat språk och

höga ambitioner, men tappar snart intresset vilket markeras genom en mindre genomarbetad text:

I går skenade mormors hästar för en bil, men ändast bara Hipp föll ur och vrickade handen, så att hon är sur på mig och ger mig alldeles för svåra tal att räkna ut, men mormor och Gita föllo inte ur, fast Gita också är sur, och Jansson säger, att det kunde gått mycket värre, och att hästarna blev ändå räddare för att mormor skrek än för bilen, men det rådde inte mormor för som alldrig skenat förr.⁴⁸⁷

Dagboksutdraget hoppar från ett tankeled till nästa och staplar fraser på varandra, vilket skapar intrycket att skribenten är lika ofokuserad. Läsaren uppmärksammas också på stavfelen, då de omgående korrigeras av en av systrarna.

Ett annat ofta förekommande stildrag är infogandet av talspråkliga uttryck och utrop. I Sophie Bolanders "Ölandsresan" (1840) beklagar sig Mina över en enahanda tillvaro fylld av lektioner: "Vackert tidsfördrif! Timmarne växer derunder till en ryslig längd. Då jag fyllt mina sexton år, som Gudskelof sker i höst, så hoppas jag slippa det träket."⁴⁸⁸ Likaså kryddar den sjuttonåriga brevskriverskan Maria i Marie Sophie Schwartz *På Götha kanal. Bref från en ung flicka* (1865) sin text med utrop som "utomordentligt, förtjusande, gudomligt roligt."⁴⁸⁹ Det lättsinniga tonfallet, otåligheten och det informella språket skapar ett intryck av omedelbarhet och avsaknad av förkonstling, vilket är kännetecknande för flera typer av brev- och dagboks fiktioner.⁴⁹⁰ I dessa flicktexter kombineras emellertid omedelbarheten med ungdomlig ansvarslöshet. Flickorna framställs som charmfulla, men också som slarviga, trotsiga och omogna. Där Helenas känslosamma brev i *Öjungfrun* snarast möjliggör hennes självkontroll och visar på ett ansvarstagande gentemot fadern, iscensätter breven i *När katten är borta*, "Ölandsresan" och *På Götha kanal* i varje fall till en början protagonisternas tanklöshet. Den talspråkliga karaktären signalerar samtidigt en oförmåga eller ovilja att anpassa sig till skriftspråkets konventioner, som kan tänkas reflektera upproriskhet och en mer generell brist på social anpassning.

Genom breven och dagboksutdragen synliggörs i många fall en

mognadsprocess, där utpekade brister i såväl språk som karaktär övervinns. Vad som definieras som omognad respektive mognad varierar emellertid i de diskuterade flickböckerna. Flickans naivitet och senare utveckling värderas även på skilda sätt. I Bolanders "Ölandsresan" följs brevet där Mina klagar över den tråkiga skolan av ett tillrättavisande från en vuxen och handlingen skildrar protagonistens utveckling från tanklös självupptagenhet till en mer allvarlig och plikttrogen person. Även Maria i *På Götha kanal* genomgår en viss förändring under sin ångbåtstur från Stockholm till Strömstad. Som Yvonne Leffler påpekat bildar brevens resebeskrivning en "fond till det upplevande jagets vuxenblivande och hur den unga oerfarna skol flickan förvandlas till en i det närmaste förlovad ung dam".⁴⁹¹ I denna roman framstår oskuldshullheten i högre grad som ett eftersträvansvärt tillstånd. Till skillnad från i Bolanders text kritiserar inte flickans lättsinne eller barnslighet explicit, även om hennes emellanåt högstämda tonfall och språkliga överdrifter skapar intrycket att författaren markerar en ironisk distans. Marias oskuldshullhet är i själva verket det som tilltalar hennes blivande fästman. Han beskriver henne i idealiserande ordalag som "ett rent, skuldfrött barn", som får hans plågsamma minnen att ge vika, och som "en liten ljuf och älsklig tärna".⁴⁹² De nya erfarenheterna till trots är det flickans rena sinne och ungdomliga naivitet som utgör hennes främsta attraktionskraft i *På Götha kanal*.

Breven och dagboksutdragen exponerar de skrivande karaktärernas inre och inkluderar på olika sätt läsaren i en intim flickkrets och flickvärld. Sara K. Day noterar i *Reading Like a Girl. Narrative Intimacy in Contemporary American Young Adult Literature* (2013) att litteratur riktad till unga kvinnor ofta kännetecknas av en strävan efter att skapa narrativ intimitet mellan berättare och läsare, där gränsen mellan fiktion och verklighet suddas ut genom att läsaren upplever en stark känsla av identifikation med karaktärerna. Denna relation etableras via dels en jagberättare som avslöjar hemligheter och ger förtroenden, dels en tematik som kretsar runt berättarens behov av att anförtro sig till andra och samtidiga tvekan inför att göra det.⁴⁹³ Day utgår från moderna, amerikanska ungdomsromaner i sin studie, men hennes diskussion om narrativ intimitet och hur den konstrueras kan även överföras på dag-

boks- och brevinslagen i de svenska flickböckerna. De familjära tilltalen till brevmottagaren i Schwartz roman skapar en känsla av närhet och breven förmedlar privata förtroenden.⁴⁹⁴ Maria i *På Götha kanal* anförtror sig till endast en väninna, medan Hannas dagboksutdrag i *Hannas dagbok* ger uttryck för tankar och känslor som hon inte kan berätta för någon i sin omgivning. Läsarens upplevelse av att få ta del av förtroenden förstärks dessutom av att många av de svenska flickböckerna innehåller en växling mellan olika berättarnivåer, där skiftet från en tredjepersons-berättare till de infogade brevens och dagböckernas berättarjag iscensätter ett närmande till den skrivande karaktären. Enligt Day riktar den narrativa intimiteten fokus mot kulturella föreställningar om flickors samspel och känslomässiga behov, samt de möjligheter och risktaganden som intimiteten kan medföra.⁴⁹⁵ Många av de svenska flickböckerna från 1800-talet och det tidiga 1900-talet använder brev- och dagboksutdragen på ett liknande sätt för att belysa hur flickor "är" innerst inne, hur de upplever sin plats i samhället och den roll relationer till andra har i deras utveckling.

Flickors hemliga liv

I en litterär tradition har brev och dagböcker ofta använts för att formulera sådant som var problematiskt att diskutera öppet. Delafield menar i *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel* (2009) att en av den fiktiva dagbokens viktigaste funktioner under perioden var just att uttala det onämnbare:

The fictional diary [...] only comes into existence as a means of telling a story that otherwise cannot be spoken. This diary may be read within the narrative by another character or reframed by an editor to give the story provenance, credency, and propriety. A mimetic record apparently made at the time – one which shows as well as tells – is allowed to be published and becomes performative for the very reason that it was not written for performance. Its mimetic and gender-specific qualities allow it to be admitted into the hierarchy of texts which presents the truth.⁴⁹⁶

Dagboksformen kunde således möjliggöra den litterära behandlingen av laddade och svårdiskuterade ämnen, samtidigt som den iscensatte de könsspecifika villkoren för att tala offentligt. Användningen av "privata" och kvinnligt kodade texttyper som brev och dagböcker har av många forskare betraktas som en möjlighet för kvinnliga författare att ta steget ut i den manliga litterära offentligheten under 1800-talet. En annan strategi var att rikta sig till en kvinnlig mottagare eller läsare.⁴⁹⁷ I flickboken skrivs texterna på ett dylikt vis ofta in i en kvinnlig sfär, både genom en offentlig adressat i undertitlarnas "för unga flickor" och könet på mottagaren inom berättelserna, som vanligen är en väninna eller syster.⁴⁹⁸ Snarare än att enbart utgöra en strategi för den kvinnliga författaren synliggör brev- och dagboksutdragen vikten av kvinnliga relationer för uppmuntran, utveckling och förmedling av kunskap, både inom berättelsen och i förhållande till läsaren.

Kunskapsöverföringen som sker i flickböckernas brev kan vara av varierande karaktär. Resebreven i exempelvis Nybloms, Nonnens och Schwartz flickromaner har en undervisande funktion genom att protagonisten i breven beskriver främmande platser, seder och sevärdheter.⁴⁹⁹ De sätter ord på en ung kvinnas upplevelse, som i Annas beskrivning av Venedig i Nybloms *Väninnorna*:

I solsken glittrar fasaden av Marcuskyrkan som ädelstenar av de färgrika mosaiker, varmed den är inlagd. I månsken skimrar den som något silvervitt vatten.

Strax bredvid kyrkan ligger Dogernas palats, vilket har en färg som av rosenröda musslor, och där förbi kommer man ner till havet, varest en mängd gondoler ligga på rad med sina polerade mässingsprydnader och sina eleganta gondolierer, som kappas om att få en att hyra deras gondol.⁵⁰⁰

Breven förmedlar ett flickperspektiv, som kännetecknas av en oerfaren blick och ett romantiskt språkbruk. Även om Annas redogörelser kan framstå som naiva etablerar de samtidigt att hennes kunskap och upplevelser har ett värde. Lika väsentliga är de förtroenden om kärleksbekymmer och om faderns avvikande uppförande som kommuniceras i

breven till väninnan Louise. De senare utgör de första tydliga tecknen inom romanen på att något inte står rätt till i familjen, men då Anna inte verkar kunna tala om detta med föräldrarna är det främst i breven som hon får utlopp för sina funderingar och sin oro. Det som inte kan sägas högt kommer på så vis ändå till uttryck och synliggör parallellt ett kvinnligt nätverk som ger stöd.

Dagboksutdragen i de berättelser som Delafield analyserar visar upp samhällets skuggsida i form av olyckliga äktenskap, kvinnoförtryck, vansinne och alkoholism.⁵⁰¹ Breven i Nybloms roman röjer inte lika svarta hemligheter, men bildar ändå en vändpunkt i berättelsen och i familjens öde. Efter hemkomsten framkommer att fadern genom våghalsiga börsspekulationer slösat bort deras förmögenhet och har stora skulder. Då först morfadern och sedan fadern dör, lämnas Anna och hennes mor utan skydd och möjlighet att försörja sig själva eftersom de saknar arbetserfarenhet och utbildning. *Väninnorna* visar genom såväl Annas som Louises levnadsöden hur skyddslösa unga kvinnor kunde vara i det samtida patriarkala samhället och utgör därigenom en parallell till de allvarliga missförhållanden som framkommer i de romaner Delafield diskuterar. Konsekvenserna för karaktärerna blir dock vanligen mindre långtgående i flickböckerna. Texterna kan, som i Angelas dagbok i Fittinghoffs *I fjällluft*, beskriva känslor av frustration och instängdhet, men flickorna drivs inte till vansinne eller till att begå brott – även om det inte är långt därifrån. Jane i Alcotts *An Old-Fashioned Girl* ser självmord som enda utväg ur sjukdom och fattigdom, och hennes förtvivlan får luft först i det avskedsbrev hon skriver före självmordsförsöket. Louise i Nybloms roman vill också dö, när Anna hittar henne gående utan mål och vinterkläder i kylan. Som bland andra Birgitta Theander konstaterat skildrar flickboksgenren långt ifrån "en bråkande idyll" som ibland har påståtts.⁵⁰² Den mörka verkligheten kommer inte bara till uttryck i brev och dagboksutdrag, men dessa formulerar hur svårigheterna upplevs med stor direktet och känslomässig intensitet.

Flicktillvaron i de diskuterade texterna framstår som allt annat än problemfri och framträder med psykologisk komplexitet. I Ebba Nordenadlers *Det var då. Fortsättning af Den gamla prästgården* från 1903 gestaltas den sextonåriga Evas väg från chock till acceptans av att hon

lider av en dödlig hjärtsjukdom. I dagboksutdragen beskrivs flickans förtvivlan över dödsdomen, men också hur hon försöker dölja både att hon är sjuk och att hon vet hur allvarlig sjukdomen är:

Sedan dess ha några veckor gått, somliga dar ljusa och glada, andra fulla af gnagande oro. Jag har blifvit så besynnerligt misstänksam; människorna – först och främst mamma – ge akt på mig, och jag ger akt på dem. Hvarje blick förefaller mig medlidsam, varje ord, som om det låge något bakom det. Inte förstår jag hur det är – jag vill inte alls dö, men ibland känns det ändå så tungt att lefva – –⁵⁰³

Eva kan knappast beskrivas som sorglös, men uttrycker i likhet med flera andra flickprotagonister ett tonårsaktigt trots: ”Men jag vill inte än, nej, jag *vill* inte! Jag vill vara lycklig som mina jämnåriga och njuta af lifvet och hoppas på framtiden!”⁵⁰⁴ Hon utgör en kontrast till de många tåligt lidande, sjukliga flickorna inom genren, vilket även poängteras i texten då hon säger att hon mestadels misslyckas med att ”vara blid och ljuf som sjuka flickor i böcker”.⁵⁰⁵ Det är en nyanserad framställning som ger en mindre idealiserad bild av flickskap. Till skillnad från i de texter som Delafield diskuterar är det emellertid inte några dolda drifter, brutala övergrepp eller mörka dubbelliv som avslöjas. Man skulle tvärtom kunna hävda att de hemligheter som förmedlas via flickbokens brev och dagböcker snarare tjänar till att ytterligare understryka flickans ungdom och utsatthet. Förtroendena kan framstå som stora, kittlande eller oroande ur en ung flickas perspektiv, men de visar på samma gång att de hemligheter hon har svårligen kan betraktas som skamliga för henne personligen.

Flickbokens dagboks- och brevparter belyser både olika föreställningar om flickskap och vad unga kvinnor förväntades tala eller ha kännedom om. Mest problematiskt att diskutera är sexualiteten, vilket är i linje med samtidens idealisering av flickors oskuldsfullhet.⁵⁰⁶ När brev och dagböcker innehåller erotiska underströmningar avslöjar anteckningarna främst flickans bristande kunskap om sig själv. Breven i *På Götha kanal* nämner exempelvis inte Marias förälskelse i den blivande fästmannen Carl förrän han friar till henne, men hennes känslor kan anas genom att han successivt får större utrymme i breven, att en kom-

plimang från honom ger henne hjärtklappning och att hon blir förtvivlad då hon ser honom tala med en främmande dam. Hon påstås emellertid inte själv kunna tyda sina reaktioner: "Jag försökte få klart för mig varför jag aftonen förut varit så bedröfvad; men det gick icke. Jag kunde väl icke antaga att det grämde mig att damen var så ovanligt vacker."⁵⁰⁷ Inte heller Nina i Krusenstjernas *Ninas dagbok* begriper till en början vad den förändring Mark för in i hennes tillvaro och känslor beror på: "Jag förstår mig inte själv, det har hänt något med min själ, men ännu vet jag inte vad det är."⁵⁰⁸ Texten ger kärlek och erotisk nyfikenhet större utrymme än många tidigare svenska flickböcker, men flickan skriver själv i liten utsträckning om sexualitet annat än genom beskrivningar av kroppsliga reaktioner och antydningar: "När jag nu vid dager tänker på allt det hon berättade, blir jag alldeles het, och jag undrar – – – Jag kan sammanfatta alltsammans i ett ord: 'kyssar'."⁵⁰⁹ De flickor som däremot diskuterar och har större erfarenheter av kärlek, som Mary i *Ninas dagbok* eller Sonja i Elisabeth Kuylenstierna-Wensters romaner om Barbro Berting, framställs som ytliga eller moraliskt tvivelaktiga, även om protagonisten som i dessa exempel gärna beundrar dem för deras världsvana framtoning. Inte förrän de står vid förlovningsranden sätter Nina i *Ninas dagbok* och Maria i *På Götha kanal* ord på sina heta känslor.

Genom brev- och dagboksinslagen produceras föreställningar om flickskap utifrån språk, stil och innehåll. Dessa partier blottlägger gärna det skribenterna inte förstår, men de utgör också ett medel för att förmedla såväl kunskap som erfarenheter till andra karaktärer och läsare. Okunskapen fungerar i flertalet fall som en utgångspunkt för en berättelse om flickors utveckling, där stöd från och erfarenhetsutbyte med andra flickor eller kvinnor spelar en väsentlig roll, vilket bland annat synliggörs genom brevens kvinnliga nätverk. I de analyserade flickböckerna kan dagböcker och brev få olika mycket utrymme i texten, men har inte sällan en central narrativ funktion. Annas brev från Europa-resan i Nybloms *Väninnorna* utgör en vändpunkt i berättelsen. Breven förebådar de katastrofer som inträffar efter hemkomsten och en förändring i Annas och Louises relation. Den välbeställda Anna har tidigare fungerat som Louises hjälpare. Efter den ekonomiska konkursen är det Louise som fungerar som stöd åt sin vän. En annan typ av vändpunkt äger rum

i Svedenborgs *Hannas dagbok*, där Viola Nery utan lov läser om Hannas hemliga känslor i flickans dagbok och därefter reder ut missförstånden dem emellan. Det samtal som följer ger Hanna insikter i de svårigheter som kan möta en frimodig, självständig kvinna i ett konservativt samhälle och får en viktig roll i flickans mognadsprocess. Som båda dessa exempel klagör rör den förmedlade kunskapen såväl kvinnans samhällsposition som privata och psykologiska aspekter. Dagböckerna och breven blir ofta även medlet för flickorna att bearbeta de upplevelser av ensamhet och oro som initierat skrivandet. När texterna når en mottagare bryts isoleringen och dialogen med andra, i brev eller samtal, hjälper dem vidare.

Författardrömmar

”Den unga flicka, som är nog lycklig att rå om ett eget rum, hyser väl oftast en varm längtan efter ett eget litet skrifbord”, förmodar Langlet i *På egen hand*.⁵¹⁰ Längtan efter ett utrymme att inreda efter eget tycke återkommer i flera flickböcker och Barbro Berting sällar sig till de lyckliga få när hon i Kuylensstierna-Wensters *Fjortonåringen. En skolflickshistoria* (1916) får ett tornrum i familjens hus för sig själv. Rummets medelpunkt är en chiffonjé med låsbar klaff, där hon förvarar sina drömmar och hemligheter:

Innanför den klaffen såg det alltid ut som i en överfylld, orolig flickhjärna, men Barbro kallade detta område med de underbaraste lådor och fack sitt allra heligaste och lät ingen ens titta in dit på alla de små papperslappar, brev och anteckningar, kotiljonsdekorationer och andra dyrbara minnessaker, vilka där förvarades.⁵¹¹

Liksom i Virginia Woolfs *A Room of One's Own* (1929) blir det egna rummet och skrivbordet platsen för litterära övningar. I böckerna om Barbro infogas inte bara brev utan även visor och lyrik av flickans hand. Till skillnad från de flickboksprotagonister vars skrivande är sprunget ur ensamhet eller kris, fyller inte skrivandet ett övergående behov för Barbro. För henne är det en central del av identiteten.

Unga kvinnors författardrömmar är en vanlig tematik i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets flickböcker. I exempelvis Alcotts *Little Women*-serie (1868–1886, sv. 1871–1887), Wiggins *Rebecca of Sunnybrook Farm* och L.M. Montgomerys *Emily*-trilogi (1923–27, sv. 1955–1985) gestaltas flickornas mognadsprocesser bland annat via deras egen skrift. Läsarna får följa hur deras litterära och icke-litterära texter förändras i språk, stil och motivval. Det är en utveckling som kröns av offentliga, litterära framgångar när de växt upp. Barbro i *Kuylenstierna-Wensters* romanserie och Lisen i Meyersons *Flickor emellan* är två svenska exempel, även om flickornas egen skrift inte ges lika stort utrymme som hos framför allt Wiggin och Montgomery. Skildringen av protagonisternas väg till att bli publicerade författare beskriver en språklig skolning. Den gestaltar på ett handfast vis hur flickorna lärs upp av skollärare, redaktörer och andra mentorer, och förmedlar därigenom undervisning i såväl grammatik som litterär stilistik också till läsaren. Protagonisternas språkliga utvecklingsprocesser synliggör hur villkoren för unga kvinnor att uttrycka sig och bli lyssnade på såg ut, men också hur skrivandet blir en del av sökandet efter en egen röst.⁵¹²

I de ovannämnda romanerna börjar flickorna skriva dikter och berättelser redan under skoltiden. Liksom i de tidigare diskuterade brev- och dagboksutdragen kännetecknas i flera fall deras texter av språkliga misstag eller omognad. Omognaden iscensätts bland annat genom flickornas förkärlek för det melodramatiska och klichéartade, som i Jos sensationsnoveller eller Emilys romantiska naturlyrik. *Kuylenstierna-Wensters* Barbro författar i fjortonårsåldern "Den hemlighetsfulla Cirkusryttarinnan", som av titeln att döma tillhör populärlitteraturen. Berättelsen utdöms som ett ofullgånget förstlingsverk av den tidskriftsredaktion, som Barbro skickat den till: "Vi tillåta oss bifoga det rådet, att Ni själv först bör lära Er penna skolritt, innan Ni vågar ett nytt försök. Detta 'första försök' måste betraktas som en rymning ur barnkammaren."⁵¹³ Refuseringsbrevet placerar både berättelsen och dess författare i barnets domäner, och understryker deras behov av att mogna. Denna bedömning återkommer om Barbro i sjuttonårsåldern, då mormodern konstaterar att flickan har potential att bli författare, men att hon ännu är för "obildad och oerfaren."⁵¹⁴ För att bli framgångsrik krävs såväl livser-

farehet som utbildning. Lisen i Meyersons flickbok är äldre än Barbro då hon i sena tonåren på allvar börjar drömma om en författarkarriär och hennes första publiceringsförsök möts av framgång. Även hennes behov av vidare utveckling betonas dock av vännen Harald, som Lisen tagit till sin förtrogne. Han visar sig vara ”uppgiften vuxen” och påpekar bland annat att hennes språk är ”alltför tungt och gammalmodigt”.⁵¹⁵ På olika sätt framhävs således vägen till författarskap som en kontinuerlig läroprocess. Samtliga flickor visar tidigt en skrivartalang, men denna måste skolas och ledas för att de ska nå framgång.

När dagboksförare blir föremål för ironi i de diskuterade flickböckerna, som Viva i Fitinghoffs roman, handlar det vanligen om att de uttrycker sig tillgjort eller lillgammalt och på så vis avviker från ett förväntat språkbruk för sin ålder.⁵¹⁶ De högstämda texterna uppskattas ofta av jämnåriga, medan vuxna förhåller sig mer avvaktande. På en födelsedagsfest i Nordenadlers *I Edsbro pension* beskrivs hur olika åldersgrupper bedömer två ungdomars tal till läraren utifrån olika normer. Det första är korrekt och högtidligt, vilket uppskattas av eleverna:

Flickorna kände sig stolta öfver sin kamrat, som i deras tycke så värdigt och elegant tolkat deras känslor, men fastän fröken Strömberg tackade med några hjärtliga ord, såg hon dock ej fullt nöjd ut. Kanske hon tyckt bättre om, ifall orden varit mindre väl laggda [sic] och mindre stelt framsagda. Kanske hon föredragit, att det lilla talet varit bristfälligare, hjärtligare och barnsligare.⁵¹⁷

När nästa elev ”med en snälltågsfart” läser upp några naivare och mindre genomarbetade verser, är klasskamraterna kritiska medan läraren ser ”förnöjd ut”.⁵¹⁸ Flickans fumliga och lite virriga framförande tolkas som ett uttryck för sannare känslor och en rörande ungdom ur de äldres synvinkel. Även om ett korrekt språk premieras i vanliga fall i skolan, utgör de i viss mån ofullgångna och oskuldsfulla verserna ett mer passande uttryck på en födelsedagsfest, då de anses tala känslans språk.

I Kuylenstierna-Wensters flickberättelser synliggörs på ett liknande sätt vad som betraktas som passande skrivsätt och arenor för olika åldrar genom omgivningens synpunkter på skrivandet. Barbros ”Den hemlig-

hetsfulla Cirkusryttarinnan” hänvisas tillbaka till barnkammaren, vilket visar att hon i ett för tidigt skede försökt få sina alster publicerade och valt fel publik. Hennes överloppsgärning understryks av redaktionens respektlösa konstaterande att de ”makulerat verserna, då de uteslutande lämpade sig för papperskorgen”.⁵¹⁹ Möjligen har de även blivit provocerade av flickans följebrev, där hon önskar att texten ska införas redan i nästa tidskriftsnummer och mot ett honorar, fastän hon uppenbarligen är en amatör. Ett något större stöd möter Barbro inom skolan och av sina vänner. Läraren konstaterar att om hon bara vårdar sitt språk kan skrivandet bli riktigt bra med tiden och hon får beröm för originalitet. Skolan framställs liksom flickrummet som en mer tillåtande miljö för tidiga litterära övningar. Satirerna av lärare väcker även de gensvar hos jämnåriga kamrater, men när den beundrade skolföreståndarinnan uppmanar Barbro att inte låna sin penna till osanna och elaka skämt ångrar hon sig. Användningen av en skrivartalang för att förlöjliga andra kan få dåliga anlag att slå rot, menar föreståndarinnan, och vad som hos flickan är slarv och obetänksamhet kan med tiden ge upphov till ”mer än en giftig ört”.⁵²⁰ Tuktandet av texten fungerar här som en moralisk fostran av skribenten. Att Barbro till slut lär sig det passandes gränser markeras i slutscenen av *Fjortonåringen*. Efter att först ha fått en äldre systems godkännande reser sig Barbro blygt på en väns bröllop och läser en lyckönskingsdikt, som iscensätter flickans underdånighet:

Fastän blott en olärd fågelunge
utan sångens eller vingens makt,
vågar jag att kvittra liten visa
om vad andra redan bättre sagt.⁵²¹

Med okonstlade, hjärtliga verser, som dessutom poängterar hennes litenhet och avsaknad av kunskap, tillåts flickan ta ordet offentligt i Kuylenstierna-Wensters roman. Barbro gör succé och hyllas av en äldre herre som ”en säkerligen blivande skaldinna”, samtidigt som hon sägs förkroppsliga ”ungdomens ljusa makt”.⁵²² För i varje fall en kort stund talar och skriver hon som en flicka i hennes ålder förväntas göra, både i stilistiskt och moraliskt hänseende.

Liksom i Kuylenstierna-Wensters serie om Barbro Berting både ifrågasätts och stöds den unga kvinnans författardrömmar av människor i hennes närhet i flickboksgenren. Som många forskare konstaterat skildrar ett flertal vuxenromaner av kvinnliga 1800-talsförfattare de hinder en kvinna med konstnärsambitioner ställdes inför i samtiden och en återkommande tematik är en konflikt mellan kärlek och konstnärskap.⁵²³ Problematiken förekommer också i flickbokens skildringar av skrivande flickor. Roberta S. Trites nämner Jo i Alcotts *Little Women* och Judy i Websters *Daddy-Long-Legs* som exempel på unga kvinnor som slutar att skriva eller låter författarambitionerna träda i bakgrund för familjelivet när de gifter sig.⁵²⁴ Att uttrycksfulla flickor på olika sätt tystas eller tämjs i 1800-talets och det tidiga 1900-talets uppväxtskildringar har framhållits som en vanlig handlingsstruktur i romaner för olika åldersgrupper.⁵²⁵ Jos författarutveckling är ett av de mer omdiskuterade exemplen och har tolkats som såväl en underminering av som en underkastelse inför konventionella könsnormer.⁵²⁶ Det är emellertid väsentligt att påpeka att hon trots allt inte upphör att drömma om författarskap när hon bildar familj, även om hennes skrivande inte längre ges samma utrymme i texten. I den sista boken, *Jo's Boys and How They Turned Out. A Sequel to "Little Men"* (1886), har Jo i själva verket blivit en förmögen författare. Ett romankapitel beskriver till och med en 1800-talets kändiskultur med läsarbrev, autografjägare och beundrare som belägrar hennes hem. Denna del uppmärksammas mer sällan i forskningen, som oftare fokuserar på de två första böckerna.⁵²⁷

Alcotts flickboksserie belyser på ett intressant sätt de överväganden i relation till ett framtida författarskap som skrivande flickor ofta ställts inför inom genren. Det rör sig om såväl personliga drivkrafter och ställningstaganden som föreställningar om kvinnors skrivande och den litterära marknadens krav. I både Meyersons och Kuylenstierna-Wensters romaner upplever de unga kvinnorna ett utanförskap, som delvis är samantvinnat med författaridentiteten. Barbro beskrivs som en orolig och kuvad konstnärssjäl som inte förstås av sin högborgerliga, målinriktade familj. Hon är "en stackars burträngd vildfågel [...] en fågel, vilken lärt sig betrakta sina vingar som något ont, något, som måste stympas".⁵²⁸ Fågeln fungerar här, som så ofta i en litterär tradition, som symbol för för-

fattaren eller poetisk inspiration.⁵²⁹ Längtan efter att skriva är obegriplig för Barbros far och han ogillar att hon fallit "offer för skrivareklådan och [riskerar att] bli en 'osmaklig blåstrumpa'".⁵³⁰ Fadern invänder mot det slarv och den tanklöshet som skrivandet medför, samt mot vad han uppfattar som en avsaknad av riktning i Barbros liv. Hans kritik upprepas flera år senare av hennes första fästman Axel som inte vill ha "någon bläckig Mamsellengeist i huset" och bränner hennes manuskript.⁵³¹

Axel sägs hysa "en motvilja för hennes självständiga utveckling och arbete" och förminskar skrivandet genom att likna det vid barnliga leksaker.⁵³² Som Ying Toijer-Nilsson påpekat är Barbro Berting en av många fångna fåglar i Kuylenstierna-Wensters författarskap, där flickorna hindras av konservativa, patriarkala värderingar eller en alltför bekväm och skyddad tillvaro som hämmar deras utveckling. För fästmannen står Barbros skrivande för en opassande och oacceptabel självständighet.⁵³³ Motståndet mot skrivandet framställs i serien om Barbro Berting på så vis som del av en vidare kritik mot en modern kvinnotyp, men också mot beteenden som bryter mot ett levnadssätt inriktat på antingen traditionellt familjeliv eller utbildning, karriär och ekonomisk framgång.⁵³⁴

Barbros utanförskap är huvudsakligen ofrivilligt och hon försöker anpassa sig till omgivningens förväntningar. Lisen i *Flickor emellan* bejakar i högre grad upplevelsen av att vara annorlunda genom sin okonventionella klädsel och visar emellanåt en önskan om att provocera. Under en utflykt bär hon en praktisk men missklädsam turishatt och hon tar på sig sin studentmössa för "att reta de goda småstadsborna".⁵³⁵ Till skillnad från Barbro i Kuylenstierna-Wensters flickböcker strävar Lisen målmedvetet mot sin författardröm genom studier på latinlinjen och återkommande framhävs behovet av hårt arbete. Skrivandet framställs inte i sig som opassande för kvinnan, men småstadens enformiga liv beskrivs som svärförenligt med författarframgångar: "hvad vore det värdt att tänka på att bli författarinna, när man skulle lefva i en småstad under trånga, tråkiga förhållanden? Hvad skulle man kunna skrifva, när man inte finge lefva, komma ut och se sig om i världen?"⁵³⁶ En blivande författare behöver vidga vyerna och kliva utanför en traditionell kvinnotillvaro för att få de erfarenheter som krävs för att utvecklas. Även i den

na flickbok sammankopplas den skrivande kvinnan med självständighet och modernitet. Lisen kallas "obehaglig och emanciperad" och sägs ha "fria, moderna åsikter".⁵³⁷

Det okonventionella i Lisens och Barbros levnadsväl innebär inte att kärleken till mannen väljs bort. I dessa flickböcker är det snarare den blivande makens uppmuntran av författardrömmarna som gör honom till en lämplig och möjlig partner. De skrivande kvinnorna får känslomässigt stöd av kvinnliga släktingar och väninnor i berättelserna, men som mentor och rådgivare söker de sig båda till en manlig barndomsvän. Här finns inga kvinnliga förebilder liknande miss Maxwell i Wiggins *Rebecca of Sunnybrook Farm* eller miss Stacy i Montgomerys *Anne of Green Gables*. I *Flickor emellan* sägs Lisens styvmor vara för ointresserad och vännen Maria för mild för att duga som kritiker. Valet faller på Harald som är "en person som med förstånd och intresse kunde läsa igenom hennes pennas alster samt säga henne sin mening om dem".⁵³⁸ Kvinnorna tycks sakna den bildning eller karaktär som krävs. Med Harald som också hyser skrivardrömmar utvecklar Lisen ett nära och jämställt kamratskap, där de uppmuntrar och stärker varandra. Han fungerar även som kontakt till en tidning som Lisen skriver för. I *Kylenstierna-Wensters* flickboksserie hjälper Holger Boye Barbro att utveckla hennes litterära smak genom att skicka henne böcker och han inger henne självförtroendet att återuppta sitt skrivande, efter den brutna förlovningen med Axel: "Låt det vara nog med om och men. *Vill – vill* en gång riktigt i ditt liv, Bab! Du har ju vingar, lilla tös! Flyg!"⁵³⁹ Som fågelsymboliken tydliggör strävar Holger, till skillnad från den tidigare fästmannen, inte efter att förändra Barbro i grunden utan efter att stödja hennes utveckling och få henne att tro tillräckligt på sig själv för att pröva sina vingar. Han läser även hennes texter, uppmärksammar henne på den pristävling där hon till slut vinner framgång och förmedlar kontakten med ett förlag för författardebuten.

Flickor emellan och flickböckerna om Barbro Berting skildrar en kvinnlig författares bildningsgång, från de första utkasterna i flickrummet till publicerade verk. Stor betydelse läggs i båda berättelserna vid utvecklingen av språkfärdighet och litterär smak, men också vid behovet av personlig mognad och livserfarenhet för att kunna ha något av värde

att förmedla. Vikten av att författaren har något relevant att skriva om formuleras än tydligare i Helena Nybloms "Slutet på romanen" (1916). Liksom Meyersons och Kuylenstierna-Wensters romaner skildrar denna novell en flicka, Manon, som under skoltiden drömmer om att bli författare, men hon är främst intresserad av att bli beundrad och väcka uppmärksamhet:

Kapitlena skulle kallas "*bilder*" och varje person i romanen skulle representera en färg. Allt detta hade hon klart för sig, men vad boken egentligen skulle innehålla, hade hon ännu inte tänkt på. Det var ju förresten också en bisak. Huvudsaken var den, att berättelsen blev framställd i en förvånande ny form, och gav människor något att undra över. Hon hade tänkt låta sätta sitt porträtt på titelbladet: i en enkel muslimsklädning med sommarhatt i handen, blickande ut över havet.⁵⁴⁰

Bokens och författarimagens utformning framstår som viktigare än innehållet för Manon. När hon kommer till insikt om hur ytliga hennes skrivareambitioner är och hur liten positiv påverkan på människors liv hennes blivande roman kan tänkas ha, bränner hon manuskriptet. Liksom i flera av Nybloms andra konstnärsskildringar måste en författare drivas av skapandets sanna glöd för att verksamheten ska vara rättfärdigad.⁵⁴¹

Implicit går dessa flickboksskildringar i polemik med samtida föreställningar om den kvinnliga författaren som intuitivt skrivande, självcentrerad och med bristande bildning.⁵⁴² Det är i stället vägen mot en professionell skribentverksamhet som skrivs fram i Meyersons och Kuylenstierna-Wensters texter och i denna ingår ett viss mått av anpassning till såväl språkliga som litterära konventioner. Dylika anpassningsprocesser har av tidigare forskning emellanåt tolkats som att den skrivande kvinnan tvingas ge upp sin originalitet eller hänvisas till vad som i samtiden ansågs vara passande genrer för kvinnliga författare.⁵⁴³ Under uppväxten lär sig Barbro i Kuylenstierna-Wensters flickböcker att tygla sin skrift till passande former i relation till ålder och kön, men i vilken mån det innebär att hon förlorar eller finner sin röst som författare kan diskuteras. Först när hon erkänner att skrivandet "är det enda i världen

jag bryr mig om” övervinner hon sin vilshenhet och börjar föra sig med en ny säkerhet.⁵⁴⁴ Till skillnad från ungdomsverken är de berättelser Barbro skriver som vuxen förankrade i jordnära, kvinnliga erfarenheter, som en novell om en arbetskvinnas slitsamma liv eller humoristiska kåserier om hushållsarbete. Även om dessa utgör en traditionellt kvinnlig typ av texter framställs genrevalet inte som en reträtt. Tvärtom finner Barbro ämnen som inspirerar henne och som hon är skicklig på att gestalta. På ett liknande sätt beskrivs hur Lisen i Meyersons roman börjar agera med större pondus, då hon får möjlighet att utveckla sig själv och sitt skrivande: ”det låg i hela Lisens väsen en så förtroendegifvande säkerhet – all den forna kantigheten och stelheten var borta – och en sådan öfvertygelsens värme; man såg att hon hade kraft ej blott att tala och skriva, utan äfven leva för hvad hon ansåg rätt”.⁵⁴⁵ Som vuxen har hon lärt sig att formulera sig på ett sätt som övertygar, inger respekt och får människor att lyssna till hennes ord.

*

Harald Bache-Wiig har hävdad att när Zwilgmeyer lät Inger Johanne själv berätta om sitt liv i *Vi børn* mot slutet av 1800-talet var det ”rett nok nyskapande, også internasjonalt”.⁵⁴⁶ En ansats till denna typ av berättare kan dock spåras i tidigare flickböckers infogade brev och dagboksutdrag, där liknande flickröster tar ton. Det kvicka, lite ostyriga som karakteriserar flicktonfallet i dessa texter lever även kvar i flera av de mest välkända svenska flickboksserierna under 1900-talet, som Lisa Eurén-Berners Fröken Sprakfåle-böcker, Astrid Lindgrens Kati-trilogi (1951–53) och Merri Viks serie om Lotta (1958–91).⁵⁴⁷ Yrhättan har således fått sitt eget språk, som speglar hennes livliga karaktär. Även om dessa texter förhåller sig till samma tradition bör inte likheterna överbetonas. Lika lite kan enbart en typ av flickkaraktär sägas iscensättas genom brev och dagböcker i 1800-talets och det tidiga 1900-talets flickböcker. Ett återkommande drag är dock att flickornas egen skrift ofta kännetecknas av någon form av omognad. Denna kan formuleras genom ett otuktat språk, bristande känslomässig kontroll, själviskhet, naivitet eller okunskap. Samtidigt kan skrivandet både leda till och synliggöra mognad och förändring.

De infogade breven och dagboksutdragen blir i många flickböcker ett sätt att gestalta flickans potential att utvecklas och växa. Inom modern flickforskning har en dylik syn på flickan som främst en kvinna i vardande problematiserats. Flickskapet framstår i denna typ av skildringar som en övergångsperiod inriktad på vuxenhet snarare än en självberättigad levnadsform i egna miljöer, och med egna färdigheter och värden.⁵⁴⁸ Det är en väsentlig invändning, men bör inte överskugga den funktion som flickbokens utvecklingsberättelser kan tänkas ha haft i en samtida kamp för kvinnans utökade medborgerliga rättigheter. För att citera Weikle-Mills: "To gain participation rights, feminists have often had to separate themselves from children."⁵⁴⁹ I en tid då vuxna kvinnor inte med självklarhet betraktades som förmögna att ansvara för sin ekonomi, fatta rationella beslut eller agera självständigt, kunde flickbokens uppväxtskildringar fungera som ett sätt att visualisera en annorlunda utveckling. Om omognaden främst associerades med en övergående flickfas, blev det möjligt för den vuxna kvinnan att lämna denna period bakom sig och framträda som ett självbestämmande, myndigt subjekt.

6.

Att finna sin plats

Flickboken som kollektivberättelse

”Hon hade riktigt kommit på sin rätta plats”, konstaterar berättaren i Helena Nybloms ”Sju flickor” från 1888 om den vuxna Sofi Lindholm.⁵⁵⁰ Trots stora ansträngningar lyckades Sofi inte komma till sin rätt i skolan, men det praktiskt inriktade livet som lantbrukarhustru har fått henne att blomma ut. Nybloms text betonar den mångfald av kvinnligheter som fanns i samtiden genom att skildra sju kvinnliga skolkamraters mycket skilda förutsättningar och livsvägar. Stor vikt läggs vid relationerna mellan flickorna, som innehåller hela spektrumet från rivalitet till intensiv förälskelse. Genom att berättelsen följer ett flertal karaktärer och deras livsöden synliggörs att det inte fanns bara ett sätt att vara kvinna. Varje individ måste i stället finna sin plats i tillvaron och sin egen väg till lyckan.

Nybloms berättelse publicerades ursprungligen för vuxna i novellsamlingen *Qvinnoöden*, men trycktes separat för ungdom 1915. Återutgivningen skedde under den period av hennes författarskap då hon var som mest aktiv som flickboksförfattare. Tidigare forskning har ur olika perspektiv uppmärksammat den funktion kärlek och relationer har i Nybloms publikationer för ungdom. Boel Westin har på ett intressant vis lyft fram de erotiska underströmningarna i den påstått kyska flickboksgenren genom analyser av bland annat Nybloms berättelser med fokus på begäret mellan kvinna och man.⁵⁵¹ Bibi Jonsson inriktar sig i stället på skildringen av samkönad kärlek i flickboksgenren och diskuterar i det sammanhanget ”Sju flickor”. Hon menar att flera av karaktärerna avviker från en normativ kvinnlighet och fokuserar på den lesbiska

Maria, som i analysen beskrivs som en pojkflicka som inte respekteras i denna roll av omgivningen.⁵⁵²

Jonsson benämner Nybloms novell som en kollektivberättelse, men utforskar i begränsad utsträckning den funktion som olika typer av flick- och kvinnogemenskaper har i texten och genren. Flickboken har inte sällan beskrivits som heteronormativ och könskonservativ, då många texter skildrar den unga kvinnans väg mot förlovning eller äktenskap.⁵⁵³ Trots ett heteronormativt ramverk ges protagonistens samvaro med andra kvinnor oftast större utrymme än skildringar av uppvaktning och förälskelse i 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska flickbok. Emily Nonnens berättelser slutar exempelvis gärna med bröllop, men äktenskapet utgör snarast en bekräftelse på protagonistens utveckling än dess mål. Julie Pfeiffer har noterat ett likartat mönster i tyska och amerikanska backfischromaner från andra hälften av 1800-talet. Hon riktar särskilt fokus mot den roll flickor och kvinnor som inte tillhör den närmaste familjen ges i protagonistens vuxenblivande och benämner dessa relationer "othermothering":

Othermothering functions in three ways in the *Backfisch* novel, all of which suggest the relational and communal nature of identity: at a meta-level, as the authors take on a mentoring role with their readers; at a formal level, when the protagonist is sent away to another woman who takes on the responsibility of mothering her; and at an informal level, as girls learn to nurture and care for one another through physical care and storytelling.⁵⁵⁴

Pfeiffer menar att de olika typerna av moderliga relationer i flickboken visar hur betydelsefullt det är för flickans utveckling att hon rör sig utanför kärnfamiljen och att heterosexuella förhållanden framställs som långt ifrån de enda eller viktigaste banden i hennes liv. Detta blir inte minst tydligt i berättelser om flickskolor som i likhet med "Sju flickor" skildrar "a world of girls", för att citera titeln på L. T. Meades internatskoleklassiker från 1886 (sv. 1892). Under ledning av huvudsakligen kvinnliga lärare beskriver dessa texter hur flickorna utvecklas och lär sig såväl tillsammans med som av varandra.⁵⁵⁵ I Nybloms berättelse ges

dock lärarna en liten roll. Det är i stället flickrelationerna som står i centrum, det vill säga vad Pfeiffer benämner som den informella nivån av "othermothering".

Med utgångspunkt i "Sju flickor" kommer jag i följande kapitel att undersöka flickbokens karaktär av kollektivroman och vilken funktion denna struktur ges i framställningen av flickskap. Nybloms novell är därtill en av de tidigaste skönlitterära texterna i Sverige som öppet och förhållandevis inkännande beskriver en lesbisk kvinna i beskrivningen av Maria Heller.⁵⁵⁶ I likhet med Jonsson kommer jag därför att rikta särskild uppmärksamhet mot framställningen av samkönad kärlek, men jag menar att det är väsentligt att diskutera denna i relation till det vidare spektrum av flickrelationer som gestaltas i berättelsen. När *Qvinnoöden* publicerades möttes den av övervägande positiv kritik. Fredrik Wetterlund hyllade novellsamlingen i *Dagny* för en "alltigenom sund lifsskildring" och den första delen av "Sju flickor" lovordades särskilt.⁵⁵⁷ Beteckningen "sund" är talande i sammanhanget, då samkönat begär vanligen beskrevs med en sjukdomsterminologi i det samtida samhället.⁵⁵⁸ Wetterlund har således inte uppfattat Marias kärleksförklaring till Dina Kallerström som något patologiskt eller på annat sätt anmärkningsvärt. En mer avvaktande inställning intogs av den konservativa Carl David af Wirsén. Även han gav Nybloms novellsamling beröm, men den unga kvinnans "alltför passionerade kärlek" till en annan kvinna betecknades som "[m]otbjudande".⁵⁵⁹ Få kritiker tycks dock ha instämt i Wirséns bedömning. Skildringen av Marias förälskelse i väninnan nämns oftast inte i recensionerna och det faktum att berättelsen senare utgavs för ungdom antyder att denna aspekt av texten inte upplevdes som alltför avvikande. Jag menar att ett av skälen till detta sannolikt står att finna i gruppskildringen och den mångfald av kvinnligheter som möjliggörs genom den.

Flickkollektiv

Under hela undersökningsperioden är det vanligt i den svenska flickboken att skildra en grupp flickor. Det signaleras redan av titlarna, såsom i Kerfstedts *Signild och hennes vänner*, Meyersons *Flickor emellan*, Ny-

bloms *Väninnorna* och Kuylenstierna-Wensters *De nio kamraterna*, för att nämna ett fåtal exempel.⁵⁶⁰ Som jag har påpekat tidigare förekommer att flicktyper kontrasteras mot varandra i genren och i exempelvis Kerfstedts text framställs Signild som en idealiserad flickgestalt för övriga att efterlikna.⁵⁶¹ Lika vanligt är emellertid att flickorna skildras med varierande personligheter och utmaningar, men utan att någon av dem nödvändigtvis framhävs som dygdigare än de andra. Nybloms berättelse hör hemma i den senare kategorin.

På det mest grundläggande planet definieras en kollektivroman som en berättelse som fokuserar på en grupp snarare än en individ och denna grupp förenas av sociala band, inte biologiska som i exempelvis släktrromanen.⁵⁶² I ett skandinaviskt sammanhang har kollektivromanen framför allt undersökts med utgångspunkt i arbetarkulturen,⁵⁶³ men som bland andra Susan S. Lanser visat har genren varit viktig även ur ett feministiskt perspektiv. Enligt henne har det historiskt varit problematiskt för kvinnor att gå samman som grupp och formulera en gemensam politisk agenda, då de känt större samhörighet med män i samma klass än kvinnor från andra sociala grupper. Kvinnors splittring syns också i en västerländsk romantradition vars "conventions of plot have worked to rupture female relationships and attach individual women to individual men, while its conventions of narration have kept women's voices separate and individualized".⁵⁶⁴ I sin studie visar Lanser hur kvinnliga författare från 1700-talet och framåt synliggjort, problematiserat och omformulerat dessa narrativa konventioner genom skapandet av kvinnliga kollektivberättare och -berättelser.⁵⁶⁵ En annan forskare som diskuterat kvinnokollektiv är Rita Felski, som lyfter fram den centrala funktion kvinnlig gemenskap har i protagonisternas personliga och politiska utveckling i feministiska bildningsromaner.⁵⁶⁶

Monika Fludernik menar att kollektivet i texter går att finna på tre narrativa nivåer: "(1) action (groups that *do* things on the plot level); (2) thought or attitude (groups that have a common viewpoint and express a common attitude); and (3) narration (groups that engage in collective story-telling as co-authors and co-narrators)".⁵⁶⁷ Karaktärerna i Nybloms novell framstår som en löst sammanhållen och slumpmässigt skapad grupp. Med utgångspunkt i Fluderniks kriterier kan gruppering-

en främst sägas existera på handlingsnivån, men inte genom att flickorna agerar som ett kollektiv utan genom att de delar erfarenheten av att gå i samma skolklass. Inledningsvis presenteras de sju flickorna i Nybloms berättelse genom namn, utseende, familjebakgrund, ekonomisk ställning och skolprestationer. Det är en brokig samling unga kvinnor: den praktiskt lagda Sofi som har ett gott hjärta men sämre läshuvud, lilla Berta Anderson som är lika söt som hon är dum och helt i avsaknad av både ambitioner och personlighet, den finkänsliga adelsfröken Ebba von Tärne, konstnärssjälens Hedvig Engelhardt som långtar ut i världen, den äregiriga och missunnsamma Hulda Fransson, koketten Dina och kvinnosakskvinnan Maria, som "tillhörde i allting oppositionen".⁵⁶⁸ Den klassmässiga bakgrunden anges via faderns yrke och tydliggör att samtliga kommer från medel- och överklassen. Klasstillhörigheten fungerar dock inte i sig som en grund för gemenskap i Nybloms text; det finns underliggande spänningar mellan olika skikt, vilket jag kommer att återkomma till. Det flickorna till en början främst har gemensamt är att de under en begränsad tid befinner sig på samma plats och genomgår samma utbildning. I "Sju flickor" betecknas huvudkaraktärerna mycket sällan som ett kollektiv av berättaren på ett övergripande plan. Fokus ligger i stället på mindre grupperingar baserade på familjeloyaliteter, kärleksrelationer och vänskapsband.

Kvinnorelationernas centrala roll i Nybloms text markeras av berättelsens uppbyggnad. "Sju flickor" är indelad i två delar som fokuserar på skilda perioder i huvudpersonernas liv. Första halvan beskriver de sjuttonåriga flickornas sista år i ett flickläroverk med läxbekymmer, innerlig vänskap och framtidsdrömmar. Denna del av berättelsen ger en livlig inblick i flickornas liv och kretsar runt knytandet av vänskapsband samt känslor av svartsjuka, rivalitet och begär mellan dem. Textens andra halva skildrar hur några av de forna kamraterna möts igen drygt femton år efter examen och vad det har blivit av de en gång så förhoppningsfulla unga kvinnorna. En likartad handlingsstruktur återfinns i Wides *Kamraterna på Forsbro*, där bokens första del skildrar ett år i en hushållsskola och den andra delen beskriver hur flickorna vid olika tillfällen möts igen som vuxna.

Genom att berättelserna struktureras runt möten och avsked mellan

kvinnor sätts dessa relationer i centrum snarare än förhållandet mellan kvinna och man. Texterna utmanar därigenom de heteronormativa berättarstrukturer som Lanser diskuterar. De många år kvinnorna har varit åtskilda representeras via återblickar eller återberättas då de möts igen. Med sin make talar Sofi ofta om Berta och när hon dör förvånas mannen över hennes starka känslor:

”Men du har ju aldrig sett henne sedan eller haft något vidare att göra med henne!” Han slog sig ned bredvid sin hustru och tog en af tidningarna.

”Och hvad skulle det göra?” frågade Sofi i förnärmat ton. ”Ni män ha aldrig hjerta för era medmenniskor, det kan inte falla er in att sörja öfver en gammal skolkamrat!”

”Det beror på”, svarade han och fortfor att läsa, ”när man alldeles har förlorat dem ur sigte, så –”

”Förlorat dem ur sigte!” upprepade Sofi. ”Man kan väl icke glömma, hvad man en gång har upplevat, och när man tre, fyra år ser samma menniska hvar dag och håller af henne, skall det väl göra *något* intryck på en. [...]”⁵⁶⁹

Avståndet i tid och rum spelar ingen roll för Sofi utan intrycken är närvarande och bestående. Inte heller Hedvig glömmet de stunder hon tillbringade med Ebba i hennes hem. Minnena ger ”lugn och lycka” i hennes andefattiga vuxenliv.⁵⁷⁰ Även om de sju kvinnorna har splittrats och flera av dem sedan många år har tappat kontakten, sträcker sig banden från skoltiden som osynliga rottrådar genom deras liv.

I flickskoleberättelser står ofta relationen mellan individ och grupp i centrum. Enligt Fludernik framställs gruppidentiteten i kollektivberättelser vanligen som tillfällig. En övergripande gruppering, som tillhörighet i en nation, kan splittras upp i undergrupperingar av varierande storlek, från syskon- och kärlekspar till en större gemenskap som utgår från exempelvis kön, klass eller etnicitet.⁵⁷¹ På ett likartat sätt skildrar flickböcker grupperingar på flera nivåer och protagonisterna rör sig från familjen till nya, föränderliga gemenskaper. Flickpensionerna som utspelas i internationell miljö tenderar att ställa olika nationaliteter mot

varandra och formulerar på så vis föreställningar om svenskhet. När Lena befinner sig på en pension i Frankrike skriver hon i Svedenborgs *Hannas dagbok* till den hemmavarande systemen att denna "inte vet ett dugg vad det är att vara *svensk*, det vet man inte förrän man kommer ut och får känna på".⁵⁷² Frankrike beskrivs som ett "*uselt land*" som begränsar unga kvinnors frihet och längtan efter hemlandet antyds vara innerligare än känslan för föräldrar och släktingar.⁵⁷³ Mötet med andra nationer och traditioner förstärker således medvetenheten om vad det innebär att vara svensk.

Skolan är en annan typ av gruppering som är central inom genren. Den fungerar i exempelvis Wides *Kamraterna på Forsbro* som en representation för nationen genom att människor från stora delar av södra Sverige sammanstrålar på samma plats. Eleverna delas därutöver in i ytterligare undergrupper såsom klasser, klubbar och vänkretsar. Skolsammanhanget utgör i sig en övning i att agera som medborgare, då flickorna i den dagliga samvaron lär sig hantera att vara medlem av en större gemenskap utanför familjen, agera ansvarsfullt och att anpassa sig efter olika viljor.⁵⁷⁴ De många klubbarna, som förekommer både i skolberättelser och andra typer av flickböcker, kan som Magdalena Czaplicka påpekar även ses som en förberedelse för ett yrkesliv eller arbete i en politisk offentlighet genom skapandet av stadgar, organisation av möten och beslutsprocesser.⁵⁷⁵

Grupperingarna kan utmana flickans tidigare värderingar, men också utgöra en väg att formulera en individuell identitet. Snarare än att förflyttas direkt från familjen till en makes hem, tillbringar protagonisterna i många flickböcker en övergångsperiod i en kvinnogemenskap, exempelvis i samvaro med en kvinnlig släkting eller på en flickskola. Som Pfeiffer påpekat får flickorna därigenom del av nya erfarenheter och en möjlighet att utvecklas bortom familjens förväntningar och begränsningar.⁵⁷⁶ I *Kamraterna på Forsbro* synliggörs de unga kvinnornas tillhörighet i olika grupper i den lista över lärare och elever som inleder berättelsen. Flickorna beskrivs genom faderns titel och den plats de härrör från, vilket markerar den identitet de har med utgångspunkt i familjen. I flera fall anges också de smeknamn de får i skolan, såsom "Stina Berg, 'Lillan', läkaredotter från Stockholm" eller "Sigrid Fahlén, 'Fälen', ingenjördotter

från Karlstad.”⁵⁷⁷ Smeknamnen indicerar att de under skoltiden också har utformat en identitet i relation till kamraterna som inte främst bestäms av faderns ekonomiska position eller familjens hemmaregion. Fokus i berättelsen ligger på forandet av denna nya, kvinnocentrerade samhörighet och hur den påverkar skolkamraternas kommande liv. I Wides roman innebär flickornas utbyte av förtroenden och svårrealiserade önsknin­gar en möjlighet till bekräftelse och solidaritet: ”Hade man bara *en* riktigt god vän, som förstod en, så finge väl det andra vara.”⁵⁷⁸ Genom relationer med jämnåriga flickor och kvinnor skapas en ökad medvetenhet runt en begränsad kvinnotillvaro, men gemensamheten gör det samtidigt lättare att härda ut.

Flickbokens kollektiv formulerar emellanåt egna värdegemenska­per och mer demokratiska ideal, som kontrasteras mot det omgivan­de samhället.⁵⁷⁹ I Ebba af Silléns *Majs pensionsår* hävdar skolflickorna att ”här på Brockton Hall bry vi oss inte alls om pengar och inte om några lorder heller. Här är den ena lika god som den andra, och det är det enda sättet att ha riktigt roligt.”⁵⁸⁰ Flickskolan kan också utgöra en fristad genom att flickornas egen mognad och önskemål ställs i cen­trum. Förutsättningen för etableringen av egna alternativa värderingar och utvecklingsvägar är emellertid att flickkollektiven befinner sig på en avskild plats i relation till det övriga samhället, vilket Nina Auerbach menar är karakteristiskt för framställningar av kvinnokollektiv i allmän­het i 1800-talets litteratur.⁵⁸¹ Åldern på flickboksprotagonisterna är en annan aspekt som möjliggör deras samhörighet, men också begränsar dess räckvidd. I och med att de vanligen inte uppnått giftasåldern utgör deras band till varandra inte nödvändigtvis en utmaning mot hetero­sexualiteten som norm. Flickgemenskapen kan framställas som en övergående fas och en övning inför äktenskapet med mannen.⁵⁸² Eva Margareta Löfgren invänder dock mot denna typ av resonemang och po­ängterar att den avskilda, kvinnocentrerade miljön i varje fall i flickskole­berättelser trots det har en viktig funktion genom skapandet av en egen flickvärld. Även om de unga kvinnorna slutligen lämnar skolan och i många fall gifter sig, lär de sig att förstå och förbereda sig för världen genom relationerna till varandra.⁵⁸³ De återkommande beskrivningarna av skoltiden som den lyckligaste i en flickas liv utgör därtill en utma-

ning av tankegången att målet med deras tillvaro är mötet med mannen.

Till skillnad från i mer utopiska skildringar av kvinnokollektiv och flickskolor, kan Nybloms "Sju flickor" svårligen sägas formulera en värdegemenskap bland de unga kvinnorna. De tillhör alla medel- och överklassen, men texten fokuserar på skiktningar och olika värdesystem inom dessa grupper snarare än en gemensam utgångspunkt. Flickorna som kommer från adels- och ämbetsmannafamiljer kännetecknas av estetiskt sinnelag och god smak. Den högadliga Ebba har "en medfödd enkel nobless".⁵⁸⁴ Hon är patriot och älskar det svenska språket, den svenska naturen och Sveriges kungar. Familjen von Tärnes hem andas samma värdighet. Det är "icke en elegant våning i ordets moderna betydelse", där elegansen består i ett "öfverflöd av öfverflödiga saker" eller "alla dessa jernkramvaror, som man ser härstamma från samma bod".⁵⁸⁵ Varje inredningsdetalj är i stället smakfullt utvald och bär på släktens historia och dess anor, från exotiska reseminnen till silverbestick med familjevapnet. Ebba och familjen framställs som respektfulla och trevliga, men tämligen ointresserade av sin samtid eller människor utanför släkten. De utgör en tydlig kontrast till den generösa och nyrika bryggarfamiljen, vars dotter Berta alltid gick "mycket fint, om också icke så särdeles smakfullt klädd".⁵⁸⁶ När bryggarfamiljen bjuder till bal prålar de med sin rikedom genom att vara överhöljda i smycken och kläder av exklusiva material, men välkomnar alla hem till sig och på festen infinner sig "en ganska brokig blandning af personer af alla åldrar och sorter".⁵⁸⁷ Familjen framställs som sympatisk i sin gästfrihet. Den demokratiska inställningen antyds emellertid även vara ett utslag av viss avsaknad av stil och urskiljningsförmåga. De saknar den goda smak som kännetecknar adelsfamiljen. I "Sju flickor" utgör skolan således inte en fristad från det omgivande samhällets klasstrukturer. Flickorna gestaltas som produkter av sin klassmässiga bakgrund, som de i begränsad utsträckning förmår frigöra sig ifrån.

Nybloms kollektivberättelse synliggör pluralism snarare än enhet. Den pläderar för kvinnors rättighet att göra olika levnadsväl och att betraktas som individer snarare än enbart representanter för ett kön. Det är en tankegång som på skilda sätt återkommer under hela undersökningsperioden. Strussenfelts *Flickskolan på landet* från 1847 påpekar

att "man vid ungdomens undervisning borde i allt, hvad som icke var nödvändigt för deras kön och bestämmelse i lifvet, undvika att motarbeta de särskilda naturanlagen".⁵⁸⁸ Det får till följd att två av fosterdöttrarna får färre språklektioner, medan en av dem studerar tre språk men slipper ägna sig åt ritning och finbroderi som hon saknar fallenhet för. Även om detta kan framstå som en föga revolutionerande förändring, bejakar texten den intellektuella kvinnans rätt till utveckling av sin specifika talang i en tid då flickor hade högst begränsade möjligheter till skolundervisning.

I "Sju flickor" är utbildningen en fråga om pengar snarare än begåvning. Hur skolflickornas liv utvecklas synliggörs som en effekt av kön och klass, men också av personliga anlag och slumpen. Bristande ekonomi och en självupptagen far hindrar Hedvig från att utveckla sin konstnärliga talang, medan den ekonomiskt oberoende Ebbas möjlighet till lycka omintetgörs då fästmannen dör i lunginflammation. En orsaksförklaring är således inte giltig för alla, vilket innebär att texten inte heller formulerar några kollektiva lösningar och därmed kan framstå som uddlös i jämförelse med mer feministiskt orienterade kollektivromaner. I den mån "Sju flickor" innehåller en utopisk eller feministisk dimension ligger den i de kvinnliga relationernas potential att ge styrka och överbrygga ensamhet.⁵⁸⁹ Återföreningen mellan Ebba och Hedvig på ett sjukhus i slutet av berättelsen ger den senare så stor glädje att hennes förestående död upphör att verka skrämmande: "Hvad gör det, om jag dör nu, sade hon en qväll, då Ebba kom in till henne. 'Hade jag inte kommit hit, hade jag aldrig fått igen dig!'"⁵⁹⁰ Känsloerna som fanns mellan flickorna i ungdomen framställs inte som något som kvinnan växer ur eller lämnar bakom sig. I stället fördjupas de med större livserfarenheter.

Flickvänskap och kvinnokärlek

Frågor om kvinnors vänskap och relationer låg i tiden när Nybloms novell publicerades. Som Lisbeth Stenberg har visat intresserade sig flera nordiska kvinnliga författare under 1880-talet för kvinnorelationer och ansåg att de varit osynliggjorda i skönlitteraturen.⁵⁹¹ Hon nämner bland

annat finlandssvenskan Toini Topelius som i ett inlägg i *Dagny* 1887 reflekterar över avsaknaden av dylika skildringar:

Orsaken härtill torde kunna sökas dels i vissa tvivel om *möjligheten* af en stark och varaktig sympati mellan qvinnor, dels i fruktan för ett ämne, som, med och utan skäl, hittills varit utsatt för förlöjligande. I hvardera fallet bevisar detta en nedsättande om ock grundad misstro till halten af qvinnans känslor.⁵⁹²

När Topelius själv gjorde sin romandebut några år senare var det just med en flickbok, *I utvecklingstid. En berättelse om flickor* (1889), som på ett initierat sätt utforskar flickors vänskap och förhållanden. Liksom i Nybloms "Sju flickor" understryker Topelius roman hur starka känslorna som flödar mellan de unga kvinnorna är. Att båda väljer just flickskoleberättelser för att utforska de kvinnliga relationernas mångfald är symptomatisk, då denna typ av texter ofta har använts för likartade syften.⁵⁹³ Nyblom går ett steg längre genom att inkludera en lesbisk kvinna. Trots att Maria gestaltas på ett relativt stereotyp och tidstypiskt sätt, utmärker sig "Sju flickor" genom att hennes kärlek till Dina beskrivs med empati och allvar.

Under stora delar av 1800-talet var svärmiska vänskapsrelationer mellan personer av samma kön accepterade och kunde innefatta såväl högstämnda känslouttryck som fysisk beröring. Kärleksförhållanden mellan kvinnor var däremot osynliggjorda och ansågs av många vara otänkbara. Den svärmiska vänskapen kunde därmed utgöra en möjlighet att uttrycka djupare känslor och begär utan att dessa tolkades som opassande av omgivningen.⁵⁹⁴ Gränsen mellan romantisk vänskap och erotisk kärlek är på ett likartat sätt flytande i flera flickböcker i undersökningsmaterialet, bland annat genom att uttryck som i dag i högre grad sammankopplas med kärleksförhållanden används för att beskriva andra typer av relationer. Topelius beskriver i *I utvecklingstid* hur två vänner "voro förälskade i Bella och täflade att vinna henne", medan en annan flicka har en kvinnlig "ungdomsvän, som hon liderligt älskade" och som hon kommit överens om att dela allt i livet med.⁵⁹⁵ Känslorna ges ofta en fysisk dimension, som i Kuylensstierna-Wensters *När katten*

är borta där Astrid sägs vara Elsas "stora kärlek" och bara "hon tänkte på henne, surrade det kring hjärtat, och hon som hittills glad och nöjd med alla gått bland kamraterna, svärmade nu som en liten toka för Astrid".⁵⁹⁶ Beskrivningarna riktar uppmärksamheten mot en avsaknad av ett eget språk för att fånga det särskilda i flickors vänskapsrelationer, men öppnar samtidigt för möjligheten att förhållandena skildrar romantiska känslor.

Samma tvetydighet finns i Nybloms berättelse, som använder många innerliga ord för att beskriva flickornas känslor för varandra. De omfamnar och kysser varandra, kallar varandra "älskade" och beundrar väninnornas utseende. Sofi uppkallar såväl en docka som en dotter efter Berta och beskriver henne upprepade gånger som "det sötaste, jag har sett".⁵⁹⁷ På ett liknande sätt talar Hedvig i dyrkande ordalag om Ebbas skönhet och längtar efter att vara behövd av henne. När de skiljs åt på skolavslutningen höll hon "Ebbas hand länge och såg innerligt på henne" och även om Hedvig senare får andra väninnor "älskade [hon] ingen af dem" som hon älskat barndomsvännen.⁵⁹⁸ Det högt uppstämnda känsloläget i texten gör att Marias kärlek till Dina inte framstår som något artskilt från övriga kvinnorelationer utan det handlar snarare om en gradskillnad.

Nybloms beskrivning av Maria liknar de karikatyrer av den nya kvinnan som var i omlopp i det sena 1800-talet. Som Sally Ledger har konstaterat var den nya kvinnan ett vitt begrepp som betecknade både faktiska kvinnor som var engagerade i kvinnosaken och ett massmediefenomen.⁵⁹⁹ Kvinnotypen kännetecknades av större synlighet och rörlighet i det offentliga rummet, genom sin faktiska närvaro på gatan och avbildningar i media.⁶⁰⁰ Den nya kvinnan sågs omväxlande som löfte och hot. Positiva framställningar av yrkesverksamma och frisinnade kvinnor varvades med nidsbilder av förlästa fröknar, manhaftiga lesbianer och vampyriska förförerskor.⁶⁰¹ I "Sju flickor" framställs Maria som ett typexempel på en manhaftig kvinnosakskvinna: "dessa emanciperade fruntimmer, som gå omkring för att skrämman männen".⁶⁰² Dyliga kvinnokarakterer återfinns i exempelvis August Strindbergs författarskap och förekom ofta i den samtida skämtpressen.⁶⁰³ När Maria beskrivs i "Sju flickor" betonas hennes okvinnliga utseende. Hon har "alldeles kortklippt hår och pince-nez" och hon "klädde sig som en herre med halsduk,

jackuppslag och uppstående krage”.⁶⁰⁴ Därtill röker hon, dricker rödvin och på överläppen har hon ”en skugga, som skulle ha väckt lyckliga förhoppningar hos en yngling på aderton år”.⁶⁰⁵

Marias manhaftiga yttre tycks handla om en protest mot kvinnlig vekhet och beroende snarare än en önskan om att efterlikna män, som hon enbart uttrycker förakt för. Flera kvinnliga intellektuella och konstnärer hade mot slutet av 1800-talet börjat bära herrkläder och klippa håret kort. Klädseln signalerade, enligt Maria Carlgren och Linda Fagerström, en utmaning och ett ifrågasättande av ett konventionellt kvinnoideal. Det var en klädstil som senare delvis anammades av en del kvinnor inom rösträttsrörelsen, varigenom de markerade att de sökte tillgång till den manligt kodade, politiska arenan.⁶⁰⁶ På samma sätt tar Maria avstånd från ”klemiga flickvanor” som att äta bakelser och visar ett demonstrativt ointresse för att behaga genom utseende eller klädsel.⁶⁰⁷ Hennes främsta önskan är att vara fri, oberoende och försörja sig själv. Vad Maria protesterar mot är alla typer av inskränkningar och orättvisor, inte minst dem som drabbar kvinnan på grund av hennes kön: ”Jag ville visa, hur en begåfvad qvinna, bara därför att hon är en *qvinna*, alltid blir skuffad åt sidan för männen och hur till sist den allra sämsta af männen får den plats, som hon skulle haft rätt till och gjort något utaf.”⁶⁰⁸ Mannen framstår som friare än kvinnan och det är denna frihet som Maria eftersträvar. Hennes politiska engagemang och planer möts dock mestadels med skepsis i novellen och beskrivs med ett ironiskt tonfall. I sin upprorslusta går hon till ytterligheter – en av hennes framtidsdrömmar är att resa till Ryssland, bli nihilist och göra ”sprängbomber till kejsartronen” – och i ungdomen sägs hon vara ”full af excentriska och omogna idéer”.⁶⁰⁹ Det manhaftiga utseendet utgör en del av hennes gränsöverskridande personlighet och ovilja till några som helst kompromisser.

Som jag tidigare diskuterat i analysen av Idströms *Tvillingsystrarna* förekommer olika typer av maskulinisering i flickboken. Det kan exempelvis handla om flickor som är fysiskt utåtagerande, har intellektuella ambitioner eller eftersträvar jämställdhet. ”Sju flickor” är en av de flickberättelser som mest explicit skildrar en ung kvinna som älskar en person av samma kön och där de maskulina dragen framstår som en

mer djupgående, varaktig del av personligheten. En association mellan manhaftighet, kvinnosak och samkönad kärlek återfanns i såväl det sena 1800-talets samhällsdebatt som den framväxande sexologin. Fenomenen kopplades gärna samman, som i skildringen av Maria, men kunde också ges delvis olika valörer. Medan kvinnosakskvinnor av kritiker framställdes som kvinnor som ville bli män eller ta över mannens verksamhetsområden, beskrevs homosexuella snarare som personer med en konträr eller inverterad sexuell läggning. Att en kvinna åtrådde en annan kvinna ansågs bero på att hennes kvinnokropp dolde en manlig själ, vilket också kunde leda till att hon uppträdde och klädde sig på ett manhaftigt vis.⁶¹⁰ Den lesbiska kvinnans avvikelse gick djupare och kunde därmed både framkalla större medlidande och ett aggressivare avståndstagande.

I enlighet med tanken om en homosexuell inversion dras Maria till sin motsats i den feminina Dina, ”som är idel skönhet och qvinlighet”.⁶¹¹ Förälskelsen i väninnan utgör ett mildt stråk i Marias i övrigt ganska tvära och hårda karaktär. Från textens inledning antyds att hennes känsla för Dina delvis är av ett annat slag än de övriga flickornas. Maria ägnade väninnan ”en känsla, som mycket liknade svärmeri” och den andra flickan ”tog emot hennes uppvaktning, som hon tog emot herrarnes”.⁶¹² Känslan benämns i novellen uttryckligen som kärlek, och Marias svartsjuka och sorg över att Dina föredrar männens framför hennes sällskap skildras med medlidande och inlevelse. Till skillnad från den flyktiga väninnan, som går från en förälskelse till en annan, är Marias känsla djup och konstant. När hon slutligen öppet förklarar Dina sin kärlek är det i en scen full av passion:

”Du håller alltså mer af honom än af mig?” frågade Maria. ”Du älskar verkligen denna unga, obetydliga pojke högre än mig, din gamla trogna vän, som kunde, – som kunde”, – – –

”Ja, det gör jag sannerligen”, sade Dina och skrattade. Maria såg så komisk ut. ”Jag älskar inte alls dig; – jag håller af dig för gammal kamratskaps skull. Att två fruntimmer skulle gå och älska hvarandra, fy, det är ju riktigt obehagligt. Jag förstår dig inte alls, när du talar i den der tonen.”

Dina hade stigit upp och gick bort till fönstret.

"Men jag förstår det!" utbrast Maria.

Hon hade sprungit fram till Dina och tagit henne om livet. Hon omfamnade henne häftigt och kysste hennes kinder, nacke och ögon.

"Du tjuvande, förtrollande! Jag kunde gå i döden för dig." Det kom stötvis mellan omfamningarna. "Och du låter mig gå för en sådan der – sådan der pojkvaskers skull!"⁶¹³

Dina ställer sig kall till väninnans känslor och avvisar den samkönade kärleken som något obehagligt och svårbegripligt. Trots detta är det intressant att känslorna får ett så explicit uttryck i "Sju flickor" och att det inte bara rör sig om en själslig utan också en fysisk åtrå. Läsarens sympati ligger hos den trofasta Maria snarare än hos den ombytliga Dina. Marias kärlekssorg och förhoppningar beskrivs inkännande, medan Dina framstår som nyckfull och egenkär.

Jonsson menar att "Maria tvingas förkväva sitt lesbiska begär och inta en feminin förklädnad".⁶¹⁴ Slutsatsen verkar främst baseras på att Maria i det sista skildrade mötet bär en klänning, vilket Jonsson felaktigt påstår är första gången i berättelsen. Tvärtom fortsätter Maria att som vuxen bära samma typ av kläder, förfäktar samma åsikter och älska samma kvinna. Hon tycks dessutom ha funnit ideologiska meningsfränder i feministiska och socialistiska kretsar, där hon håller föreläsningar. Även om Marias kärleksförklaring avfärdas av väninnan vill jag hävda att hennes känslor ändå ges ett slags erkännande i slutscenen. Efter avvisandet slutar de forna "parhästarna" att ses eftersom Maria upplever det för smärtsamt, men hon fortsätter att följa Dinas teaterkarriär i hemlighet och skriver anonymt ett skådespel till henne. Dramat "Kornblixtar" beskriver en kvinna som är lika flyktig som fascinerande och Dina fångas omedelbart av rollen när hon läser den. För första gången får hon möjlighet att utnyttja hela sitt register som skådespelerska och hon gör succé. Ett möte och en försoning äger rum mellan de två:

"Du är väl inte ond på mig?" sade Maria. Hon var mycket rörd.

"Ond?" Dina log. Det gnistrade i alla de ljusa topaserna kring hennes hals, då hon skakade på hufvudet. Hon lade sin bara hand på Marias skuldra.

”Nej, men jag kan bara inte förstå, hur du kunnat uppfinna en sådan roll, som liksom är skapad för mig.”

”Jaså, det kan du inte förstå”, svarade Maria och såg på Dina med sitt gamla hänryckta uttryck. ”Tror du inte, att jag känner dig, du underliga! Ser du inte, att det är dig sjelf, som du spelar?”⁶¹⁵

Maria är den enda som har sett Dinas frustration över de roller hon fått gestalta och hon har skapat den rollkaraktär som väninnan är mest lämpad för att spela – rollen som sig själv. Till skillnad från Dinas fästman, som varken förstått hennes missmod eller lycka över pjäsen, har Maria lyckats utröna och formulera väninnans innersta väsen. Hon har genom sin kärlek och hängivenhet förmått se Dina på ett sätt som ingen annan gjort. Lika lite som de andra kvinnorna glömmet sin vänskap, förkväver Maria känslorna för Dina.

Kvinnlighetens pluralism

En väsentlig aspekt av skildringar av kollektiv är vilka som inkluderas och exkluderas.⁶¹⁶ Lanser pekar även på svårigheten i att skildra en grupp kvinnor som delar någon form av erfarenhet utan att denna förvandlas till norm och därmed marginaliserar andra upplevelser av att vara kvinna.⁶¹⁷ Flickkollektivet i ”Sju flickor” representerar, liksom periodens flickbok i allmänhet, vita flickor från medel- och överklassen av svensk nationalitet. Övriga grupper är i stor utsträckning osynliggjorda och i den mån de beskrivs sker det utifrån de högre klassernas perspektiv. Här uttrycks inte heller någon klassöverskridande solidaritet, likt den som formuleras i exempelvis Elin Wägners *Pennskaftet* (1910), där huvudpersonens ”hon är ju ändå ett kvinns” signalerar en gemenskap som inkluderar både ”prinsessor och prostituerade”.⁶¹⁸ Fokus i Nybloms text ligger i stället på att skriva fram variationen inom en avgränsad grupp och för detta syfte utnyttjas flickskoleberättelsens typgalleri.

Topelius *I utvecklingstid* gestaltar på ett intressant vis hur en mångfald av flickskap finns representerade inom vad som i övrigt framstår som en ålders- och klassmässigt homogen grupp:

Der voro flickor af många slag på fjerde klassen, och det gjorde att den aldrig hade någon riktig sammanhållning. Der voro barnsliga, outvecklade flickor, som på lediga stunder ännu roade sig med pappersdockor och dylikt. Der voro halft blaserade unga damer, hvilka redan varit med i stora verlden och talade om baler och kurtis med en erfarenhet, som väckte någras afund, andras åtlöje. Der fans vidare några riktiga "pojkflickor", hvilka älskade sport af alla slag, voro fulla af upptåg och bullrade under kvarterna. Och slutligen fans der några allvarsamma, tänkande flickor, hvilka med vaken blick följde lifvet omkring dem och sökte uppfostra sig sjelfva så godt de förmådde.⁶¹⁹

Nybloms berättelse framställer på ett likartat sätt huvudkaraktärerna som igenkännbara typer, från den docklika Berta till den manhaftiga Maria, men de flesta av dem är individualiserade och uppvisar en psykologisk komplexitet. Bland de sju unga kvinnorna finns inte heller någon som framstår som ett ideal framför de andra. Snarare förespråkas ett slags kvinnlighetens pluralism. "Sju flickor" innehåller inga moraliserande exempelberättelser där det går bra för de goda och dåligt för de onda. Om de unga kvinnorna finner lyckan beror det snarare på om de får möjlighet att utveckla sin speciella fallenhet, samt om de finner sammanhang där deras anlag och önskningar bekräftas. Samtidigt är det tydligt att vissa karaktärer och egenskaper i högre grad beskrivs med ett ironiskt tonfall. Det är emellertid inte den som främst avviker från normen, det vill säga Maria, som blir föremål för den mest dräpande satiren utan de konventionella Berta och Hulda.

Nyblom uttryckte i olika sammanhang kritik mot kvinnosakskvinnor och kvinnliga författare som svartmålade männen och äktenskapet, men när det i mitten av 1890-talet kom en motreaktion var hon lika bitsk i sin kritik av dem som hävdade att kvinnans enda uppgift var att vara maka och mor.⁶²⁰ I "Kvinnans kallelse" (1896) påpekar hon att det finns kvinnor som inte kan eller vill gifta sig och försvarar deras rätt att välja en annorlunda levnadsbana:

Bland ogifta kvinnor finner man ofta de mest uppoffrande, mest oegentliga, moderliga själar, som, själfva utan hem och lycka, alltid äro färdiga att arbeta och lida för andras.

Också finns det en stor del kvinnor, som icke blott af sorg öfver en uppgifven kärlek eller af tillfälliga omständigheter förbli ogifta, utan välja det ogifta ståndet fritt och afgjordt som deras kallelse.⁶²¹

Kvinnornas skilda levnadsväl synliggörs i "Sju flickor". Trots att drömmar om män och förälskelse spelar en viktig roll i novellen är det få av kvinnorna som ingår äktenskap eller skaffar barn. Av de sju flickorna har tre gift sig och bara en blivit mor vid drygt trettio års ålder. Medan Ebba i ungdomen längtar efter att få förenas med den kusin hon sedan barndomen är förälskad i, har äktenskapet ingen plats i Hedvigs drömmar. Hon hade "blott en önskan, den att komma ut i världen, långt bort, och lära sig något, arbeta af alla krafter och bli något märkvärdigt och berömdt, helst en stor målarinna."⁶²² Hennes kall är inte att bilda ett hem utan att få utveckla sitt konstnärskap.

Skilda synpunkter angående flickans fostran och kvinnans plats i samhället kommer också till uttryck genom de krior som flickorna skriver i skolan. I Hedvigs uppsats betonas vikten av att kvinnan inte ges en alltför ensidig uppfostran: "Det är icke blott till husmoder, det är till människa den unga qvinnan skall uppfostras, och därför bör så vidt möjligt intet menskligt vara henne främmande."⁶²³ Både kropp och själ, praktiskt och teoretiskt förstånd, borde utvecklas under uppväxten. Medan Hedvig vill vidga kvinnans bildnings- och livsrum, hävdar den mer konservativa Hulda att "flickor böra uppfostras i klosterlig stränghet."⁶²⁴ Det är en ståndpunkt som, till skillnad från Hedvigs tankegångar, varken får lärarens eller – kan man ana – Nybloms sympati. Den som uttrycker de extremaste åsikterna om kvinnans fostran och äktenskapet är som alltid den upproriska Maria. Hon menar att "blott i nödfall och som den sista tillflykten bör en qvinna låta smida sig i äktenskapets länkar. Till frihet äro vi alla födda, män och qvinnor, och frivilligt borde aldrig en qvinna förnedra sig till att bli en mans slaf eller leksak."⁶²⁵ Maria föraktar män och anser att kärlek är "en vara, som var lika osund som konfekt och alldeles icke nödvändig för ens tillvaro."⁶²⁶ Hennes syn på äktenskapet avvisas som omogen av läraren och hon liknar de "osympatiska valkyrior" som enligt Nyblom under 1880-talet blåste "till storm mot äktenskapet."⁶²⁷ Fastän Maria upprepade gånger förkunnar sin längtan efter att

vara fri är hon paradoxalt nog den i berättelsen som kommer närmast att bli en slav under kärleken, även om hennes begär riktas åt annat håll än mot männen.

De karaktärer som huvudsakligen beskrivs med ett satiriskt tonfall är de som beskrivs som mest konventionella. Berta och Hulda utgör i skolan på flera sätt varandras motsatser. Hulda är dygdig och driftig, medan Berta saknar såväl ambitioner som läshuvud. Den senare klarar sig genom skolan på grund av att hon väcker lärarnas och kamraternas medlidande:

Hon var en af dessa, som ha hvad skolbarn kalla "medhåll" af alla, både lärare och kamrater, och hon gjorde egentligen ingenting därför.

Hon ställde sig aldrig in, hon kunde aldrig något, hon var icke rolig, icke glad eller praktisk. Hon gick endast omkring med sin långa fläta och sina stora blå ögon och var allas favorit.⁶²⁸

Den söta flickan saknar vilja och personlighet, men just genom sin tystnad och tafatthet får hon alla med sig. Berta liknas vid flera tillfällen vid en docka och hon framstår som en tom yta som andra kan projicera sina tankar och behov på. Det är en bild av en kvinna som ett passivt och viljelöst objekt som beskrivs, och som sådan gestaltar den 1800-talets självutplånande kvinnoideal draget till sin spets: "Berta hade egentligen inga önsknigar. Hon tänkte icke på något, förrän man visade henne det; då tog hon vänligt emot all uppmärksamhet, men ingenting tycktes någonsin göra ett djupare intryck på henne."⁶²⁹ Samma docklika flicktyp återfinns i Topelius *I ungdomstid*: "Hon kunde så lätt blifva en af dessa 'söta flickor', hvilka ingenting annat äro än söta, som icke tänka, icke bilda sig en enda egen åsigt, icke begära mer af lifvet, än att få vara små söta, sorglösa dockor."⁶³⁰ I denna flickbok stimuleras huvudpersonen med det symboliska namnet Bella att utvecklas till att bli något mer än ett vackert skal. Berta i "Sju flickor" blir emellertid aldrig någonting i sig själv. Genom hela livet blir hon omhändertagen och värnad som ett barn. Det framstår som ironiskt att den kvinna som är oförmögen att känna varmare känslor, är den som blir älskad av alla.

Till skillnad från Berta är Hulda inte särskilt omtyckt av skolkamra-

terna. Hulda beskrivs på sätt och vis som en exemplarisk flicka – plikt-trogen, moralisk och med siktet tydligt inriktat på äktenskapet. Dessa drag kombineras dock med missunnsamhet och äregirighet. För Hulda är uppfostran, skolgång och giftermål ett slags kvinnlig, heterosexuell karriär, där hon är beredd att slå sig fram till varje pris: "Hon skulle icke sitta länge ogift, och hvad hon ville, det ville hon; man skulle bara vänta tills hon slutat skolan."⁶³¹ Ingen klädsam blygsamhet döljer sig under Huldans dygdiga framtoning, bara skenhelighet och fåfänga. Hon uppfyller till punkt och pricka alla sina plikter, men såväl hennes make som styvsönerna är rädda för henne och att värna om de svaga i samhället betraktar hon inte som sin sak: "Det är inte andra än fjolliga och halfgalna fantaster, som på allvar kunna tro på något sådant som brödraskap och jemlikhet mellan människorna' [...]. 'Den ordning, som Gud har instiftat, är det vår skyldighet att upprätthålla och beskydda."⁶³² Även om hon och Berta framställs som varandras motsatser förenas de av ett visst mått av känslökyla. Ingen av dem är förmögen att känna djupare kärlek eller medlidande med andra. Till det yttre är de ärbara och exemplariska kvinnor, men i kontrast till Maria brister de i känslöengagemang och medmänsklighet. De saknar också anlag för moderlighet. Berta lämnar själv aldrig barnstadiet och Hulda känner inga varmare känslor för vare sig de egna styvbarnen eller samhällets övergivna barn. Att beskydda barn som fötts utanför äktenskapet är däremot en av Marias politiska hjärtefrågor.

"Sju flickor" skildrar ett myller av kvinnliga erfarenheter och åsikter. Flickkollektivet blir en förutsättning för att synliggöra de enskilda karaktärernas individualitet och hur mångfacetterade relationer mellan kvinnor kan vara, samtidigt som relationerna framställs som centrala i kvinnors liv. Därigenom utmanas heteronormativa tankegångar om att förhållandet till en man är den viktigaste relationen för en kvinna och att äktenskapet är hennes främsta väg till lyckan. På samma sätt som i flickböckernas brev och dagboksutdrag betonas kvinnogemenskapens betydelse på både ett strukturellt och tematiskt plan i Nybloms novell. Vänskapsbanden som knyts under skoltiden förblir starka, även om kvinnorna som vuxna under långa tider är skilda åt. Flera av karaktärerna beskrivs med humor och ironi, men berättelsen framhåller inte någon

levnadsväg eller ståndpunkt som otvetydigt bättre än de andra. De sju flickornas grundläggande personlighet och förmågor är etablerade redan under skoltiden. När läsaren återser dem senare i livet har deras livssituation men inte deras karaktärer förändrats. Därigenom formuleras en individualismens filosofi. Varje individ måste finna sin egen lycka och denna ser olika ut beroende på personlighet. Först då kan kvinnorna uppfylla sin potential, eller som Maria säger om Dina: "Hon var den sötaste och vackraste i hela skolan, och hur mycket som fans inom henne, det ser man bäst nu, då hon har kommit på sin rätta plats."⁶³³

Den individualistiska utgångspunkten bekräftar kvinnors olika levnadsvägar, men ger även uttryck för en pessimistisk och konservativ syn på i varje fall vissa kvinnors förmåga till utveckling. Skolskildringen antyder å ena sidan att en teoretisk utbildning är bortkastad på flickor som Berta och Sofi som saknar fallenhet för intellektuella studier. Hedvigs begränsade möjligheter att utveckla sina konstnärliga anlag visar å andra sidan hur hon bryts ner av vardagslivets monotoni och av att inte få utlopp för sin energi eller talang. De unga kvinnor som har anlagen för konstnärliga och intellektuella yrken bör få möjlighet att utveckla dem, men de som passar bättre för det äktenskapliga livet ska inte heller tvingas in i roller som inte passar dem. Den konservativa tendensen till trots sätts inga gränser för kvinnans utveckling eller yrkesområden i Nybloms berättelse, eller som det står i "Kvinnans kallelse": "Det kommer dock till sist icke an på *hvad* man gör, utan *huru* man gör det."⁶³⁴ Bland de livsöden som skildras i "Sju flickor" finns det till och med utrymme för en av den svenska litteraturens första lesbiska kvinnor att ta plats, komma ut och ge röst åt sin kärlek.

7.

I nivellerings tid

Kön och konservatism i Carl Sundbecks *Elsa i Uppsala*

”Jag tror, att vad den svenska staten för sina behov kräver, är icke mera kvinnor utan mera *män*”, hävdade den konservative politikern Rudolf Kjellén 1908 i en debatt om kvinnors rösträtt i andra kammaren.⁶³⁵ Uttalet skulle kunna stå som motto för hans mindre välkände studentkamrat Carl Sundbecks *Elsa i Uppsala. En skolflickas dagbok* från 1897. Kjelléns påstående och Sundbecks berättelse är båda del av en motreaktion mot kvinnans ökade inflytande i samhällslivet runt sekelskiftet 1900. Dessa debattörer uttryckte en oro för att kvinnans inträde i traditionellt manliga bastioner skulle såväl omdana kvinnans väsen som feminisera nationen och politiken på ett negativt vis. Förändringen beskrevs också som en manlighetens kris och inläggens hätskhet signalerade en rädsla att förlora tidigare självklara maktpositioner.⁶³⁶ I *Elsa i Uppsala* blir studentstaden med sitt rika föreningsliv och sina politiska debatter en bild av Sverige i miniatyr. Parallellt med att kvinnor fått större utrymme i det offentliga livet har de invaderat universitetsvärlden med katastrofala följder. En av de manliga studenterna påstår sig leva ”i nivellerings tid” och klagar över hur ”syndafloden af bigotteri, radikalism, kvinnoemancipation” svept in över Uppsala som fordom ”fostrade svenskar, ärliga män”.⁶³⁷

Bakom berättelsen stod prästen Carl Sundbeck som själv avlagt examen i teologi vid Uppsala universitet 1893 och var väl bekant med stadens studentliv. *Elsa i Uppsala* var hans debutbok och enda skönlitterära verk utöver en diktsamling. Han publicerade också självbiografiska reseberättelser och debattskrifter om exempelvis samskolans införande och

Ålandsfrågan. Sundbeck var starkt konservativ och nationalist. Under sin studenttid ingick han bland stiftarna av Fosterländska studentförbundet 1889 och han uttryckte i flera texter beundran för en svunnen svensk storhet och kritik av det moderna samhället. I *Hvad är vårt Fosterland?* (1900) beskrivs kärleken till fosterlandets folk och jord, samt "tron på altaret, kunglighetens majestät och familjebandens helighet".⁶³⁸ Skarpare ordalag om det samtida Sverige kommer till uttryck i *Samskolan* (1903) som kritiserar ett förslag om att införa samskola för flickor och pojkar på tjugofyra orter. Skolformen påstås leda till sedlighetsförfall och en underminering av familjelivet. Den förslappade moralen, som förslaget tyder på, förklaras som ett resultat av att det var alltför länge sedan Sverige var i krig. Under långa fredstider frodas kvinnoemancipation och "jämte den karlavulna kvinnan" framträder då "den veklige, mamsällaktige mannen, hvars enda kraft är råhet, hvars enda kärlek är liderlighet, och som saknar stål både i karaktär och muskler".⁶³⁹ Genom att hålla flickor och pojkar åtskilda i skolåldern ska såväl distinktionen mellan manligt och kvinnligt som en sann svenskhet bevaras.⁶⁴⁰

De nationalistiska stämningarna är även framträdande i *Elsa i Upsala*, där likartade tankar om fäderneslandet och kvinnoemancipation framställs. I romanen skapas dock en större mångtydighet i jämförelse med debattskrifterna, dels genom den litterära och satiriska formen, dels genom att de konservativa tankegångarna förmedlas av en ung kvinna. *Elsa i Upsala* arbetar både med tämligen tydliga karikatyrer och en mer subtil form av satir, som utgår från förgivettagna värderingar och bygger på att läsaren delar eller i varje fall uppfattar författarens politiska åskådning för att dennes avsikt ska nå fram. I följande kapitel vill jag belysa hur en flicka används i *Elsa i Upsala* och mer allmänt i ett konservativt idégoods runt sekelslutet, för att diskutera de omvälvningar som kvinnans utvidgade möjligheter under 1800-talet hade inneburit.

Mellan flickbok och universitetsroman

Elsa i Upsala kan beskrivas som en hybrid mellan en flickbok och en universitetsroman. Båda genrerna hade i slutet av 1800-talet en tydlig könskodning genom att universitetsromanen skildrade en människas

värld medan flickboken beskrev flickliv och kvinnornas traditionella domäner.⁶⁴¹ Berättelsens hybridkaraktär kan ses som en konsekvens av att den är skriven i en brytningstid. Flera forskare som har diskuterat en relation mellan kön och genre menar att man ofta kan finna ett samband mellan genreförändringar eller uppkomsten av genrehybrider och samhällsomvälvningar. Det kan handla både om att samhällsförändringar reflekteras i modifieringen av genrekonventioner och att litterära genrer visualiserar nya sociala möjligheter, inte minst vad gäller könen.⁶⁴² I Sundbecks berättelse iscensätter blandningen av genrer hur gränsen mellan kvinnor och män samt deras verksamhetsområden har överträtts i det moderna livet, bland annat till följd av 1800-talets reformering av universitetsväsendet.

Vid första anblicken framstår *Elsa i Uppsala* som en flickbok. Romanen publicerades anonymt och den enda paratextuella indikationen om författarens identitet är vilseledande. På försättsbladet står "Dig, käraste väninna, tillägnas denna nya roman av din Elsa". Dedikationen underbygger illusionen att verket innehåller "en skolflickas dagbok", som undertiteln påstår, och texten består av brev och dagboksanteckningar som den sextonåriga Elsa skickar till väninnan Ebba, från att hon anländer till Uppsala i början av september till inledningen av sommarlovet i maj. Liksom många flickskoleberättelser inleds *Elsa i Uppsala* med att flickan för första gången skickas hemifrån och även innehållsmässigt ligger romanen nära denna typ av flickböcker. Handlingen är episodiskt utformad och beskriver studier, flickors vänskap, förälskelser och nöjesliv.⁶⁴³ Elsas anteckningar är, som ofta är fallet i dagboksromaner, starkt fokuserade på berättelsens nu-plan. De innehåller mycket litet information om hennes liv före och efter tiden i Uppsala. Inte heller får läsaren veta något om hennes familj, var i Sverige hon kommer ifrån eller vad som är syftet med studierna. Livet i studentstaden upptar berättelsen helt.

Sundbecks roman avviker emellertid från genren genom valet av miljö. I 1800-talets svenska flickböcker är universitetsskildringar ovanliga och förekommer enbart under korta sekvenser. Strussenfelts *Flickskolan på landet* innehåller till exempel en lustresa till Uppsala där sällskapet ser studenter, men inte besöker deras miljöer eller sammankomster. Mer utrymme får studentlivet i Meyersons *Flickor emellan* när huvudpersoner-

na under några dagar besöker Uppsala för att lyssna på en studentkonst. Båda verken beskriver flickors utbildning, men väljer huvudsakligen andra miljöer än universitetsstäderna. Inte heller Elsa i Sundbecks roman studerar på universitetet utan vid ett flickläroverk, men till skillnad från i många andra flickskoleberättelser är det inte tillvaron i den egna skolan som står i centrum. I stället beskrivs samvaron med universitetsstudenterna i inackorderingshemmet samt studenternas traditioner och sammankomster såsom föreningsliv, universitetskören Allmänna sången och Valborgsfrande. Det är beståndsdelar som snarare ingår i universitetsromanen.⁶⁴⁴

Lika sällsynta som universitetsmiljöer i flickboken är kvinnorna i samtida universitetsskildringar. Den gängse definitionen av en universitetsroman är en berättelse som skildrar universitetslivet, vanligen ur en students eller universitetslärares perspektiv.⁶⁴⁵ I slutet av 1800-talet innebar detta, vilket Claes Ahlund poängterar i sin avhandling *Den skandinaviska universitetsromanen 1877–1890* (1990), att genren var en påtagligt manlig historia: "Författarna är samtliga män, och med undantag för någon tillfälligt framskyntande professorska, gatflicka, fästmö eller moder är också romangestalterna män".⁶⁴⁶ Vid tidpunkten för publiceringen av *Elsa i Upsala* 1897 hade kvinnor relativt nyligen fått möjlighet till högre studier. Från 1870 tilläts kvinnor att ta studentexamen och 1873 blev det möjligt för dem att avlägga alla universitetsexamina utom högre juridiska och teologiska. Fram till första världskriget var de kvinnliga studenterna få, vid universitetet och i universitetsromanerna. Mellan 1896 och 1900 studerade 43 kvinnor vid Uppsala universitet, vilket utgjorde 2,7 procent av studenterna.⁶⁴⁷ Det skulle också dröja till 1915 innan den första universitetsromanen med en studentska i huvudrollen publicerades i Sverige genom Ellen Landquists *Susanne*, även om det skrivits några tidigare berättelser om kvinnor vid universitet.⁶⁴⁸ *Elsa i Upsala* är således en tidig skildring av kvinnliga studenter. I jämförelse med samtida universitetsromaner får studentskorna därtill ett anmärkningsvärt stort utrymme.

Flickboken och universitetsromanen associeras inte bara med olika kön utan riktar sig också till läsare i skilda åldrar. I modern litteraturvetenskaplig forskning har *Elsa i Upsala* kategoriserats som en bok för

barn och ungdom.⁶⁴⁹ Undertiteln "En skolflickas dagbok" och det faktum att berättelsen publicerades på ett förlag med en omfattande utgivning av barn- och ungdomslitteratur öppnar för den möjligheten. Pärmsreklamen i en annan bok av Sundbeck pekar emellertid åt ett annat håll: "[*Elsa i Upsala*], som innehåller skildringar från 1880- och 1890-talets Uppsala, bör vara välkommen för alla dem, som i densamma kunna upplifva en del af egna ungdomsminnen".⁶⁵⁰ Här framhävs vuxna män som den primära målgruppen, i och med att det huvudsakligen är de som kan ha erfarenheter från studentlivet. Denna tes stöds även av att det under 1800-talet publicerades flera franska och tyska dagboksromaner för vuxna med titlar liknande Sundbecks, ibland med ett ekvokt innehåll som knappast skulle ha ansetts passande för unga kvinnor.⁶⁵¹ Hur boken uppfattades och lästes i samtiden finns det tyvärr inga uppgifter om.⁶⁵² De paratextuella indikationerna antyder dock att lika gärna som att utgöra en bok om och för flickor, kunde den unga kvinnans berättelse fungera som en homosocial samlingspunkt för män. Runt Elsas dagbok kunde de manliga före detta studenterna mötas för att roas eller enas om värderingar sinsemellan. *Elsa i Upsala* kan därmed sägas innehålla ett dubbelt tilltal,⁶⁵³ men med utgångspunkt i kön likaväl som i ålder. Berättelsens narrat är en flicka och den ger sken av vara avsedd för unga kvinnor. På samma gång innehåller den betydelsenivåer som främst är riktade till och förväntas förstås av män.

I 1800-talets Sverige var universitetet den enda högre utbildningsinstitution där kvinnor och män vistades i samma undervisningssalar.⁶⁵⁴ Uppsala utgör i romanen scenen för mötet mellan modernitet och tradition, men också för sammanförandet av skilda samhällsgrupper och generationer. Det är de förväntade effekterna av den ökande demokratiseringen som står i fokus i *Elsa i Upsala* och det rumsliga mötet mellan kvinnor och män iscensätts genom en hybrid av universitetsromanen och flickboken. Valet av en skolflicka som berättare skulle kunna utgöra ett satiriskt element i en universitetsskildring. Den obildade, ytliga Elsa skulle ur det perspektivet fungera som en motpol till de allvarliga och upproriska manliga studenter, vilka vanligen stod i centrum i genren i slutet av 1800-talet. Omvänt skulle romanen kunna beskrivas som en flickbok, men en flickbok som ägnar osedvanligt stort utrymme åt

traditionellt manliga miljöer och mannens utveckling. Det genreöverskridande i Sundbecks berättelse framstår dock inte som en bejakande vision av nya möjligheter utan snarare som en hotbild eller ohelig allians. Skildringen av könsöverskridanden i *Elsa i Upsala* tycks kräva parallella genreöverträdelser.

Naiva betraktelser

Flickans framträdande roll i Sundbecks roman kan ses både som en konsekvens av och en reaktion på den unga kvinnans ökade synlighet i debatt och samhällsliv. Som flera forskare har påpekat användes litterära framställningar av flickor bland annat för att iscensätta och bearbeta de snabba samhällsförändringarna runt sekelskiftet 1900. Flickan befann sig på gränsen mellan barndom och vuxenvärld, och genom hennes levnadsval kunde olika framtider utforskas. Enligt Stoneley användes flickbokens litterära gestaltningar av unga kvinnor för att representera samtidens sociala rörlighet.⁶⁵⁵ Protagonisten i *Elsa i Upsala* intar en likartad gränsposition och hennes berättelse visualiserar det samtida samhällets klass- och könsmotsättningar. Elsa kan sägas dröja i ett vägskäl mellan en emanciperad kvinnotillvaro som studentska och ett mer traditionellt kvinnoliv med giftermål och familj. Hon har lämnat barndomshemmet, men ännu inte bildat ett nytt hem och befinner sig mellan flick- och kvinnoliv.

Skolflickans språk och perspektiv dominerar Sundbecks berättelse. Genom utformningen av flickrösten produceras föreställningar om vad flickor är och om utbildningens roll i deras utveckling. *Elsa i Upsala* är skriven i ett närmast konventionellt flicktonfall, som karakteriseras av spontanitet, kvickhet och naivitet. Denna typ av flickspråk återfinns, som diskuterats i kapitel fem, i många av 1800-talets svenska flickböcker, i synnerhet i dagboks- och brevparter. Det parodieras också i vuxenlitteratur, som till exempel Waldemar Swahns tre böcker om Stockholmsbackfisken (1913–15), vilka innehåller en flickas krönikor från Stockholmslivet. Lättsinnet och ungdomen som kommer till uttryck genom det vardagliga språket kan bli föremål för både idealisering och kritik även i flickböckerna. Flickorna framställs som charmfulla, men

också obetänksamma och omogna varelser. Även protagonisten i Sundbecks berättelse framstår som en naiv flicka, med relativt ytliga intressen. Språket förstärker det ungdomliga intrycket och kännetecknas av tal-språkighet. Hennes brev och dagbok innehåller många utrop som "O!" eller "Usch!"; och ägnas åt att beskriva kläder och frisyrer, svärmerier över juridikstudenten Max samt klagomål över skola och läxor.

Samtidigt som Elsas vistelse i studentstaden är en följd av moderna reformer, är hennes framtidsvisioner konventionella. Hon drömmer om äktenskapet och att få ett gott hem, där hon "gör i ordning kaffebrička med duk som jag sjelf sytt eller fått i lysningspresent".⁶⁵⁶ Elsa går i elementarskolan, men studentska kan hon bara tänka sig att bli om hon skulle få smittkoppor eller inte blir gift. Därtill hävdas att hon "får så grofva händer af den välsignade gymnastiken, så [hon] kan ej virka så fint".⁶⁵⁷ De återkommande klagomålen över att skolarbetet ger henne huvudvärk anknyter parallellt till samtidens oro över studiernas skadliga påverkan på flickors hälsa.⁶⁵⁸ Även om det finns flickor i berättelsen som verkar ha större fallenhet för studier än Elsa sätts frågetecken för hur skoltillvaron kan komma att påverka en framtida kvinnlighet. Att hon inte befinner sig på rätt plats i tillvaron understryks av avsaknaden av studieambitioner. Enda gången Elsa uttalar en önskan om att studera vid universitetet är det av mer tvivelaktiga skäl: "Tacka vill jag att vara studentska. De får vara med hur länge som helst [...]".⁶⁵⁹ Det som lockar här är att få stanna ute sent och dricka mer punsch i stället för att gå hem och göra läxor, vilket på samma gång framhäver studentlivets korrumpierande inverkan på en ung kvinna.

Det naiva perspektivet används i Sundbecks roman för att illustrera flickans flyktighet och ytlighet, men den utgör också ett verktyg i romanens satir. Elsas naiva blick på studentliv och politiska samtal framställer dem i en vrängspegel:

[Nihilisten Albert] håller med normmännen och önskar att den svenska pöbeln – han kallar det "produktionsmedborgarne", därmed menas pöbel, säger Berta – alltså att normmännen och pöbeln skola förena sig och befria samhället och göra en republik och taga alla egendomar ifrån egarne [...] och sedan skall det bli en ny tid. Alla skola bo i riktiga palats

och idka studier och musik. Det är rysligt snällt af honom, att han vill göra allt detta för de fattiga; säg, är det icke? Men jag förstår ej, hur han skall kunna det.⁶⁶⁰

Genom flickans storögda återgivning av samtidens radikala stämningar framstår dessa i bästa fall som överdrivet idealistiska, men oftare i ett löjets sken. *Elsa i Upsala* påminner därigenom om de satirer som under 1800-talet använde sig av en naiv dagboksförare, för att genom hans/hennes ytliga iakttagelser exponera samtidens förvillelser.⁶⁶¹ Kvickheterna riktas både mot människorna i Elsas omgivning och mot henne själv, som då hon tolkar samtalen om att få bort kyrkan bokstavligen: "Vi voro där [i kyrkan] i söndags. Hon är rent af förtrollande. Men det är sannt, bredvid ligger en gammal ful, som heter 'Bondkyrkan', det är nog den de vilja ha bort och den är också rätt misspydande [...]."⁶⁶² Missförståndet understryker Elsas okunskap om samtidens politiska frågor och skapar ett intryck av tröghet. De villfarelser som den naiva berättaren avslöjar i *Elsa i Upsala* innefattar såväl en misstro mot traditioner och auktoriteter som en övertro på flickans intellektuella kapacitet.

Skolflickan i *Elsa i Upsala* visar genom sin oskuld och osjälvständighet indirekt varför kvinnor inte bör ges ett utökat samhällsansvar. Denna kritik formuleras både via den unga kvinnan och på hennes bekostnad. Det skapar emellanåt en kluven framställning, där det är oklart om Elsa ska uppfattas som kvick eller om de humoristiska formuleringarna ska förstås som ofrivilliga:

Usch! Allt annat är ändå bra ovigtigt i jämförelse med "numeriska förste-grads-ekvationer" med en obekant. Det är mig obekant alltihop. Hoppas det alltid förblir så! Kunde jag också bara lära mig de ryggradslösa djuren – stackars djur! – som äro det värsta af allt näst Ranunkulusarterna och städerna i Norrland. Jag måste sluta med den här fåniga dagboken och i stället skriva krian om "jämförelse mellan ett haf och en öken." Hu! Måste sitta uppe i natt. Skolan är ändå det viktigaste nu för tiden för "den unga kvinnan". Aritmetik, botanik, grammatik frigör oss, ty kunskap "gör fri."⁶⁶³

Ordvitsarna om obekanta storheter och ryggradslösa djur kan tolkas som antingen medvetna eller omedvetna från dagboksförarens sida. Fräserna "den unga kvinnan" och "gör fri" ger i sin tur närmast intryck av att vara en utantilläxa som Elsa okritiskt rabblar upp. Citationstecknen kan dock även tänkas markera dagboksförarens distans till den kvinna som förväntas bli produkten av utbildningen och den typ av frigörelse som studierna ska leda till. Det innebär att flickan skulle ha genomskådats det missriktade i att ge kvinnor akademisk utbildning och raljerar över studiernas bristande användbarhet. Naiviteten och utanförskapet i förhållande till universitetsvärlden tycks ur detta perspektiv inte bara innebära okunnighet utan också ett mått av klarsyn. Berättaren kan på så vis uppfattas både som en naiv men i viss mån skarpsynt sanningssägare och en obildad, lättrogen flicka som klagar över tråkiga läxor. Oavsett hur berättaren uppfattas framkommer emellertid en kritik av högre akademisk utbildning och dess påstådda vikt för kvinnan.

Till skillnad från många verk inom flickboksgenren är *Elsa i Upsala* inte en berättelse om utveckling eller vägen mellan barndom och vuxenvärld. De tidigare nämnda Bolanders "Ölandsresan" och Schwartz *På Götha kanal* använder exempelvis flickans inledande naivitet som utgångspunkt för gestaltningen av en mognadsprocess. I Sundbecks roman framstår däremot protagonisten som en lika yttlig betrakterska i början som i slutet av berättelsen. Elsas dagboksanteckningar beskriver huvudsakligen yttre händelser och det är svårt att urskilja någon form av mognad eller förändring. Avsaknaden av utveckling understryks av att hon fortsatt befinner sig i samma gränstillvaro vid textens slut. För Elsa leder utbildningen inte framåt och det är tveksamt om den utveckling den skulle kunna innebära ens är önskvärd.

Kön och mognad

Flickboken och universitetsromanen delar i många fall en grundläggande handlingsstruktur, genom att båda fokuserar på en protagonists utveckling. Denna process utformas sedan i förhållande till könsspecifika kriterier för vuxenblivande, som bestäms av den plats i samhället kvinnan och mannen förväntas inta.⁶⁶⁴ Därmed sker i dylika berättelser

en tematisering eller problematisering av vilka färdigheter, egenskaper och värderingar som definierar manlig och kvinnlig vuxenhet. Frågan om mognad hade även vidare politiska implikationer i samtiden och var framträdande i samhällsdebatten om kvinnans utvidgade rättigheter och myndighet under 1800-talet. Medan förespråkarna för utvidgade rättigheter ville undanröja de sociala och juridiska strukturer som ansågs hindra kvinnors utveckling, var kvinnornas förmenta omognad ett av motståndarnas argument mot reformerna.⁶⁶⁵ I *Elsa i Upsala* antyds skilda banor till vuxenlivet för kvinnor och män, men också hur könets utveckling har förvridits av samtida reformsträvanden.

Elsas naivitet och okunskap gör att det är svårt att avgöra om hon ska tolkas som en förebildlig kvinnlighet. Hennes bristande bildning förefaller inte nödvändigtvis vara något som kan eller bör åtgärdas, men texten utstakar inte heller någon alternativ utvecklingsväg. Kvinnlig mognad framstår närmast som en självmotsägelse. Inte heller de kvinnliga studenterna karakteriseras av exempelvis intellektuell självständighet eller ett balanserat och ansvarstagande beteende. I stället beskrivs de som komiska personer. Den myndiga Mathilde har till exempel inga egna åsikter utan håller i allt med en manlig student: "Om han sade, att månen är en ost, så visste nog hon, om det är sötmjölks- eller schweizerost [...]."⁶⁶⁶ Hon förlöjligas också för sin praktiska klädsel, då hon inte bär korsett utan reformdräkt: "Hängslen precis som pappa! Så skojigt. Likadana jägerskjortor också [...]."⁶⁶⁷ Det är svårt att över huvud taget urskilja någon positiv bild av en förfluten eller framtida vuxen kvinnlighet i romanen. *Elsa i Upsala* innehåller inte ens några goda mödrar som föder och fostrar starka män, vilket var en kvinnofunktion som kunde värderas högt av konservativa tänkare.⁶⁶⁸ Protagonistens mor är därtill helt osynlig i berättelsen.

Avsaknaden av kvinnliga förebilder kan betraktas som talande i sig. Ur ett politiskt perspektiv innebär frånvaron av en positiv, mogen kvinnlighet det kanske effektivaste argumentet mot den pågående reformeringen av universitetsvärlden och samhället, eftersom det indirekt illustrerar det befängda i att ge kvinnor makt och tro att de ska kunna handskas med den. Kvinnorörelsen beskrivs genomgående i satiriska eller negativa ordalag i romanen: "Och alla fruntimmerna slutligen, de

emanciperade, uniformerade, de följa hvart som helst, blott det bär på tok och dit som galet är!”⁶⁶⁹ Framställningen av skolflickorna och studentskorna formulerar en pessimistisk utsaga om kvinnans bristande utvecklingspotential och förmåga att bli vuxen de möjligheter som har öppnats för henne genom 1800-talets reformer.

Kvinnornas inträde i universitetsvärlden tycks inte ha grundats på eller medfört ökad mognad. Tvärtom har deras inflytande utanför hemmet åstadkommit en feminisering av det offentliga livet och gjort männen barnsliga. Sverige sägs styras av ”käringar och tidningar” som behandlar studenterna som skolpojkar, vilket försvagar deras manlighet:

Hvad skall det bli för ruter i en ämbetsmannakår, som ända till bortåt sitt tretionde år hållits i ledband af blåbandister, federationister, metodister! [...] Och så ställa de till offentlig diskussion och allmänheten inbjudes att besluta öfver, hvilka medel som böra vidtagas för att knäcka ungdomssinnet, och hvilka medel, som kunna tvinga hvarje Upsalastudent att hvarje kväll dricka the och mjölk och läsa högt i ”Barnafröjd” och ”söndagsskolebref från Puka-puka” för femtioelfva medlemmar af ”Hiskeliga föreningen af Ijufva kvinnor”, hvardera öfver 45 år [...].⁶⁷⁰

Manlighet och mognad förutsätter att mannen får utvecklas i frihet utan att hämmas av kvinnlig moralism eller nykterhetssträvanden, men omnämmandet av Federationen, en organisation som samlade prostitutionsmotståndare, framhäver att mognadsprocessen också innehåller en sexuell aspekt. Mäns besök hos prostituerade och den sexuella dubbelmoral som denna praktik förutsatte var en av de centrala frågorna i 1880-talets sedlighetsdebatt.⁶⁷¹ Studenters föräktenskapliga förbindelser och besök hos prostituerade diskuterades även i universitetsromaner som Gustaf af Geijerstams *Erik Grane. Upsalaroman* (1885) och Ola Hanssons *Resan hem. En ungdoms- och vandringshistoria* (1895).⁶⁷²

Till skillnad från i dessa böcker berörs prostitutionsfrågan endast antydningssvis i Sundbecks roman när Max, i samband med omnämmandet av Federationen, hävdar att ”myndiga, gamla människor” borde kunna ”läsa en tidning i en cigarrbutik” utan att bli utkörda efter en timme. Under 1800-talet kunde cigarrbodar utgöra ett slags halvoffentliga

bordeller och till exempel Torsten Undéns universitetsberättelse *Maj. En Uppsalabagatell* (1900) framställer ett cigarrbutiksbiträde som en ung kvinna av tvivelaktig vandel.⁶⁷³ I *Elsa i Uppsala* utgör universitetstidens utsävningar med fester och rummel en förutsättning för att studenterna ska utvecklas till män med "ruter i". Det kan tyckas överraskande att en konservativ moralist som Sundbeck inte fördömer nyttjandet av alkohol och prostitution, men även bland dessa grupper fanns förespråkare för att en ung man inom rimliga gränser borde tillåtas att rasa ut under studenttiden. Efter att ha sått sin vildhavre i ungdomen blev den mogna mannen desto mer pliktrogen och sansad.⁶⁷⁴ Därmed blev mognadsprocessen på samma gång manligt kodad, eftersom ett dylikt beteende var oacceptabelt för en respektabel kvinna oavsett myndighet eller ålder. Det är symptomatiskt för romanens kvinnosyn att Elsa inte heller uppfattar undermeningen i Max uttalande – hon undrar snarare varför studenterna ägnar så mycket tid åt att läsa tidningar hos cigarrfröknar – vilket i sig iscensätter den dubbelmoral som denna typ av vuxenblivande förutsatte.

Den väg till vuxenhet som stakas ut för de manliga studenterna i Sundbecks text är omöjlig för studentskorna att följa med kvinnligheten och sedligheten intakt. Frånvaron av positivt skildrade, vuxna kvinnor inom universitetsvärlden antyder att det kan vara mer eftersträvansvärt att förbli en okunnig flicka. Medan majoriteten av studentskorna beskrivs som manhaftiga och avvikande, skildras de yngre flickorna som söta, hälsosamma och feminina. I den jämgamla rumskamraten Berta finner Elsa sin "idealflicka"⁶⁷⁵ och hon "har en blond, väldig fläta, är storväxt och frisk samt har de klokaste ögon".⁶⁷⁶ Skolflickorna har kvar den kvinnlighet som de vuxna studentskorna mist. Trots att Elsas naitet blir föremål för satir innehåller den också ett stråk av oskuldsfull spontanitet som idealiseras i romanen. Max och Birger tillåts uppnå en intellektuell mognad, men utvecklingsprocessen beledsagas av svartsyn och uppgivenhet, vilket var vanligt i det sena 1800-talets universitetsromaner.⁶⁷⁷ I kontrasten mellan den naiva flickan och de desillusionerade männen möjliggörs ett dubbelperspektiv på studenttillvaron, där ett förflutet, traditionsrikt Uppsala existerar sida vid sida med samtidens förfall. Genom flickans ögon ges en närmast förälskad bild av staden och studenternas traditioner:

O, hvad lifvet dock är skönt! Ack i Arkadien ... Nu är den lekande ungdomstiden. O, den som kunde skriva vers, riktigt stiliga vers för att beskriva Upsalasången. Allmänna sången gick marsch omkring torget. De kommo från Gillet. Skolflickorna i takt och jemna steg bredvid på trottoarerna. Basarna: "brum, brum!" tenorerna: "lif och blod för Sveriges ära!" Och stjernennatten och Berta och Sigrid och allt. I sanning förtjusande.⁶⁷⁸

Dessa känslösamma beskrivningar ställs mot Max och Birgers kritik av den moderna universitetsvärlden. Elsas bristande kunskap om samtiden och avsaknad av cynism frambringar en nostalgisk bild av det "Gluntarnes" Uppsala som för männen har gått förlorat.

Den unga flickans naiva och instinktiva upplevelseförmåga utgör en motpol till den modernitetens urartning som romanen gestaltar. Som Rita Felski har påpekat i *The Gender of Modernity* (1995) fick kvinnan ofta representera ursprunglighet i sekelskiftets tänkande runt modernitet och tradition, vilket kunde beskrivas i både positiva och negativa termer: "femininity represented either a primitive condition of arrested development or an edenic condition of organic wholeness untouched by the ruptures and contradictions of the modern age".⁶⁷⁹ Båda aspekterna kan urskiljas i Sundbecks framställning av Elsa. Hon saknar männens mognad, men i hennes naivitet finns en möjlighet till genuina känsloupplevelser och framtidsförhoppningar som de manliga studenterna saknar. Protagonistens förälskade blick på Max, hennes "idealstudent",⁶⁸⁰ understryker även med emfas romanens manlighetsprojekt: "Nej, nej, jag skall aldrig, aldrig, aldrig upphöra att älska dig, du käck, glada ras, till hvilken han hörde!"⁶⁸¹ Elsa bevarar således minnet av en svunnen manlig storhet. Det framstår som signifikativt att det är just i kärleken till skillnad från i politiken som kvinnan förmår se klart, när hon fäster sig vid den ädla, starka manstyp som riskerar att dö ut i nivellerings tid.

Samhällets (o)ordning

Trots att *Elsa i Uppsala* berättas av en flicka är den värld och verksamhet som inom ett konservativt synsätt betraktades som hennes naturliga

hemvist osynliggjord. Hemmet utgör ett tomrum i berättelsen och nästan lika lite utrymme får skildringar av ett konventionellt kvinnoliv i familjens hägn. En outtalad förutsättning för romanens framställning av könen är en uppdelning av samhället i manliga och kvinnliga sfärer. Under 1800-talet betraktades den offentliga världens värv som mannens gebit, medan kvinnan associerades med intimsfärens hem och familjeliv. Med förändringarna i kvinnans utbildnings- och yrkesmöjligheter började denna uppdelning i allt högre grad att luckras upp. Även om gränsen mellan en privat, kvinnlig och en offentlig, manlig sfär aldrig var absolut, och män och kvinnor dagligen rörde sig mellan hemmet och världen utanför, spelade föreställningen om skilda sfärer och verksamhetsområden en central roll i periodens idealbildning.⁶⁸² Den pågående förändringen av universitetsvärlden framställs i *Elsa i Upsala* som ett hot mot samhällsordningen i stort.

Undermineringen av samhällets skilda sfärer har i Sundbecks roman resulterat i en parallell upplösning av skillnaden mellan könen. Bland motståndarna till att kvinnor skulle tillåtas studera vid universitet uttrycktes liknande farhågor för hur studierna och universitetsmiljön skulle påverka kvinnligheten.⁶⁸³ I Elsas omgivning finns bland annat

lille Putte, stockholmarn i vidunderlig krage på yttersta modet, ljusgul sommarrock och splitter ny mössa, kokett på sned fram i pannan. Bredvid honom och arm i arm marscherar Ällinår, stor, fet, litet krokig och med galoscher, med ena handen ömsom tryckande fast pincenezen ömsom hållande upp klänningen.⁶⁸⁴

Två av samtidens främsta nidsbilder för könen urartning har här bildat par i grilljannen/dandyn och den nya kvinnan.⁶⁸⁵ I ett annat par förenas två studentstereotyper när överliggaren kandidat Fridbom, nykterist och sedlighetsivrare, förlovar sig med den sjukliga (och smygsupande) Mathilde, reformdräktsförespråkare och likhetsidealist. De två påstås utgöra sinnebilderna för den nya tidens jämlika kamratäktenskap: "två arbetskamrater, hvarandras stöd, hon myndig och sin egen herre så väl som han – äkta upsaliensiskt, kamratskap".⁶⁸⁶ Möjligen finns här ytterligare ett lager ironi, då "studentäktenskap" i samtiden förde tankarna till fria

förbindelser och studenter som levde tillsammans utan vigsel snarare än sedlig samvaro.⁶⁸⁷ Om Putte och Ällinår exemplifierar utpräglade men inverterade könsroller, framstår Fridbom och Mathilde snarare som "avkönade" – även om båda genom sin myndighet kan sägas inneha en "manlig" samhällsposition.

De avvikande studenterna exponerar könet som instabilt, något som är öppet för förändring och yttre influenser. På samma sätt framställdes könet som känsligt och påverkbart inom den samtida medicinska rådgivningslitteraturen. Dessa texter beskrev hur faktorer som exempelvis levnadsmiljö, klasstillhörighet, livsstil och klimat influerade kroppens beskaffenhet och könets uttryck.⁶⁸⁸ I *Elsa i Upsala* utpekas specifika utseenden, beteenden och handlingar som manliga eller kvinnliga, men dessa förankras inte i biologin såtillvida att kvinno- respektive manskroppen inte tycks utgöra en garant för ett kvinnligt eller manligt uppförande. Det är i stället genom olika levnadsbetingelser och situationer som en persons manlighet eller kvinnlighet konstrueras. När kvinnorna följer männens traditionella bana och bedriver högre studier sida vid sida med män blir de liksom Mathilde mindre kvinnliga eller så börjar de, som Ällinår, uppföra sig som män. Den förändrade samhällsordningen medför enligt detta synsätt en förvanskad könsordning. Könets instabilitet och påverkbarhet blir ett argument för en konservativ hållning, i och med att samhällsstrukturen med skilda sfärer och verksamhetsområden verkar vara det enda som håller kvinnligheten och manligheten på plats.

Studentskornas intrång i universitetsvärlden blir i Sundbecks roman ett symptom på en större samhällsupplösning där köns- och klassgränser överskrids och nationalitetskänslan håller på att urholkas. Runt sekelskiftet 1900 kombinerades ofta ett motstånd mot kvinnornas och arbetarnas vidgade rättigheter i ett konservativt idégods.⁶⁸⁹ I *Elsa i Upsala* beskrivs kvinnornas och arbetarklassens ökade inflytande i samhällsdebatten som ett tecken på att tiden är ur led och att Sverige närmast är satt under belägring av dessa styrkor. En sinnebild för att världen håller på att vändas upp-och-ner ges i gestaltningen av hur "prins Karneval" slipper lös under studenternas traditionella första maj-firande.⁶⁹⁰ Frälsningsarmén, godtemplare, socialister och arbetare går man ur huse "för att opponera sig mot majhälsningarna".⁶⁹¹ Demonstranterna liknas

vid flera tillfällen vid en armé och de tågar under röda eller främmande fanor: "Därpå andra lakan och engelska och norska flaggor. Hundratals menniskor, kvinnor barn och män om hvarandra marschera efter dessa flaggorna, mäst pigor dock. [...] Därpå åter lakan med inskriptioner: 'Måtta i allt!' 'Rösträtt åt alla!' samt flaggor, mest amerikanska [...]"⁶⁹² I den samtida rösträttsdebatten användes gärna kvinnan – och allra helst som här den utbildade pigan – som ett ytterlighetsexempel för att visa hur orimlig tanken om allmän och lika rösträtt var.⁶⁹³ Genom sammankopplingen mellan en här under utländsk flagg och krav om rösträtt för alla framställs arbetar- och kvinnorörelsens kamp för utökade medborgerliga rättigheter som ett hot inte bara mot studentlivet utan också mot kung och fosterland. De norska och amerikanska fanorna signalerar därtill en strävan mot republikanism och demokratisering. Samhället sägs av en av karaktärerna vara på väg utför ett sluttande plan "ned till det norsk-amerikanska, humbugen, republiken, kaos!"⁶⁹⁴

Sociala förändringar likställs i hög utsträckning med förfall i Sundbecks roman. Klassernas och könens rörlighet utgör ett hot mot det bestående och är ett tecken på regression snarare än progression. Reformeringen av universitetet har åstadkommit en större likhet och likställighet mellan könen. I *Samskolan* påpekar Sundbeck att en sådan utveckling utgör en tillbakagång, då civilisationen gör kvinnor och män mer olika medan de i primitiva folkgrupper är mer lika.⁶⁹⁵ En förändring av kvinnans väsen beskrivs som särskilt vansklig, eftersom hon genom sin plats och verksamhet i hemmet utgör nationens och familjens hjärta. Liknande tankar formuleras i *Elsa i Upsala*, när en överstinna uttrycker sitt ogillande över att flickan har skickats hemifrån till främmande människors inflytande: "Allt i ett hem beror på jungfruns och moderns sinnelag, sade hon, och ur hemmet hemta sönerna sina tänkesätt och på sönerna beror fosterlandets öde."⁶⁹⁶ Hotet som kvinnoemancipationen innebar formuleras än tydligare i *Samskolan*:

Hvad som gör dessa hem till hem, och hvad som alltså gör fosterlandet till fosterland, det är kvinnan såsom moder, maka, syster, brud. Fläckas hennes ställning som sådan – då upphör hemmet att vara hem, då upphör fosterlandet att vara fosterland. Kvinnoemancipationen fläckar henne i

denna ställning, skadar henne i detta hennes väsende, skadar därmed hemmet, fosterlandet.⁶⁹⁷

Kvinnan framstår som nationens ankare; om hon ändrar sig omvandlas fosterlandet. Samhällets stabilitet är beroende av att hon stannar vid sin post. *Elsa i Upsala* beskriver just hur kvinnligheten, manligheten och svenskheten förvanskats när kvinnorna lämnat hemmets sfär. Studentskorna har trätt ut ur de roller som definierar dem som en del av en familj ("moder, maka, syster, brud") och existerar som fristående subjekt utan plats i samhällsordningen. Utbildningsreformerna har, med ytterligare ett citat från *Samskolan*, släppt lös "en från familjeband och hemlif kringdrifvande armé af unga flickor".⁶⁹⁸

Elsa i Upsala målar upp en hotbild där kvinnornas högre studier riskerar att få förödande konsekvenser för könsordningen och nationen. Såväl jämställdhets- som demokratiseringssträvanden ses som en form av urartning då de utmanar ordning och civilisation. Den lösning på samtidens problem som framförs i texten består följdriktigt i att en ny organisation av studentlivet införs för att skapa goda statsmän. Denna struktur ska hämtas från Tyskland som "bevarat en manlig, fosterländsk, högsinnad embetsmannaverld".⁶⁹⁹ På de tyska universiteterna finns inte heller några kvinnliga studenter och "flickorna bo i pensionat, som äro som kloster, och gossarna hvar som helst i staden: alldeles motsatt mot här".⁷⁰⁰ Det finns således ingen väg framåt från de förändringar som genomförts utan vad som krävs är en återgång till en äldre samhällsstruktur. Romanen formulerar ett närmast paternalistiskt tänkande där flickan och kvinnan inte förväntas ta någon aktiv roll i återupprättandet av nationen. Även om hon beskrivs som särskilt viktig för bevarandet av nationskänslan tycks hennes uppgift främst vara att kliva åt sidan för männen. Genom att könsens skilda sfärer återinförs och kvinnorna stängs in i klosterlika byggnader, kan fosterländskhet och manlighet bevaras.

*

Litterära verk som utgör genrehybrider eller som gestaltar en köns rörlighet tenderar att betraktas som radikala och nyskapande inom

modern litteratur. I Sundbecks berättelse tjänar dessa inslag tvärtom konservativa syften. Blandningen av flickbok och universitetsroman skapar i *Elsa i Upsala* en satirisk beskrivning av det sena 1800-talets samhällsomvälvningar. Samtidigt som texten med ironisk udd gestaltar kvinnors deltagande i det offentliga samtalet och kraven på rösträtt, framförs denna kritik genom en naiv flicka. Därmed skapas en motsägelsefull berättelse där en ung kvinna blir huvudperson i en roman som indirekt argumenterar för att hon bör återgå till periferin. Medan en handlingskraftig, mogen manlighet beskrivs som Sveriges framtid och räddning, förknippas den ideala kvinnligheten med passivitet, oskuld och förflutenhet. De nya, emanciperade kvinnorna bär inte på ett löfte om en bättre värld i *Elsa i Upsala*. Snarare förebådar de civilisationens undergång. Det är tydligt att Sundbeck lika lite som Kjellén önskade se fler kvinnor i politiken. Vad som saknades i sekelskiftets Sverige var riktiga män.

8.

Kvinnor och politik

Rösträtt i flickboken

Ett av de tidigaste omnämningarna av kvinnlig rösträtt inom flickboks-genren förekommer i Alcotts *An Old-Fashioned Girl* som publicerades 1869–70. I kapitlet "The Sunny Side" ges en ljus bild av gemenskap och framtidstro när huvudpersonen besöker en grupp kvinnliga konstnärer. En av dem har gjort en skulptur av "the coming woman" och denna beskrivs som stark, självständig, vacker och moderlig.⁷⁰¹ Vid statyns fot ska föremål som representerar kvinnliga färdigheter och dygder placeras: "I'm going to have needle, pen, palette, and broom somewhere to suggest the various talents she owns, and the ballot box will show that she has earned the right to use them [...]."⁷⁰² Genom sina olika förmågor har kvinnan kvalificerat sig för politiskt medborgarskap och ett utökat samhällsinflytande. Valurnan symboliserar att framtidens kvinna kommer att kunna sprida sina goda egenskaper också utanför hemmets sfär genom rösträtten. Dessa kvinnliga dygder sammankopplas dock inte primärt med kvinnorörelsens representanter. Romanen framhäver i stället ett "gammaldags" kvinnoideal, som delvis formuleras i opposition mot "[a] rampant woman's rights reformer".⁷⁰³ Bara genom avståndstagandet från kvinnorörelsens påstådda överdrifter blir förespråkandet av kvinnlig rösträtt möjligt.

Alcott var en av många flickboksförfattare som parallellt engagerade sig i politiska kvinnofrågor, inte minst kampen för politiskt medborgarskap. Webster, mest känd för *Daddy-Long-Legs*, och suffragetten Evelyn Sharp, som i början av 1900-talet skrev flickpensionsberättelser, utgör två andra namnkunniga exempel.⁷⁰⁴ I sin undersökning av den svenska

rösträttsrörelsen har Bertil Björkenlid konstaterat att skönlitteraturen i begränsad utsträckning användes för att agitera för saken, men bland dem som skrivit romaner som berör rösträtten nämns flickboksförfattare som Elisabeth Kuylenstierna-Wenster och Ulla Linder.⁷⁰⁵ Amanda Kerfstedt, Gerda Meyerson, Ellen Idström och Ester Blenda Nordström är andra svenska författare som skrev flickböcker, var medlemmar i olika kvinnoföreningar och offentligt uttryckte sitt stöd för kvinnlig rösträtt.⁷⁰⁶ Dessa och andra författares engagemang för kvinnors medborgerliga rättigheter kan urskiljas i den återkommande tematiseringen av flickors och kvinnors uppfostran, utbildning och möjligheter till yrkesarbete i 1800-talets och det tidiga 1900-talets flickbok.

Rösträtten berörs dock endast undantagsvis i periodens svenska flickberättelser och när den nämns görs det liksom i Alcotts bok ofta i en tvetydig eller skämtsam kontext.⁷⁰⁷ Utöver tidigare nämnda verk beskriver exempelvis Nybloms *Kusinerna* hur fru Tranérs engagemang för rösträtten och andra sociala frågor får henne att försumma sin dotter, medan Krusenstjernas *Ninas dagbok* omtalar rösträttskvinnornas konferenser som ett exempel på kvinnors oförmåga att föra sansade debatter. Den negativa infallsvinkeln belyser hur laddad frågan var. Kvinnors politiska engagemang utmanade såväl föreställningar om kvinnlighetens natur som det samtida samhällets könsstrukturer. Även om tidigare reformer som givit kvinnor ökade försörjnings- och utbildningsmöjligheter mött motstånd från i synnerhet konservativa kretsar, upplevdes kraven om rösträtt som ett än större intrång på traditionellt manliga områden och ett hot mot samhällsordningen.⁷⁰⁸ Bland både kvinnor och män fanns, som diskuterats i anslutning till Idströms *Tvillingsystrarna*, en oro för vart utvecklingen var på väg och att den redan hade gått för långt.

Att rösträtten togs upp i flickböcker utgjorde i sig ett tecken på att tiderna ovillkorligen höll på att förändras och att kvinnor i högre grad förväntades ta ställning i debatter som tidigare betraktats som männens domän. Som Boel Westin har påpekat tar flickböcker ofta formen av en uppväxtskildring eller bildningsroman. Hon menar dock att den utveckling som skildras sällan är uppenbart emancipatorisk utan arbetar med dolda litterära strategier, som exempelvis ett dubbelverkande bildspråk.⁷⁰⁹ Flickböckerna som explicit tar upp frågor som kvinnors

medborgerliga rättigheter blir därmed extra intressanta genom att de öppet diskuterar en tematik som enbart antyds i andra texter inom genren. Många av de frågor om kvinnors arbete, utbildning och relationer som analyserats i tidigare kapitel återkommer i flickböckerna om rösträtt, men med en uttalad politisk udd. Därtill belyser dessa texter både villkoren för kvinnliga författare att behandla politik mer generellt och ramarna för vilka ämnen som betraktades som lämpliga eller möjliga att beröra i litteratur för flickor.

I följande kapitel kommer jag att undersöka framställningen av kvinnors politiska arbete i två berättelser för flickor: Cecilia Milows "Han eller hon?" som publicerades i "Bara Margit" m.fl. berättelser för unga flickor 1892 och Hedvig Svedenborgs *Hannas dagbok eller Mera om Blomkullakusinerna. En bok för flickor* som gavs ut 1921. Båda författarna arbetade aktivt för kvinnlig rösträtt och texterna tillhör de svenska flickböcker från sekelskiftesperioden som behandlar frågan mest utförligt. Liksom i många samtida verk sammankopplas kvinnoemancipationen med modernitet.⁷¹⁰ Protagonistens relation till kvinnoakskvinnorna blir avgörande för vilken framtida kvinnlighet som skrivs fram som eftersträvansvärd, och texterna använder genrens grundläggande tematik runt mognad och utveckling för att såväl belysa föreställningar om kvinnlighet som värdera politiska ställningstaganden. "Han eller hon?" och *Hannas dagbok* är vidare intressanta att jämföra eftersom de är skrivna i två olika skeden av rösträttsrörelsens historia. Milows berättelse publicerades närmare ett decennium innan kraven om kvinnlig rösträtt började drivas på allvar i Sverige med etableringen av Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) 1903. Svedenborgs roman gavs ut samma år som svenska kvinnor för första gången fick lägga sin röst i ett riksdagsval. Jag kommer att undersöka vilka egenskaper som tillskrivs rösträttens förespråkare i romanerna och vilken funktion mötet med dem får för protagonistens utveckling.

Emancipationsklubben

"Han eller hon?" inleds med ett gräl och en uppslagen förlovning. Jakob Lavonius ställer ett ultimatum till sin fästmö Ella Roos att hon måste

gå ur sin kvinnoförening, "den där emancipationsklubben", för att ägna sig åt deras gemensamma hushåll när de gift sig.⁷¹¹ Som präst anser han sig inte kunna ha en hustru som arbetar för kvinnans frigörelse och han beskrivs som en traditionens förespråkare: "kvinnans enda rätta och tillåtliga plats var hemmet, och vid blotta orden 'frihet,' 'likställighet' och 'kvinnans rösträtt' m.m. gick honom en kall kåre genom ryggen".⁷¹² Ella har däremot tagit till sig de moderna idéerna om kvinnans utökade rättigheter och protesterar mot hans krav om lydnad och underkastelse. Fästmannen anklagas för att vara "självisk, hjärtlös och despotisk, som alla karlar!"⁷¹³ Så ställs förtryck mot frihet, tradition mot modernitet och han mot hon i deras gräl. I Milows novell utgör parrelationen ramen för diskussionen av kvinnlig rösträtt och den heteronormativa tvåsamheten utmanas av såväl den unga kvinnans frihetssträvanden som en kvinnogemenskap. Som flera motståndare till kvinnoemancipationen varnade för skapar idéerna om likställighet missämja mellan mannen och kvinnan.⁷¹⁴ Genom Ellas utveckling från omognad till mognad och parets väg mot försoning beskriver "Han eller hon?" ett jämkande mellan två ytterlighetspositioner, där medlemskap i kvinnoföreningen och ett harmoniskt hemliv inte behöver utesluta varandra.

Cecilia Milow arbetade som lärarinna och hade ett stort engagemang i ungdomars uppfostran och utbildning. Hon debuterade 1890 med barnboken *Gräs och ogräs, plockade och hopsamlade i barnens trädgårdstäppa* under pseudonymen "Tante Cissy" och publicerade ytterligare några samlingar berättelser för barn och unga under 1890-talet. Därefter ägnade hon sig huvudsakligen åt översättningar och debattskrifter om sociala frågor, som av Eva von Zweigbergk i *Barnboken i Sverige 1750–1950* (1965) kategoriserats som "stockkonservativ politisk propaganda".⁷¹⁵ Även om Milow tveklöst kan kategoriseras som konservativ och starkt nationalistisk, skymmer Zweigbergks värdeladdade beskrivning det faktum att det var åsikter hon delade med många i sin samtid. Inom historisk forskning har Milow uppmärksammats för sitt försvarsengagemang och sin kritik av Sveriges agerande under unionskrisen,⁷¹⁶ men hon har också lyfts fram som en föregångare bland politiska högerkvinnor.⁷¹⁷ Hon medverkade bland annat vid grundandet av Stockholms moderata kvinnoförbund och var engagerad i det anti-

socialistiska Svenska folkförbundet. Intresset för kvinnofrågor kom till uttryck genom medlemskap i Fredrika Bremer-förbundet och LKPR, som hon dock lämnade 1911 i protest mot styrelsens uppmaning att kvinnorna skulle stödja liberala och socialdemokratiska representanter i det stundande kommunalvalet.⁷¹⁸

Milows högersympatier är framträdande i "Han eller hon?" och novellen diskuterar kvinnlig rösträtt utifrån konservativa grundvalar. Anslaget är polemiskt. Den retorik om despoti och slaveri, som många av kvinnosakskvinnorna använder i Milows berättelse, är som hämtad från liberala debattinlägg där kvinnofrågan formulerades som en fråga om allmänmännsliga rättigheter och frihet.⁷¹⁹ Skildringen av dessa företrädare är kritisk och deras strävanden utmålas som överdrivna:

Större delen af dessa damer hade godt om tid och ägde goda hem, men icke desto mindre ansågo de sig mer eller mindre vanlottade. På sina möten talade de vidt och bredt och ej så sällan i munnen på hvarandra om kvinnans frigörelse från mannens tyranni utan att synnerligen göra sig reda för, hvad de åsyftade med denna frigörelse.⁷²⁰

Medlemmarna i kvinnoföreningen framställs som högljudda, missnöjda och oreflekterade. De liknar stridslystna barn, vilket antyder att deras politiska övertygelse är en konsekvens av deras bristande mognad. Även Ellas engagemang beskrivs som ytligt och ogenomtänkt. Trots att hon fått en god uppfostran "spökade en hel del moderna, ur böckerna inhämtade teorier och drömmar i hennes hjärna, och hon gjorde sig till förespråkarska för en mängd öfverdrifna, omogna kraf, som de mest anstuckna damerna intalat henne".⁷²¹ Hennes önskan om emancipation är inte grundad på erfarenhet av förtryck eller utsatthet. I stället har hon förletts av modern litteratur och agitatoriska kvinnor. Det omogna och förhastade i Ellas fordringar understryks också av den känsla av tomhet som fyller henne efter den uppbrutna förlovningen. Visserligen har hon bevisat att "man ej behöfver vara karl för att lägga i dagen vilja och mod att stå fast vid och utkämpa en dust för sina åsikter",⁷²² men mot framtidsdrömmen om ett gott hem och äktenskap visar sig frihets- och jämställdhetsidealen väga lätt.

Kvinnosaken sammankopplas i Milows novell med moderna idéer och ses som ett hot mot det bestående i samhället. Trots den negativa framställningen av kvinnoföreningens medlemmar avvisar "Han eller hon?" emellertid inte frågan om kvinnors utökade rättigheter i sig. Vad som kritiseras är en specifik typ av frigörelsesträvanden, som beskrivs som överdriven, okvinnlig och egoistisk. Att det är fråga om en positionering mot liberala och socialistiska tankegångar framgår av kvinnoföreningens debatt om kvinnlig rösträtt. Ella konstaterar att förespråkarna för kvinnlig rösträtt "icke tycktes hafva samhällets utan blott individens behof i sikte".⁷²³ De som uttrycker större tveksamhet anammar i stället de konservativas argument om att rösträtten skulle så split i hemmen och att kvinnorna saknar "bildning och omdöme nog för att opartiskt kunna begagna sig av rösträtten".⁷²⁴ Det finns därför en risk att de påverkas till att lägga sin röst enligt någon annans önskemål. I diskussionen omtalas särskilt "herrar Qvarnström och Branting" och "de stackars okunniga kvinnor, som skulle komma att gå deras ärenden".⁷²⁵

Omnämmandet av Gustaf Henrik Qvarnström, strejkledare i Norberg 1891–92, och socialdemokraten Hjalmar Branting understryker att det är arbetarkvinnorna som utgör den främsta hotbilden. De konservativas motstånd mot kvinnors rösträtt handlade, som bland andra Sif Bokholm påpekat, om såväl kön som klass. Man var rädd för att ett utvidgande av rösträtten skulle leda till socialdemokratins maktövertagande.⁷²⁶ De kvinnliga rösträttsförespråkarna kunde anklagas för att genom sin hunger efter politisk makt bidra till samhällets sönderfall, men i rösträttsdebatten användes även den obildade arbetarkvinnan som ett ytterlighetsexempel för att visa hur orimlig tanken om allmän och lika rösträtt var.⁷²⁷ Som debatten i Milows novell antyder fanns således en rädsla för att hemfriden skulle gå förlorad med införandet av kvinnlig rösträtt, men också att den skulle innebära att socialismen fick ett ökat inflytande, vilket riskerade att omdana samhället i grunden.

Liksom i Nybloms "Sju flickor" och Sundbecks *Elsa i Upsala* förs socialism och kvinnoemancipation samman. Kvinnosakskvinnan Maria i "Sju flickor" skriver i skolan krior som "bebådade kungars och rikens snara undergång, och torkade sin penna på en liten fana af rödt kläde".⁷²⁸ Som vuxen håller hon agitatoriska föredrag mot samhällets dubbelmoral

som refereras i tidskriften *Sprängbomben*. Den unga kvinnans radikalism, manshat och normöverskridande sexualitet utgör olika sidor av samma mynt. Sundbecks bok sammankopplar mer allmänt det sena 1800-talets demokratiseringssträvanden med samhällsförfall, vilket i romanen bland annat exemplifieras av könsöverskridande studentskor och agiterande tjänsteflickor. I båda dessa texter skildras kvinnosakens representanter som maskulina, vilket var en i samtiden ofta förekommande nidbild.⁷²⁹ Ett uttalat maskulint drag finns likaså hos Anastasia Bruce som är ledande i kvinnoföreningen i Milows novell. Hon beskrivs som "en lång, ståtlig, vacker ung dam, hurtig och manhaftig, med ett klingande godmodigt skratt".⁷³⁰ Till skillnad från Nybloms Maria och Sundbecks studentskor beskrivs Anastasia som en skönhet. "Manhaftigheten" består i att hon är talför, bestämd och dominerar sin fästman fullständigt. Den signalerar ett omvänt maktförhållande, där kvinnan intagit mannens traditionella roll som beslutsfattare inom familjen och som dess språkrör i offentligheten. Enligt samma logik utpekas Anastasias fästman som "förskräckligt fruntimmersaktig".⁷³¹ Deras förhållande gestaltar inte likställighet utan en inversion av förhärskande familjestrukturer.

Vad som i praktiken är politiska ställningstaganden beskrivs i "Han eller hon?" som mognad eller omognad. Novellens kvinnogrupper har stora likheter med de typer som av Trites har kallats "true women" och "new women":

The True Woman was pure, pious, and homebound; she wanted nothing more than to serve those she loved. The New Woman was strong, politically convicted, and independent of thought. Her critics charged her with wanting to destroy that sacred bastion of American values, the family [...].⁷³²

I Milows berättelse utgör kvinnorna som sätter hem, familj och i förlängningen nationen före sina egna önskningar den sanna kvinnlighetens representanter. Det politiska engagemanget riskerar att föra dem på avvägar och bli destruktivt för samhället i stort om det utgår från andra drivkrafter. Genom sammankopplingen av en familjeorienterad kvinnlighet med mognad formuleras ett heteronormativt livsmanus.⁷³³ Enligt

Judith/Jack Halberstam har tänkande runt ålder och utveckling ofta präglats av en heterosexuell utgångspunkt. Att gifta sig och skaffa barn utgör sedan länge en central aspekt av övergången mellan barndom och vuxenhet, och ingår i definitionen av mognad. Det har fått konsekvensen att känslor och handlingar som inte prioriterar heterosexuella parförhållanden eller familjebildning tenderar att kategoriseras som barnsliga; något som individen förväntas växa ur på vägen mot vuxenvärlden.⁷³⁴ Att bli en vuxen, ansvarstagande kvinna i såväl "Han eller hon?" som flera andra samtida flickböcker förutsätter således bejakandet av både en traditionell kvinnlighet och en konservativ politiskt ståndpunkt, genom att alternativen framställs som omogna, könsöverskridande och samhällsfarliga. Ella uppnår mognad just genom att lämna kvinnorörelsens "överdrifter" bakom sig och bejaka längtan efter ett eget hem, äktenskap och familj.

Beskrivningen av kvinnoemancipationen och rösträtten i "Han eller hon?" är tidstypisk och stereotyp. Kvinnorna beskrivs som manhaftiga och stridslystna, samtidigt som önskan om rösträtt grundas på individualistiska önskemål snarare än tankar om samhällets bästa. Ellas utveckling i novellen innebär dock ett avståndstagande från både en alltför radikal kvinnorörelse och en kvinnofientlig konservatism, vilket i någon mån modifierar bilden. I "Han eller hon?", liksom i samtiden, ställs den emancipatoriska retoriken mot en konservativ hållning, som med utgångspunkt i Bibeln argumenterade för ett bevarande av samhällets könsordning och, i ytterlighetsfallen, för kvinnans underordning.⁷³⁵ Det sker genom att Anastasia och hennes blivande make kontrasteras mot prästen Oskar och hans timida fästmö Emmy. Oskar är stark motståndare till kvinnoemancipationen och menar att dessa "framtidskvinnor äro ena abnorma företeelser".⁷³⁶ Han förkunnar att om fästmön skulle "visa spår till självständighetslust, skulle jag snart plocka den ur henne".⁷³⁷ Efter giftermålet visar sig emellertid Emmy styra sin make med järnhand, den skenbara undergivenheten till trots. Det är i stället Anastasia som utvecklas till en "sann" kvinna och hängiven husmor, som prioriterar makens välbefinnande framför möten i kvinno föreningen. Åsynen av de två paren får Ella och Jakob att omvärdera sin tidigare schism. Hon konstaterar att "en hustru kan tyrannisera sin man

och ändå afsky kvinnans fri- och rättigheter”, medan han noterar att ”en medlem i kvinnoklubben kan vara en öm, hängifven, lydig hustru”.⁷³⁸ Därigenom undermineras den inledningsvis etablerade motsättningen mellan agitatoriska kvinnosakskvinnor och slaviskt undergivna hustrur. För Ellas (och Jakobs) mognadsprocess blir insikten om att det inte behöver finnas en konflikt mellan ett värnande om en ”gammaldags” husmoderlig kvinnlighet och en önskan om medborgerliga politiska rättigheter central. En förutsättning för kvinnlig rösträtt är att den inte får genomföras till priset av en omvälvning av familj- eller samhällsliv.

En underlig flicka

En mer positiv bild av kvinnans engagemang i politiken gestaltas i *Hannas dagbok*. Romanen publicerades 1921, drygt trettio år efter Milows berättelse, och utspelar sig under första halvåret 1919. Vid denna tid hade det mer aktiva motståndet mot kvinnlig rösträtt avtagit, men det fanns fortfarande frågetecken runt hur den ändrade samhällsordningen skulle påverka kvinnligheten och hur kvinnan skulle utnyttja sin politiska röst. Det var frågor som också behandlades i litterär form av kända rösträttsförespråkare som Elin Wägner och Selma Lagerlöf.⁷³⁹ Även Hedvig Svedenborg var upptagen av denna tematik i sitt författarskap. Hon debuterade som romanförfattare 1914 och var mycket produktiv inom både barn- och vuxenlitteraturen. Därtill var hon verksam som journalist och skrev bland annat i mars 1919 fyra krönikor för kvinnlig rösträtt.⁷⁴⁰

Hannas dagbok utgör den tredje flickboken i serien om släkten Lagerstam och familjegodset Blomkulla. Det är en berättelse skriven i första världskrigets skugga och även rösträttsfrågan behandlas mot denna bakgrund. I centrum står den sextonåriga Hanna Lagerstam som i bokens inledning lämnar hemmet för att lära hushåll hos en släkting i småstaden Bokehult. Parallellt skickas hennes tvillingsyster Lena till en flickpension i Frankrike. Systrarna ställs inför den nya tidens utökade möjligheter för kvinnan, men i synnerhet Hanna har svårigheter att finna sin plats i den moderna tillvaron. Hennes oförmåga att passa in gör att hon vid flera tillfällen beskrivs som en ”underlig flicka” eller inte ”som andra

flickor”.⁷⁴¹ Obekvämheden med en konventionell kvinnlighet antyds liksom av smeknamnet ”Hanse-Man” och hur helhjärtat hon anammar en pojkrull under välgörenhetstillställningen i *Silverhjärtat*: ”Vad det ändå var lätt och trevligt att gå i pojkläder.”⁷⁴²

Texten i *Hannas dagbok* består, som titeln antyder, delvis av dagboksutdrag och dessa blir viktiga för att synliggöra de inre konflikter som plågar protagonisten. Dagboksfiction har ofta använts just för att gestalta ett inre kristillstånd eller en persons försök att förstå sig själv.⁷⁴³ Skrivandet blir ett verktyg i Hannas försök att komma till klarhet om sina känslor och sin omgivning. Svedenborgs flickbok är en mer psykologiserande flickskildring och inte en lika tydlig partipolitisk positionering som Milows novell. Den behandlar kvinnans förändrade roll i samhälle och politik på ett mer övergripande plan. En spänning mellan mellan heterosexuella parrelationer och en kvinnogemenskap finns även i *Hannas dagbok*, men liksom i flickskolegenren utgör samvaron med kvinnor en källa till stöd och utveckling. Om kvinnosakskvinnorna i ”Han eller hon?” hotar att leda den unga kvinnan på villovägar, blir Hannas möte med den nya kvinnan Viola Nery avgörande för att hon ska hitta sitt livsmål.

Liksom i Milows novell diskuteras rösträttsfrågan och kvinnorörelsen i förhållande till modernitet och mognad. Medan moderna idéer främst utgör en negativ motpol i ”Han eller hon?” skiljs här olika aspekter av den nya kvinnans moderna livsstil åt. *Hannas dagbok* visualiserar framtidens kvinna genom att två olika former av modern kvinnlighet ställs mot varandra. Å ena sidan finns ytliga, modeintresserade flickor som ”tala slang och dansa negerdanser”, det vill säga en flapper som gillar jazz.⁷⁴⁴ Å andra sidan finns flickor som är intresserade av politik och arbetar för en reformering av samhällslivet. Hannas ”underlighet” består i ett avståndstagande från den första och ett successivt bejakande av den andra versionen av kvinnlig modernitet, vilket synliggörs genom val av kläder och frisyr. Inför en bal vägrar hon att låta hårfrisörskan ordna hennes hår och väljer i stället att ha ”en tung margaretafläta om huvudet, vilket ju inte alls var modernt och som såg så gammaldags kvinnligt ut mellan de andras burr och lustiga pagefrisyrer”.⁷⁴⁵ Liknande scener återfinns i flera av Alcotts flickböcker, till exempel *An Old-Fashioned Girl*,

där väninnor vill ge huvudpersonernas hår eller kläder en mer modern utformning. I likhet med Alcotts protagonist värnar Hanna vad som inom texten betraktas som en gammaldags kvinnlighet och vinner även sin kavaljers uppskattning, eftersom hon inte säger ”kul och kymigt och brallor” eller är ”så där fräck som flickor ofta är nu för tiden”.⁷⁴⁶ Denna ytliga modernitet förkastas, medan ett utvidgande av kvinnans verksamhetsfält och medborgerliga rättigheter framställs i ett positivt ljus.

Svedenborgs roman formulerar vad Josefin Rönnbäck har kallat en maternalistisk – eller, med hänvisning till Ellen Key, samhällsmoderlig – ideologi, där moderskapet ges ”en abstrakt, metaforisk och politisk innebörd”.⁷⁴⁷ Tankegången bygger på att kvinnor och män har olika men kompletterande erfarenheter och arbetsområden. Den moderliga omsorgen och vården om andra betraktades som den kvinnliga principens kännetecken. Det var en föreställning som fick stor spridning under 1900-talets första decennier och som användes inom olika politiska läger som argument för kvinnlig rösträtt.⁷⁴⁸ Idéer om att kvinnorna ska stanna i hemmen och låta männen ta hand om politik och samhällsliv sammankopplas i *Hannas dagbok* med äldre, inskränkta personer:

Vad gick det åt flickorna nu för tiden! Inte var det minsta mening med att de blandade sig i politik och sådant. Den hade ju männen skött i alla tider och det komme de allt fortfarande att göra, trots rösträtt och nya äkten-skapslagar och vad det nu allt var, som hittats på under de senaste åren.⁷⁴⁹

De som är positiva till kvinnors rösträtt och samhällsengagemang menar i stället att de bör ta del i politiken för att stävja männens krigsiver och destruktivitet. Med anledning av första världskriget sägs ”att det är kvinnornas sak, de ungas, att göra allt de kan, så att aldrig något så förfärligt får hända mer”.⁷⁵⁰ Såväl inom den kvinnliga fredsrörelsen som bland förespråkare för kvinnlig rösträtt uttrycktes en likartad tro på att kvinnan genom sin annanhet skulle föra in något nytt och positivt i den manligt dominerade politiken.⁷⁵¹

I ”Han eller hon?” framställs genomskådandet av de radikala rösträttskvinnornas själviska motiv som avgörande för Ellas mognadsprocess. Hanna behöver i stället frigöra sig från sina egna negativa före-

ställningar om emanciperade kvinnor. Björkenlid menar att många av romanerna skrivna av anhängare till rösträtten förenas av en strävan efter att bemöta fördomar om hur rösträttskvinnor såg ut och agerade.⁷⁵² Denna strävan är märkbar även i Svedenborgs flickbok, där de författade idéerna om politiska kvinnor utgör tecken på Hannas ungdom och omognad:

”Politik. Fy då”, avbröt Hanna, ”alla damer som tala politik tycker jag är rysliga. De bli så fula och stygga av det.”

”Tycker du. I går var jag tillsammans med Aron Jackson och hans fru, som du nog hört talas om, de ska hålla föredrag här i kväll och jag kan försäkra, att varken han eller hon passa in på den beskrivning du gjorde nyss.”

”O, nej”, utbrast Hanna, ”hon såg förtjusande ut och han alldeles som en officer” [...].⁷⁵³

Tanken att kvinnlighet och politik skulle vara oförenliga framställs som en naiv fördom, som ger vika när flickan konfronteras med politiska kvinnor i verkligheten. *Hannas dagbok* understryker vidare den unga kvinnans möjlighet att växa till en myndig och ansvarstagande människa genom att engagera sig i samhället, eller som det formuleras av den amerikanska kvinnoaktivistinnan Blanche Field: ”Att flickorna minsann ha annat att göra än dansa bort livet och drömma om sin *egen* lycka.”⁷⁵⁴ Svenska ungdomar beskrivs som ”en smula slöa” och sovande i jämförelse med de amerikanska, som när de umgås talar om litteratur, studier och politik.⁷⁵⁵ Genom att den unga kvinnan inte skyddas från samtidens problem kan hon mogna som person och bli bättre rustad att hantera dem. Hannas syster Lena, som kallas Bébé och bemöts som ett barn av omgivningen, börjar utvecklas när mrs Field” behandlade henne som en vuxen och tänkande människa, vilket också gjorde att hon, Lena, börjat tänka över en hel del saker, som hon aldrig brytt sig om förr.”⁷⁵⁶ Att bli vuxen innebär här att bry sig om andras välmående, men också att bli socialt och politiskt medveten.

Mötet med de nya kvinnorna Viola Nery och Blanche Field blir avgörande för Hannas och Lenas utveckling. Viola är en känd författare med

ett socialt engagemang och Mrs Field beskrivs som världsbekant för sina sociala skrifter i bland annat freds- och kvinnofrågan. Även om Viola kritiseras för att vara bohem och anarkist av de konservativa karaktärerna i texten, är det mestadels en mycket positiv bild som framställs av de emanciperade kvinnorna, delvis eftersom de betraktas genom de beundrande flickornas blickar. Mrs Field sägs vara "det vackraste jag någonsin sett", medan Viola "är som en dröm".⁷⁵⁷ Betoningen av kvinnornas skönhet och vackra kläder vederlägger på samma gång fördomen om att kvinnor som sysslar med politik är eller blir fula. Inom rösträttsrörelsen lades stor vikt vid en passande klädsel, som skulle vara moderiktig utan att vara alltför flärdfull. Det var en strategi för att iscensätta en till det yttre konventionell kvinnlighet och därmed föregripa argument om manhaftighet, utan att kvinnorna skulle framstå som ytliga och endast intresserade av kläder.⁷⁵⁸ En annan nidsbild av kvinnosakskvinnor som florerade i samtiden var att de var självvika, vilket bland annat illustreras av Milows "Han eller hon?". Denna stereotyp bemöts likaså i framställningen av de två kvinnornas starka sociala engagemang. Viola beskrivs som "den minst egennyttiga och egenkära jag någonsin sett".⁷⁵⁹ I *Hannas dagbok* finns inte heller den antisocialistiska tendens som karakteriserar framställningen av rösträttsfrågan hos Milow, vilket markeras av Hannas och Violas öppenhet för att både umgås med och understödja människor från en lägre klass.

Frigörelsens gränser

Kvinnlig modernitet i Svedenborgs tappning formuleras i polemik med negativa föreställningar om emanciperade kvinnor, men framställningen av dessa kvinnor belyser på samma gång vilken form av emancipation som var eftersträvansvärd genom en diskussion om gränserna för kvinnliga relationer. Som Carina Lidström har påpekat liknar Hannas dyrkan av Viola Nery en förälskelse.⁷⁶⁰ De starka känslorna för den äldre kvinnan beskrivs som ytterligare en aspekt av flickans "underlighet". Hanna sägs inte själv förstå sina känslor, men de beskrivs i passionerade ordalag och med romantiska klichéer:

O, om jag bara kunde göra henne riktigt lycklig. Jag skulle vilja ge henne allt vad hon önskar, jag ville offra något för henne, något riktigt – och så sitter jag här och kan ingenting, medan det riktigt värker i bröstet av längtan. Jag kan ingenting annat än dyrka henne och det har hon inte någon glädje av. Det värsta hon vet är ”sentimentalitet”, säger hon och smekningar tål hon inte. Så jag vill inte alls att hon skall komma underfund med *hur dum jag är*. Lika dum som Lena när hon svärmade för fröken Knaust i Blommerska skolan och bar en vass kappknapp, som fröken tappade en gång, på en kedja om halsen på bara skinn.⁷⁶¹

I *Hannas dagbok* prioriteras kvinnogemenskapen framför den heterosexuella parrelationen av de nya kvinnorna, men i texten upprättas även en gräns för vad som är passande känslor och beteenden kvinnor emellan.

Motivet med en flicka som svärmar för en något äldre kvinna är vanligt inom flickboksgenren och som i Lenas fall tar det gärna formen av dyrkan av en lärarinna.⁷⁶² Den enkönade flickskolemiljön låter flickorna inta roller som i ett annat sammanhang skulle innehafts av pojkar, till exempel vid danstillställningar. I den rollen kan de ge utlopp för sina känslor utan att de nödvändigtvis framstår som normöverskridande, som i Wides *Kamraterna på Forsbro*: ”Pojken [det vill säga Signe] kurtiserade vilt Amelie” och Ella ”fann det hela nöjsammare än en riktig bal och hade träget uppvaktat Jenny”.⁷⁶³ I småstaden Bokehult finns dock inte denna typ av frirum. Hanna konfronteras kontinuerligt med omgivningens föreställningar om vad som är ett passande beteende, med utgångspunkt i klass, kön, ålder och sexualitet. Hon gör exempelvis skandal på en bal då hon, uppriven av svartsjuka över att Viola Nery inte berättat för henne om några vänners besök, ger frustrationen utlopp genom att provocera fram en konfrontation med en barndomsvän som tillhör en lägre klass. För henne finns ingen annan möjlighet att uttrycka de varma känslorna för en kvinna än i dagboken.

Under de första decennierna av 1900-talet blev samkönad kärlek mer synlig i den samtida kulturen. Därmed uppstod ett starkare behov av att dra upp gränslinjer mellan olika former av accepterade och icke accepterade begär.⁷⁶⁴ Denna tendens har också noterats i flickboksgenren

genom att flickors vänskap runt 1920 börjar beskrivas i mindre passionerade ordalag och oftare betecknas som omogna eller osunda.⁷⁶⁵ De svärmiska flickrelationerna framställs i högre grad som en övergående fas och ett utvecklingssteg som flickorna lämnar bakom sig när de möter den "riktiga" kärleken, som likställs med heterosexualitet.⁷⁶⁶ Marika Andræ beskriver det narrativa mönstret på följande vis: "Vägen mot kurtis går alltså i tre steg: från vänskap, till svärmeri, till kurtis. Dessa steg följer parallellt utvecklingen mot anpassning och självkontroll. Så tränas flickan inför mötet med den framtida partnern."⁷⁶⁷

Att flicksvärmeriet utgör ett utvecklingsskede och inte kan jämföras med vuxen, mogen kärlek formuleras i en utgåva från 1925 av Nordenadlers *I Edsbro pension*: "Småflickorna svärmade för sina lärarinnor och de stora flickorna för en lärarinna och helst ett par gymnasister och de allra största för någon skådespelare [...] eller i värsta fall för sina kamraters fullvuxna bröder, av vilka de i flesta fall inte sett något annat än ett mer eller mindre lyckat porträtt."⁷⁶⁸ Den humoristiska beskrivningen innefattar en kritisk blick på heterosexuella svärmerier och flickor som tror att deras ytliga förälskelser i män gör att de framstår som vuxna, men formulerar också en kärlekens mognadsskala från flyktiga flickförälskelser till djupare och varaktiga känslor för en man. Kuylenstierna-Wensters *De nio kamraterna* från 1920 markerar ett tydligare avståndstagande, då en moder uppmanar sin dotter att "akta [s]ig för osunt svärmeri, som ofta följer med överdriven flickvänskap."⁷⁶⁹ *Hannas dagbok* skildrar flickans känslor med större inkännande och allvar. Protagonisten försöker som framgick av citatet ovan emellertid själv avfärda svärmeriet som dumt, vilket framstår som ett sätt att förminska och förbarnsliga lidelsen. På samma vis understryker Violas fästman hennes omognad, då han kallar henne "flickungen" och påstår att "flickdyrkan är det äckligaste som finns."⁷⁷⁰

I *Hannas dagbok* reproduceras liksom i "Han eller hon?" ett heteronormativt livsmanus, men i Svedenborgs roman är en normöverskridande sexualitet mer framträdande. Hannas bristande kännedom om sig själv och oförmåga att sätta en entydig etikett på sina känslor – som kärlek, systerskap, vänskap eller något annat – öppnar för en tolkning av dem som samkönad kärlek. Dessa upplevelser sammankopplas dock

med barnslighet och omognad, vilket skriver in dem i en utvecklingskedja som går från en barndomens queerhet till en mogen heterosexuell kvinnlighet. Att bli vuxen och "riktig" kvinna tycks bland annat innebära att utveckla heterosexuella förnimmelser: "Förresten har jag läst i så många böcker att kvinnan *alltid* känner på sig om en man älskar henne, och det kan jag då försäkra att jag inte känt ett dugg av. Men – det kan ju hända att jag *inte* är någon riktig kvinna än."⁷⁷¹ Genom att de normöverskridande känslorna inordnas i en mognadsprocess som har den vuxna heterosexualiteten som mål blir de, menar Tison Pugh i en analys av de romantiska flickvänskaperna i Montgomerys *Anne of Green Gables*, "indicative of the innocence of childhood homosociality rather than an early sign of homosexuality."⁷⁷² Mot slutet av *Hannas dagbok* tycks Hannas känslor för Viola på ett liknande vis ha tyglats till en mer proportionerlig beundran. Den starka svartsjukan och aversionen mot Violas fästman påstås också ha berott på att han inte behandlade Viola väl.

Det finns en diskrepans mellan denna förklaring och de tidigare passionerade utgjutelserna, som skapar "queera läckage" i texten. Känslorna som undertrycks av en heteronormativ kultur sipprar här fram och låta sig inte tystas eller bortförklaras.⁷⁷³ Vid sista mötet med Pojken i Wides *Kamraterna på Forsbro* beskrivs exempelvis hur hon "uppträdde [...] som ung fru", där ordet "uppträda" gör att denna heterosexuella identitet framstår som en roll i jämförelse med hennes tidigare pojkaktiga beteende och kurtis av andra flickor.⁷⁷⁴ På ett liknande sätt kommer Hannas senare äktenskap som en överraskning, efter att hon tackat nej till friare och giftermål i *Hannas dagbok*. De queera underströmmarna försvinner successivt i senare böcker, även om kvinnliga relationer förblir viktiga. Hanna fortsätter att drömma om Viola Nery "som hon svärmade för så våldsamt de vintermånader hon var hos sin mammas faster i Bokehult" i den efterföljande *Bröllopet på Blomkulla*.⁷⁷⁵ Den relation som framställdes som positiv och utvecklande för henne i *Hannas dagbok*, framstår nu som något som gör den unga kvinnan förvirrad och får henne att tappa bort sig själv. *Vivika* (1927) inleds med ett brev där Hanna berättar för Viola att hon är lyckligt gift och håller på att iordningställa parets hem. Boken avslutas med ytterligare ett brev där Hanna meddelar att hon väntar barn och påpekar att hon aldrig tidigare

känt sig så hel och fullkomlig. Det är en utvecklingslinje som otvetydigt leder mot och bekräftar en heterosexuell norm, men till skillnad från den utförliga skildringen av Hannas häftiga känslor för Viola beskrivs kärleken och äktenskapet till maken huvudsakligen i dessa korta brev, vilket ger dem en mer perifer plats i bokserien. Samtidigt som *Hannas dagbok* på ett plan etablerar gränserna för passande relationer mellan kvinnor såväl som ett samband mellan vuxen kvinnlighet och heterosexualitet, beskriver den också längtan och begär som inte entydigt låter sig passas in i denna mognadsmodell.

Trots att Viola och Mrs Field huvudsakligen framställs i positiva ordalag formuleras även ett främlingskap inför dem, vilket tydliggör att deras väg inte kommer att bli Hannas. Flickan uppfattar den amerikanska Mrs Field som vacker "fast kanske lite konstgjord", medan Viola bär en dräkt med "ett så utländskt snitt och hennes hy var så sydländskt mattgul".⁷⁷⁶ De är exotiska och beundransvärda, men avviker därigenom från det svenska. Båda är också ensamstående; Viola bryter med sin fästman för att han "som de flesta män, icke tål en självständig kvinna".⁷⁷⁷ Det liv dessa moderna kvinnor lever framstår således som svårt att kombinera med hem och familj. I Svedenborgs roman läggs dock skulden på männen som inte förmår hantera den nya tidens kvinna som lever för högre ändamål än den egna familjen. Hanna inspireras av Viola och Mrs Field till att vakna ur den slöhet som sägs känneteckna svenska ungdomar och engagera sig i sociala frågor. Hon tycks däremot inte följa de nya kvinnorna mot ett liv som politisk talare eller skribent. Det samhälls-åtagande Hanna fastnar för är att starta ett vilohem för arbeterskor och studentskor – "Kamrathemmet" – där hon själv ska arbeta som husmor. *Hannas dagbok* gestaltar en vidgad livssfär och utökade möjligheter för kvinnan. De nya levnadsvärderna innebär dock inte ett avståndstagande från "gammaldags" kvinnliga erfarenheter och värderingar. Oavsett om kvinnan stannar i familjen eller arbetar politiskt utanför den, förväntas det ske i kraft av hennes kvinnliga egenart – som samhällsmoder.

*

Liksom i Alcotts *An Old-Fashioned Girl* utformar protagonisterna i "Han eller hon?" och *Hannas dagbok* sin framtid både med och mot

olika föreställningar om kvinnorörelsen. De exemplifierar därigenom en medelväg. Berättelserna ställer modernitet och tradition mot varandra i huvudpersonernas konstruktion av kvinnlighet, och modernitetens representant utgörs av kvinnosakskvinnan med sin självständighet, sin ökade rörlighet och sina krav på medborgerliga rättigheter. Genom protagonisternas mognadsprocess och ställningstaganden gentemot kvinnorörelsens företrädare skriver Milows och Svedenborgs verk fram en framtidens kvinna som i olika utsträckning innehar ett vidgat samhällsengagemang, men som också bevarar "gammaldags" kvinnliga dygder. "Han eller hon?" kritiserar såväl liberala och socialistiska överdrifter i kvinnofrågan som en kvinnofientlig konservatism. Även om kvinnans främsta plats fortsatt ska vara i hemmet, finns emellertid en öppning mot att tilldela kvinnor politiskt medborgarskap, så länge detta inte kommer i konflikt med familjens eller nationens bästa. Utrymmet för att som kvinna bedriva ett politiskt arbete är ytterst begränsat, men ändå inte helt obefintligt. Att detta är väsentligt framgår vid en jämförelse med Sundbecks *Elsa i Upsala*, där kvinnans utökade rättigheter kategoriskt avfärdas som tecken på samhällsförfall.

I likhet med "Han eller hon?" värderar *Hannas dagbok* kvinnans moderliga och husmoderliga dygder högt. Texten avvisar en ytlig form av kvinnlig modernitet och argumenterar i Ellen Keys efterföljd för att den moderna kvinnan bör ta plats inom politiken med utgångspunkt i sin skillnad från mannen. Trots den starkt positiva skildringen av kvinnorörelsens företrädare finns också i Svedenborgs flickbok ett avståndstagande från vissa typer av emancipation. Relationen till äldre kvinnor framställs som viktig för flickans utveckling, men gränserna för vad som är en önskvärd relation markeras genom att hennes mognadsprocess utformas inom en heteronormativ ram. På så vis förhåller sig båda berättelserna till olika stereotyper om rösträttskvinnor i sin strävan efter att formulera en önskvärd framtida kvinnlighet.

Svedenborgs och Milows verk diskuterar villkoren för och de förväntade konsekvenserna av kvinnors politiska arbete. De olika beskrivningarna av kvinnlig rösträtt och kvinnosakskvinnor visar på den spännvidd som finns representerad inom flickboksgenren decennierna runt sekelskiftet 1900. Mot bakgrund av de skilda politiska ståndpunkter

som framkommit inom rösträttsforskningen är detta i sig föga förvånande, men att även flickboken användes för att positionera sig i denna diskussion har tidigare fått lite uppmärksamhet. Rösträttsfrågan aktualiserar i texterna en vidare diskussion om såväl vad som utgjorde kvinnlighetens kärna – de egenskaper som skulle bevaras när samhället förändrades – som vilken plats kvinnorna skulle inta i samhällsliv och politik. Lika viktigt som berättelsernas innehåll är dock valet av genre. Genom diskussionen av rösträtt och kvinnorörelse i flickböcker tilltalar Milow och Svedenborg flickläsaren som ett blivande politiskt subjekt. På mer än ett sätt blir de därmed delaktiga i att skapa framtidens kvinnor.

Den svenska flickboken

Avslutande reflektioner

När Mellins *Öjungfrun* inledde den svenska flickboksgenren 1832 användes en ö i civilisationens utkanter för att utforska flickans potential. Därigenom sattes också fokus på föreställningar om svenskhet och de förutsättningar unga kvinnor gavs i samtidens Sverige. Helenas förvandling visar hur samhällstillvaron begränsat hennes utveckling, men ölivet får samtidigt hembygden att framstå i ett nostalgiskt skimmer:

På återvägen visade sig vattenfallet och dess omgifningar ännu skönare, och anblicken deraf väckte i flickans bröst ett sorgligt minne af den stora Svenska forsen och hembyggden [sic]. Men Helena qväfde de sorgliga känslorna, som hon måste uppoffra åt sin barnsliga pligt, att vara verksam för sin far.⁷⁷⁸

Sorgen över det förlorade hemlandet undertrycks för att flickan ska kunna axla sitt ansvar, som handlar om barnets skyldighet att ta hand om den åldrande patriarken. Denna plikt låter Helena växa till en myndig person som förmår sörja för såväl fadern som sig själv. I scenen aktualiseras två centrala aspekter av 1800-talets föreställda medborgarskap: plikten och känslan för Sverige.

Flickboken är en internationell genre som gestaltar flickors liv och utveckling. Böckerna förenas av återkommande handlingsstrukturer och motiv, men dessa formuleras på olika sätt beroende på den nationella kontexten.⁷⁷⁹ Myry Voipio menar till exempel att den finländska flickboken runt sekelskiftet 1900 utgår från angloamerikanska mönster.

Handlingen placeras dock i en inhemsk miljö och skriver fram det specifikt finländska. Flickböckerna innehåller fosterländska sånger och poesi, beskrivningar av den friska, hälsobringande naturen, finländska föremål och traditioner samt talandet av finska snarare än finlandssvenska. I den finländska flickboken iscensätts både vad som kännetecknar landet och dess ideala kvinnliga medborgare: "It depicts beautiful landscapes and produces representations of virtuous, hardworking girls."⁷⁸⁰ Flera protagonisten uttalar en önskan om att tjäna Gud och fosterlandet. Viljan att arbeta för Finlands bästa gör det möjligt för flickorna att överskrida en normativ kvinnlighet och inta ett vidgat verksamhetsfält.⁷⁸¹

Finlands frihetskamp mot Ryssland utgör en viktig bakgrund för framställningen av nationalitet i den finländska flickboken runt sekelskiftet 1900.⁷⁸² I den svenska flickboken är den nationalistiska retoriken mer nedtonad, men naturen och den arbetsamma medborgaren ges en likartad roll. Liksom i *Öjungfrun* diskuteras svenskheten gärna i mötet med det utländska. Under en resa i Tyskland resonerar Anna och hennes morbror i Idströms *Tvillingysstrarna* om skillnaden mellan svensk och sydeuropeisk natur, vilket samtidigt belyser olika föreställningar om nationalkaraktärer:

[N]aturen här och isynnerhet ännu längre söderut [är] mer att likna vid en skön dam, rikt och fagert smyckad såsom till fest och väckande glädje och helgdagsstämning, medan den hos oss snarare är att anse såsom den halfnakne lazzaronen, hvars fattigdom och trasor väcka ömkan och sorgenhet, på samma gång hans sköna, atletiska kroppsformer under slitna manteln tjuvar och bedårar. Sådan är naturen i vårt dyra hemland, Anna, och sådan gör den sin underliga makt gällande öfver oss, svenskar.⁷⁸³

Kärleken till naturen är sedan 1800-talet ett återkommande motiv i framställningar av svenskhet.⁷⁸⁴ Lyriska naturscener förekommer i flickböckerna under hela undersökningsperioden och patriotismen blir explicit i Nybloms "Sju flickor", när Ebba försvarar de ståndpunkter hon uttryckt i en kria om Sveriges natur med att "för oss är ändå Sverige det bästa land i verlden."⁷⁸⁵ I Idströms flickbok sker formuleringen av det svenska genom personifikationer, där en yppig sydländsk skönhet ställs

mot nordisk karghet och styrka, representerad av en atletisk, halvnaken manskropp. De skilda landskapen sägs ha format de människor som bebod dem och utövar en särskild makt över dem.

En likartad tankegång om hur naturen påverkat länders invånare formulerades i Sverige under första hälften av 1800-talet och den frodiga naturen i sydligare nejder tjänade även här som kontrast. De kärva förutsättningarna hade gjort svenskarna till strävsamma och självständiga människor som älskade frihet och skydde flärd. När Erik Gustaf Geijer och C.J.L. Almqvist beskrev svensken utgjorde det arbetande folkets enkelhet deras förebild: "Storhet, säger de, består inte i ägodelar och makt utan i de grundläggande karaktärsegenskaperna hos ett folk."⁷⁸⁶ Den svenska medborgaren i mitt undersökningsmaterial beskrivs i enlighet med denna tradition som enkel, strävsam och ansvarstagande. Att svenskheten representeras av en manskropp i Idströms citat framstår som symptomatiskt. Egenskaper som frihetstörst, fysisk styrka och oberoende associerades under 1800-talet i högre grad med män. Medborgarskap vilade i Sverige och andra länder likaså på en mer eller mindre uttalad manlig norm. De kvinnor som under seklet började eftersträva utökade medborgerliga rättigheter utmanade många invanda föreställningar om familjens och samhällets organisation. Deras krav kunde betecknas som ett hot mot såväl en naturgiven könsordning som en livskraftig nation och själva samhällets fortbestånd.

I denna studie har jag visat hur flickboken under 1800-talet och det tidiga 1900-talet blev ett forum för att utforska föreställningar om ett samtida och ett framtida kvinnligt medborgarskap. Lars Furuland, Mary Ørvig och Sonja Svensson menar att den europeiska flickboken "påverkades mycket litet av den debatt om kvinnans samhällsställning, som från senare delen av 1800-talet tilldrog sig allmän uppmärksamhet."⁷⁸⁷ Flickböckerna i mitt material hänvisar relativt sällan explicit till dagsaktuella tvistefrågor, men på ett allmänt plan återkommer de stora kvinnopolitiska frågorna genom hela undersökningsperioden. Under 1800-talet arbetade den svenska kvinnorörelsen i första hand för att förbättra kvinnans civila rättigheter med fokus på ökade utbildnings- och försörjningsmöjligheter. Krav om politisk rösträtt började drivas i början av 1900-talet.⁷⁸⁸ Skildringar av olika typer av utbildning,

flickors och kvinnors sårbara ekonomiska ställning, samt arbetets glädje och vedermödor är rikligt förekommande i periodens svenska flickbok. Från 1890-talet och framåt förekommer också diskussioner av kvinnlig rösträtt. Lika lite som i samhällsdebatten i övrigt uttrycks en homogen ståndpunkt om flickans och kvinnans ställning i flickböckerna. Genren utgjorde ett forum för författare av skilda politiska åskådningar, men de förenades av att de i sina texter lät den unga kvinnan stå i fokus för samtidens stora samhällseliga omvälvningar. I 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska flickböcker blir flickan såväl en bärare av nostalgiska minnen från en svunnen värld som ett löfte om en mer jämställd och fredlig framtid.

Den tidiga svenska flickboken kännetecknas av en motstridig strävan efter att dels skriva fram ett till synes autentiskt flickperspektiv, dels producera den unga kvinnan såsom hon borde vara. Genren skildrar mestadels en vardaglig svensk flicktillvaro och beredde därigenom ny plats för flickan i 1800-talets litteratur. Texterna eftersträvar att framställa världen ur ett flickperspektiv och introducerar även mer informella flickröster när de unga kvinnorna själva sägs fatta pennan i insprängda brev, dikter och dagboksanteckningar. För de yngre protagonisterna är det en förhållandevis idyllisk värld av vänskap, syskonbråk, skolgång och högtider som skildras, medan de äldre flickorna ägnar sig åt studier, arbete och funderingar över hur deras framtid ska gestalta sig. En ofta återkommande ståndpunkt är att flickan bättre behöver förberedas för vuxenlivet, oavsett om det handlar om en framtid som maka och mor eller som självförsörjande ung kvinna. Vägen dit går i flitens och arbetets tecken. Dessa svenska flickor utmärks, liksom den nordiska naturen i Idströms berättelse, av det hårdiga, starka och friska. De ansluter sig därmed till etablerade föreställningar om såväl svenskhet som medborgarens ideala egenskaper.

Flickbokens grundläggande handlingsstruktur utgörs av flickans väg till vuxen kvinna. Genom denna process åskådliggörs i de analyserade texterna olika tankegångar om vuxenhet och mognad, samt hur kvinnan bäst kunde bidra till samhällets utveckling. Motståndet mot kvinnö-emancipationen grundades under 1800-talet bland annat i föreställningar om kvinnors omognad och bristande bildning. Genom en förändrad

uppföstran och större möjligheter till utbildning kunde hon emellertid utvecklas bortom samtidens inskränkningar och visa sig värdig att anta nya ansvarsområden. I många flickböcker ställs varierande definitioner av mognad mot varandra och utkristalliserar på så vis vad som kännetecknar en vuxen kvinnlighet. Det kan handla om yttre mognadstecken (frisyr, klädsel), sociala mognadsritualer (konfirmation, skolavslutning, förlovning), inre mognad (mental och intellektuell mognad), fysisk mognad (sexualitet) eller politisk mognad och myndighet (ansvarstagande, självbestämmande).⁷⁸⁹ Tankegången att vuxenhet och mognad är eftersträvanvärt för kvinnan ifrågasätts i liten utsträckning av berättelserna. Även om flickans omognad kan idealiseras som äkthet och barnlig oskuld, sammankopplas den oftare med specifika, oönskade beteenden, såsom själviskhet och oansvarighet. Flickan uppnår vanligtvis mognad genom att lämna ett sådant uppförande bakom sig. Mindre vikt läggs vid ett förändrat yttre eller sexuella begär, representerat av kärleken till en man. Äktenskap och familjebildning innebär visserligen ett inträde i vuxenvärlden, men för inte automatiskt med sig mogenhet. Mest väsentligt är i stället en inre, mental mognad. De unga kvinnor som i allmänhet framställs mest positivt är de rationella, omhändertagande och ansvarsfulla. Tyngdpunkten på denna typ av egenskaper möjliggör för såväl gifta som ogifta kvinnor att uppnå vuxenstatus. Vuxenhet definieras därmed utifrån kvinnans egna förmågor och handlingar, inte genom juridisk status eller vilken relation hon har till en far eller make.

Weikle-Mills begrepp "föreställt medborgarskap" har varit vägledande för undersökningen. Det avser individer med begränsade rättigheter, men som i kulturella framställningar ändå beskrivs som värdefulla medlemmar i nationen. Begreppet innefattar även olika föreställningar om ett mer fullvärdigt medborgarskap och vägen dit. Ett utökat medborgarskap för kvinnor visualiseras i 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska flickböcker huvudsakligen utifrån två linjer. Den ena utgår från att flickan i utbildning och levnadsomständigheter i högre grad ska närma sig pojken, med fokus på att hon ska utvecklas intellektuellt och ges en starkare kropp. Pojkflickan som dyker upp i den svenska flickboken mot slutet av 1800-talet beledsagas samtidigt av en oro för att väsentliga aspekter av kvinnligheten ska gå förlorade när flickans livsvillkor

förändras. Som hennes skugga framträder vid samma tid manhaftiga studentskor, skråniga kvinnosakskvinnor och en könsöverskridande lesbisk. Efter 1900 förekommer dessa mer sparsamt och oftast i nedtonad form. Den andra linjen utgår från husmodern, som är intressant då hon till skillnad från pojkflickan tycks vara ett specifikt nordiskt bidrag till genren, i varje fall att döma av tidigare forskning om flickboken internationellt. Som ideal för kvinnligt medborgarskap framträder hon framför allt runt sekelskiftet 1900, även om såväl husligt arbete som hushållsskolor förekommer tidigare. Det sker parallellt med att kvinnorörelsen i allt högre grad börjar argumentera för kvinnans utökade rättigheter med utgångspunkt i hennes kvinnliga egenart. Husmodern har likheter med Keys samhällsmoder, men tonvikten ligger på hushållssysslor och hushållning. Genom att hemmet används som en metafor för nationen visas hur kvinnan kan bidra till samhället utifrån traditionellt kvinnliga egenskaper och färdigheter.

Christina Florin har beskrivit den kvinnliga rösträttsrörelsen som ett bildningsprojekt inriktat på att skapa en ny berättelse om kvinnan och Sverige. Rörelsen drevs av

visionen om att förändring i ett samhälle skapas om man hittar en ny hävstång för förändring, en ny berättelse, en motberättelse till den gängse som fångar något väsentligt, något som sätter samhällskroppen i rörelse. Detta projekt betonade kvinnornas betydelse, vad nationen skulle vinna på kvinnornas deltagande i demokratin – något som blev till en besvärjelse som övertygade om kvinnornas styrka. Det skulle ske med kunskap och utbildning som metod.⁷⁹⁰

I den mån 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska flickböcker kan sägas drivas av en likartad gemensam vision handlar det om att synliggöra flickan, om att hennes uppfostran och utbildning är viktig för henne själv och samhället. Om och om igen visas hur flickor och kvinnor påverkar andra människors liv som döttrar, systrar och väninnor, som hustrur, mödrar och lärarinnor, som rationella konsumenter, flitiga arbetare eller opinionsbildande talare och författarinnor.

En mångfald av flickskap och kvinnligheter framställs inom genren

och möjligheterna blir allt fler under periodens gång. I Svedenborgs *Silverhjärtat* från 1918 gläds de unga kvinnorna

[ö]ver hur stolt och härligt det känns att veta att man verkligen behöves så väl, att numer behövde inte flickor gå och slå dank hemma och känna sig överflödiga utan att det fanns möjligheter för dem att verka på nästan alla områden. Och finge bara Anna och Madeleine hållas, skulle det snart inte finnas ett område där inte kvinnan finge kämpa sida om sida med mannen.⁷⁹¹

Det är en mestadels optimistisk bild som förmedlas, där den nya generationen flickor framställs som handlingskraftiga och kompetenta, och arbetar gemensamt med mannen för samhällets förbättring. I den starka betoningen av individuella färdigheter finns emellertid ett frågetecken om ifall de nya möjligheterna ska bli tillgängliga för alla eller bara för dem som uppvisar specifika kompetenser. En intersektionell analys tydliggör att de flickor som står i centrum mestadels är vita, heterosexuella och av medelklass. Vad berättelserna exemplifierar är hur flickor från de övre samhällsskikten vinner större kunskap och handlingsutrymme, medan övriga flickgrupper ges en mer begränsad roll i såväl handlingen som samhällslivet.

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet är flickboken en genre som är orienterad mot framtiden. Handlingen för protagonisten mot vuxenhet och vuxenliv, och i den processen illustreras möjliga riktningar som samhället kan utvecklas i. Berättelsernas radikalitet bör dock inte överbetonas. Få av periodens svenska flickböcker argumenterar explicit för en förändring av kvinnans medborgerliga rättigheter. Tankegångar om kvinnans huslighet användes i samtiden för att argumentera för, men också mot, kvinnlig rösträtt med hänvisning till att kvinnans verksamhetsområde låg i hemmet och inte i rikspolitiken. Framhållandet av kvinnans många bidrag till samhällslivet utgjorde inte heller nödvändigtvis en plädering för utökade medborgerliga rättigheter. Det kunde även vara ett sätt att visa att lagstiftningen inte behövde förändras, eftersom kvinnorna redan hade ett betydande om än informellt inflytande. På så vis kunde denna typ av framställningar fungera konserverande snarare

än som en uppmaning till förändring. Flickböckerna tar emellertid ännu mer sällan uttryckligen ställning *mot* utökade rättigheter. I den bemärkelsen lämnar de framtiden öppen och skapar ett utrymme för läsaren att själv visualisera i vilken riktning utvecklingen ska gå. Det blir upp till henne att föreställa sig vad som ska karakterisera framtidens kvinnliga medborgare och vilken hennes plats i samhället ska vara.

Noter

1. [Gustaf Henrik Mellin], G.H.M., *Öjungfrun. Berättelse*, Stockholm 1832, s. 21.
2. "Myndig," i *Svenska Akademiens ordbok*, <https://www.saob.se/artikel/?sek=myndig&pz=1> (hämtad 2019-07-06).
3. Definitionen av flickboksgenren kommer att diskuteras mer utförligt i avsnittet "Litteratur för flickor". Att romanen riktar sig till flickor klargörs i förordet som riktar till en elev eller skyddsling och som betonar att texten är "en liten bok enkom för Clara sjelf". När berättelsen gavs ut i en andra upplaga 1877 förtydligades målgruppen ytterligare genom den nya undertiteln "Robinsonad för unga flickor".
4. Anna Rask, "Robinsonaden – en överlevare i berättartraditionen", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2003:4, s. 28.
5. Mellin 1832, s. 118.
6. Rask 2003, s. 28. Se även Jeannine Blackwell, "An Island of Her Own. Heroines of the German Robinsonades from 1720 to 1800", *The German Quarterly* 1985:1, s. 5–26 och Thomas Fair, "19th-Century English Girls' Adventure Stories. Domestic Imperialism, Agency, and the Female Robinsonades", *Rocky Mountain Review of Language and Literature* 2014:2, s. 142–158.
7. Mellin 1832, s. 172.
8. Gunhild Kyle, "Geijer, liberalismen och kvinnornas medborgarrätt", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983:4, s. 44–54, Ulla Manns, *Upp systrar, väpnar er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005, s. 12–109 och Anna Bohlin, "Female Citizenship in Scandinavian Literature in the 1840s", *Rethinking Scandinavia – CSS Publications Web Quarterly* 2018:1, s. 1–15. Om Mellin som liberal, se Ingemar Oscarsson, "Gustaf Henrik Mellin", i *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9291> (hämtad 2019-06-06).
9. Christina Florin & Lars Kvarnström, "Inledning", i *Kvinnor på gränsen till*

medborgarskap. *Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 21.

10. Se t.ex. Gunnar Qvist, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Opinionshistoriska studier*, Göteborg 1969, Manns 2005 och Eva Heggstad, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, diss. Uppsala 1991.

11. Sally Mitchell, *The New Girl. Girl's Culture in England 1880–1915*, New York 1995 och Peter Stoneley, *Consumerism and American Girls' Literature, 1860–1940*, Cambridge 2003. Se även Kimberley Reynolds, *Girls Only? Gender and Popular Children's Fiction in Britain, 1880–1910*, London 1990, s. xixf.

12. Roberta S. Trites, *Twain, Alcott, and the Birth of the Adolescent Reform Novel*, Iowa City 2007, s. ix–xv.

13. Birgitta Holm, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm 1981 och Åsa Arping, *Den anspråksfulla blygsamheten. Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, diss. Göteborg; Stockholm/Stehag 2002.

14. Bohlin 2018, Anna Bohlin, "Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi", *Samlaren* 2016, s. 58–86, Caroline Haux, "Nationell kroppsekonomi. Statlig kontroll och produktivt begär i Emilie Flygare-Carléns *Rosen på Tistelön*", *Edda* 2018:3, s. 203–217 och Caroline Haux, "Bygdeidyllens gotiska maskineri. Nationell identitet och fluktuerande bytesvärde i Fredrika Bremers 'I Dalarna'", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2018:3, s. 25–38.

15. Rätten till medborgarskap utvecklades i Sverige under 1600- och 1700-talen. En person som var född i Sverige av svenska föräldrar och bosatt i landet betraktades som en svensk undersåte. Det var möjligt för utlandsfödda att bli svenska undersåtar, men villkoren för förvärv av medborgarskap reglerades i lag första gången 1858, se "Svenskt medborgarskap", i *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/medborgarskap/svenskt-medborgarskap> (hämtad 2019-02-04). För information om inskränkningar av rösträtten efter 1921, se Klas Åmark, "Medborgarskapets gränser", i *Myndighet og medborgerskap. Festskrift til Gro Hagemann på 70-årsdagen 3. september 2015*, red. Kari H. Nordberg, Oslo 2015, s. 45–56 och Annika Berg, Martin Ericsson & Fia Sundevall, "Rösträtt för alla? Begränsningar i rösträtten efter 1921", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 219–240.

16. Berg, Ericsson & Sundevall 2018, s. 224ff.

17. Courtney Weikle-Mills, *Imaginary Citizens. Child Readers and the Limits of American Independence 1640–1868*, Baltimore 2013, s. 7.

18. Ruth Lister, *Citizenship. Feminist Perspectives*, 2 rev. uppl., Basingstoke 2003, s. 13–42.

19. Lister 2003, s. 4f.

20. T.H. Marshall, *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge 1950, s. 10f.
21. Se t.ex. Lister 2003, s. 66ff.
22. Florin & Kvarnström 2011, s. 14ff. Enligt Berg, Ericsson & Sundevall 2018, s. 3, var fortfarande efter det tidiga 1900-talets omfattande reformer endast drygt hälften av befolkningen (55 %) röstberättigade i riksdagsvalet 1921.
23. Nina Lykke, "Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2003:1, s. 48. Begreppet intersektionalitet myntades inom *black feminism* av Kimberlé Crenshaw 1989 och introducerades i Sverige av Lykke respektive Paulina de los Reyes och Diana Mulinari. De senare har även riktat kritik mot Lykkes användning av begreppet. För en kritisk diskussion av hur intersektionalitetsbegreppet introducerats och debatterats i en nordisk kontext, se t.ex. Ann-Dorte Christensen & Birte Sim, "Fra køn til diversitet – intersektionalitet i en dansk/nordisk kontekst", *Kvinder, køn og forskning* 2006:2–3, s. 32–42 och Maria Carbin & Sara Edenheim, "The Intersectional Turn in Feminist Theory. A Dream of a Common Language?", *European Journal of Women Studies* 2013:3, s. 233–248.
24. Se t.ex. Lister 2003, s. 68–92.
25. Ann Ighe, "Manliga förmyndares medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Något om genus som kvalifikation till offentligheten, omkring 1800–1850", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 94ff och Inger Hammar, "Kvinnokall och kvinnosak. Några nedslag i 1800-talets debatt om genus, medborgarskap och offentlighet", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 116–148.
26. Manns 2005, s. 18–27.
27. Clary Krekula, Anna-Liisa Närvänen & Elisabeth Näsman, "Ålder i intersektionell analys", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2005:2–3, s. 83.
28. Krekula et al. 2005, s. 83.
29. Roberta S. Trites, *Literary Conceptualizations of Growth. Metaphors and Cognition in Adolescent Literature*, Amsterdam 2014, s. 123–134, Judith/Jack Halberstam, *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York 2005, s. 2ff. och Krekula et al. 2005, s. 83ff.
30. Åsa Karlsson Sjögren, Esbjörn Larsson & Stefan Rimm, "Agents and Subjects. Schooling and Conceptions of Citizenship in Nineteenth-Century Sweden", *History of Education* 2019:3, s. 301–315.
31. Weikle-Mills 2013, s. 18 och Christopher Kelen & Björn Sundmark, "First Things. Introduction", i *The Nation in Children's Literature. Nations of Childhood*, red. Christopher Kelen & Björn Sundmark, New York 2013, s. 3.

32. Nira Yuval-Davis, "Gender and Nation", *Ethnic and Racial Studies* 1993:4, s. 626–631.
33. Weikle-Mills 2013, s. 4.
34. Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning* [1983], 2 rev. uppl., övers. Sven-Erik Torhell, Göteborg 2005, s. 21f.
35. Weikle-Mills 2013, s. 6–26.
36. Anderson 2005, s. 47–56.
37. Weikle-Mills 2013, s. 6ff. I en amerikansk kontext fungerade barn därtill som en metafor för en ung nation som höll på att definiera sig själv i relation till "föräldrastaten" England, vilket gav framställningen av medborgare som barn en särskild laddning. Denna aspekt är mindre relevant i ett svenskt sammanhang, då nationella framställningar oftare grundades i en föreställning om nationen som uråldrig.
38. Weikle-Mills 2013, s. 7.
39. Weikle-Mills 2013, s. 9.
40. Weikle-Mills 2013, s. 4 och 95–105.
41. Se t.ex. Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960, Tord Rönholm, *Kunskapens kvinnor. Sekelskiftets studentskor i mötet med den manliga universitetsvärlden*, Umeå 1999 och Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, diss. Stockholm 2004.
42. Jfr Lister 2003, s. 37–42 och 68–73.
43. Iris Marion Young, *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*, övers. Tommy Bengtsson & Stefan Helgesson, Stockholm 2000, s. 38–46. Jfr Lister 2003, s. 37–42.
44. Boel Westin, "Flickboken som genre", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 10.
45. Herdis Toft, *Pigen i historien. Historien i pigebogen*, Kongerslev 1980, Dagmar Grenz, *Mädchenliteratur. Von den moralisch-belehrenden Schriften im 18. Jahrhundert bis zur Herausbildung der Backfischliteratur im 19. Jahrhundert*, Köln/Stuttgart 1981 och Mary Cadogan & Patricia Craig, *You're a Brick, Angela. A New Look at Girls' Fiction from 1839 to 1975*, London 1976.
46. Gunilla Domellöf, "När den rätte kommer". *En undersökning av svenska flickböcker från 1930-talet*, Umeå 1979 och Mary Ørvig, *Flickboken och dess författare. Ur flickläsningens historia*, Hedemora 1988.
47. Marika Andræ, *Rött eller grönt? Flicka blir kvinna och pojke blir man i B. Wahlströms ungdomsböcker 1914–1944*, diss. Uppsala; Stockholm 2001.
48. Birgitta Theander, *Älskad och förnekad. Flickboken i Sverige 1945–65*, diss.

Lund; Göteborg/Stockholm 2006 och *Till arbetet! Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920–65*, Göteborg/Stockholm 2017.

49. Birgitta Josefsson, "Läsning för unga flickors hjärta och förstånd", i *Kvinnornas litteraturhistoria. Del 2. 1900-talet*, red. Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1983, s. 256.

50. Kristin Hallberg, "Att vara sig själv. Det kvinnliga språket hos några flickbokspionjärer", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 61–83.

51. Hilda Jakobsson, *Jag var kvinna. Flickor, kärlek och sexualitet i Agnes von Krusenstjernas tidiga romaner*, diss. Stockholm; Göteborg/Stockholm 2018, Lydia Wistisen, *Gångtunneln. Urbana erfarenheter i svensk ungdomslitteratur 1890–2010*, diss. Stockholm; Lund 2017 och Eva Wahlström, *Fria flickor före Pippi. Ester Blendas Nordström och Karin Michaëlis: Astrid Lindgrens föregångare*, diss. Göteborg; Göteborg/Stockholm 2011.

52. Westin, "Flickboken som genre", 1994, s. 11.

53. Ørvig 1988, s. 15 och 49. Detta avviker till viss del från översättnings- och importmönstren inom svensk barn- och ungdomslitteratur i stort under perioden. Enligt Göte Klingberg var tyska och franska de två största utgångsspråken fram till mitten av 1800-talet, även om översättning av t.ex. engelskspråkig litteratur kunde ske via tyska. Engelskan blir under seklets andra hälft successivt alltmer dominerande och utgör utgångsspråk för drygt hälften av översättningarna, medan tyskan och franskan intog andra- respektive tredjeplats, se Göte Klingberg, *Den tidiga barnboken i Sverige. Litterära strömningar, marknad, bildproduktion*, Stockholm 1998, s. 107–113.

54. Ørvig 1988, s. 237.

55. Se t.ex. Westin, "Flickboken som genre", 1994, s. 13 och Andræ 2001, s. 34.

56. Theander 2006, s. 17.

57. Helena Nyblom, *Qvinmoöden. Noveller* (1888) och *Sju flickor. Berättelse för ungdom* (1915) respektive Otilia Westermark, "Mera sådant" eller *En nollas historia. Lifsbild från sista hälften af förra århundradet* (1906) och *En nollas historia. Berättelse för unga flickor* (1908).

58. Laura Fitinghoffs författarskap innehåller ett likartat exempel genom att en syskonskara återkommer i tre böcker för olika åldersgrupper: *En liten värld bland fjällen. Berättelse för barn* (1885), *Barnen ifrån Frostmo fjället. En barnberättelse för små och stora* (1907) och *I fjällluft. Tidsbild från seklets midt* (1899). Den senare boken utgavs enligt Libris på olika förlag i fem upplagor fram till 1923 och några men inte alla av dessa kategoriseras som barn- och ungdomslitteratur i databasen. Boken gavs i andra utgåvan en ny undertitel, "Systarna Furustams roman", vilken tydligare framhåller att berättelsen handlar om unga kvinnor.

59. Theander 2006, s. 18f, Andræ 2001, s. 33 och Klingberg 1998, s. 155ff.

60. Jfr Maria Andersson, *Att bli människa. Barn, sedlighet och kön i Amanda*

Kerfstedts, Helena Nybloms och Mathilda Mallings författarskap 1880–1910, diss. Stockholm; Göteborg/Stockholm 2010, s. 23. Att flickboken under långa perioder haft låg status är etablerat inom forskningen, se t.ex. Boel Westin, "Patriarkatet och erotiken. Helena Nyblom, Agnes von Krusenstjerna och Marika Stiernstedt", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 16–25, Eva Söderberg, "Flickboksforskning i ett föränderligt genuslandskap", i *En bok om flickor och flickforskning*, red. Anna-Karin Frih & Eva Söderberg, Lund 2010, s. 163–173 och Theander 2006, s. 21–30. Statusfrågan har problematiserats i en nordamerikansk kontext av Beverly Lyon Clark i *Kiddie Lit. The Cultural Construction of Children's Literature in America*, Baltimore 2003, fr.a. kap. 2 och 5. Clark menar att flera flickboksklassiker värderades högt och lästes av såväl barn som män och kvinnor under 1800-talet. Nedvärderingen ska snarare ha skett runt sekelskiftet 1900 då barn- och vuxenlitteratur i högre grad började bedömas utifrån separata normer.

61. Jakobsson 2018, s. 23. Se även Westin, "Patriarkatet och erotiken", 1994, s. 20ff.

62. Westin, "Patriarkatet och erotiken", 1994, s. 15–43.

63. Teresa Michals, *Books for Children, Books for Adults. Age and the Novel from Defoe to James*, Cambridge 2014, s. 1–18. Se även Jane Tompkins, *Sensational Designs. The Cultural Work of American Fiction 1790–1860*, New York/Oxford 1985, Felicity A. Hughes, "Children's Literature. Theory and Practice" [1978], i *Children's Literature. The Development of Criticism*, red. Peter Hunt, London/New York 1990, s. 71–89 och Clark 2003, s. 16–47.

64. Michals 2014, s. 176–208.

65. En sökning på "flickor" i Libris visar att målgruppsbeteckningarna fr.a. börjar användas mot slutet av 1700-talet för fiktionsberättelser. Tidigare användes huvudsakligen "jungfru" för att skilja ut unga kvinnor som läsare, vilket även antyder den större betydelse social status hade vid angivandet av målgrupp i äldre perioder.

66. Eric Johannesson, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*, diss. Uppsala; Stockholm 1980, s. 14–60. Johannesson påpekar att ett starkare inslag av moralism inträder i marknadsföring och bedömning av skönlitteratur runt 1850, som bl.a. kommer till uttryck i en önskan om att skydda unga kvinnor och barn från osedlighet i litteraturen. Se även Elisabeth Mansén, *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala*, diss. Lund; Nora 1993, s. 277f. och David Gedin, *Fältets herrar. Framväxten av en modern författarroll. Artonhundra-ättitalet*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 2004, s. 217–255.

67. Alma Åkermark, "Om 'Framåt' och Göteborgs Kvinnoförening. Till Göteborgs Handelstidning. Göteborgsposten, Dagny och allmänheten", *Framåt* 1886:23, s. 13. Se även Andersson 2010, s. 25f.

68. Meyersons roman tas t.ex. upp i Josefsson 1983 och Hallberg 1994.

69. Göte Klingberg, *Kronologisk bibliografi över barn- och ungdomslitteratur utgi-*

ven i Sverige 1591–1839, Stockholm 1967, Göte Klingberg & Ingar Bratt, *Barnböcker utgivna i Sverige 1840–89. En kommenterad bibliografi*, 3 vol., Lund 1988 och Ingar Bratt, *Barnböcker utgivna i Sverige 1890–99. En kommenterad bibliografi*, Lund 1996.

70. Utöver de studier som redovisats i forskningsöversikten bör nämnas Eva von Zweigbergk, *Barnboken i Sverige 1750–1950*, Stockholm 1965, Lars Furuland, Mary Ørvig & Sonja Svensson, *Ord och bilder för barn och ungdom 3. Ungdomslitteraturen. Historik, kommentarer, texturval*, Stockholm 1994, s. 17–45 och Sonja Svensson, "Barn- och ungdomslitteraturen – fram till 1920", i *Den svenska litteraturen. Den storsvenska generationen 1890–1920*, band IV, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, Stockholm 1993, fr.a. s. 219ff. *Nordisk kvinmolitteraturhistoria. Faderns huset. 1800-talet* (1993) och *Nordisk kvinmolitteraturhistoria. Vida världen. 1900–1960* (1996) tar inte upp flickboken som genre och behandlar inte heller flickböcker från min undersökningsperiod.

71. Jfr Theander 2006, s. 20.

72. Josefsson 1983, s. 255.

73. Inriktningen på moralisk fostran framgår av de fullständiga titlarna: *The Governess, or Little Female Academy. Being the History of Mrs Teachum, and Her Nine Girls. With Their Nine Days Amusement. Calculated for the Entertainment and Instruction of Young Ladies in Their Education and Original Stories from Real Life, with Conversations Calculated to Regulate the Affections, and Form the Mind to Truth and Goodness*. Såvitt jag har kunnat utröna har Wollstonecrafts berättelse inte översatts till svenska.

74. [Ulrika von Strussenfelt], *Flickskolan på landet af Ungdomens vän*, vol. 1, Jönköping 1847, s. [i].

75. Kelen & Sundmark 2013, s. 1.

76. För en kritik av en dylik syn på belärande barnlitteratur, se bl.a. Mitzi Myers, "Impeccable Governesses, Rational Dames, and Moral Mothers. Mary Wollstonecraft and the Female Tradition in Georgian Children's Books", *Children's Literature* 1986, s. 31–59 och Boel Westin, "Barnlitteraturforskningens arkeologi", *Barnboken* 2011:1, s. 9–19.

77. Jfr Myers 1986, s. 31–59 och Julia Briggs, "Women Writers and Writing for Children. From Sarah Fielding to E. Nesbit", i *Children and Their Books. A Celebration of the Work of Iona and Peter Opie*, red. Gillian Avery & Julia Briggs, Oxford 1989, s. 221–250.

78. Se t.ex. Qvist 1960, Manns 2005 och Rönnbäck 2004, s. 145–166.

79. Ingela Schånberg, *Genus och utbildning. Ekonomisk historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970*, diss. Lund; Stockholm 2001, s. 32f. och 42–49.

80. Jfr Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet*, diss. Göteborg 1972, s. 37ff. och Eva Lis Bjurman, *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möte med de nya kärlekskraven 1750–1830*, Stockholm/Stehag 1998, s. 193–213.

81. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 3.

82. Weikle-Mills 2013, s. 10ff.
83. Corinne Field, "Made Women of When They Are Mere Children. Mary Wollstonecraft's Critique of Eighteenth-Century Girlhood", *The Journal of the History of Childhood and Youth* 2011:2, s. 197–222 och Trites 2014, s. 131f.
84. Myers 1986, s. 36ff.
85. Westin, "Flickboken som genre", 1994, s. 11.
86. Carl Sundbecks *Elsa i Upsala* publicerades anonymt, men försättsbladets dedikation antyder att den skrivits av Elsa själv. Gunnar Örnulf publicerade sina flickböcker som "Ebba Trahna".
87. Stina Ridderstad, *Ett pennskrift från förra århundradet. (Ulrika Sophia von Strussenfelt)*, Lund 1944, fr.a. s. 9–36.
88. Ridderstad 1944, s. 71–109. Strussenfelt hade ett stort kulturellt kontaktnät och var bekant med bl.a. Bremer och C.A. Wetterbergh (Onkel Adam).
89. Se Ridderstad 1944, s. 244ff., för den mest fullständiga förteckningen över Strussenfelts texter med tillhörande publiceringsnamn.
90. Mansén 1993, s. 243 och Åsa Arping, *Hvad gør væl namnet? Anonymitet och varumärkesbyggande i svensk litteraturkritik 1820–1850*, Göteborg/Stockholm 2013, s. 70–111.
91. Se t.ex. Anna Nordenstam, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärkvinnor 1850–1930*, diss. Göteborg; Stockholm/Stehag 2001, s. 77–100.
92. Se Arping 2013, s. 75ff., för en diskussion av denna formel. Två exempel ur Strussenfelts författarskap är: *Per Brahe d.y. Historisk roman af förf. till En åskvigg, Sveriges förste romanförfattare, Perlbandet m.fl. (1856–57)* och *Önskningsarna. Berättelse af förf. till Signe (1856)*.
93. Citerad i Ridderstad 1944, s. 143.
94. Ridderstad 1944, s. 125.
95. Jfr Birgitta Ney, "Nitouche, Yvette, Pierette, Chouette. Om kvinnliga journalisters namn i tidigt 1900-tal", i *Kraftfält. Forskning om kön och journalistik*, red. Birgitta Ney, Stockholm 1998, s. 32–45 och Nordenstam 2001, s. 77–100.
96. Arping 2013, s. 96–102.
97. Det finns dock tidigare förlagsserier riktade till flickor som samlar böcker av olika författare och huvudsakligen består av översatt litteratur. Adolf Bonniers förlag initierade 1873 Bibliotek för unga flickor och denna följdes av Läsnings för unga flickor 1876 på Lamms förlag, se Klingberg 1998, s. 155ff. En författare som redan i slutet av 1850-talet profilerade sig som författare för ungdom var Emily Nonnen och flickor spelade ofta en framträdande roll i hennes berättelser.
98. Även detta var en verksamhet som Strussenfelt delade med Risberg som arbetade som lärare och grundade flera olika flickskolor, bl.a. Elementärläroverket för flickor i Örebro 1863. Cecilia Milow är ett något senare exempel på flick-

boksförfattare som också förestod en flickpension och var mycket engagerad i olika pedagogiska frågor.

99. Johannesson 1980 och Steven Mintz, *A Prison of Expectations. The Family in Victorian Culture*, New York/London 1983.

100. Mansén 1993, s. 13.

101. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. [i].

102. Sara Gadeken, "Sara Fielding's Childhood Utopia", i *Utopian and Dystopian Writing for Children and Adults*, red. Carrie Hintz & Elaine Ostry, New York/London 2003, s. 57–71 och Susan S. Lanser, *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*, Ithaca 1992, s. 223–230.

103. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 3.

104. Carolyn Dever, *Death and the Mother from Dickens to Freud. Victorian Fiction and the Anxiety of Origins*, Cambridge 1998, Maria Löfgren, *Emancipationens gränser. Emilie Flygare-Carléns 1840-talsromaner och kvinnans ställning*, diss. Umeå; Stockholm/Stehag 2003, s. 122–145 och Ørvig 1988, s. 237.

105. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 187f.

106. [Ulrika von Strussenfelt], *Flickskolan på landet af Ungdomens vän*, vol. 2, Jönköping 1847, s. 110.

107. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 27.

108. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 28.

109. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 25.

110. Se t.ex. Andersson 2010, s. 179ff.

111. Ridderstad 1944, s. 212.

112. Jfr Mitzi Myers, "The Dilemmas of Gender as Double-Voiced Narrative, or, Maria Edgeworth Mothers the Bildungsroman", i *The Idea of the Novel in the Eighteenth Century*, red. Robert W. Uphaus, East Lansing/Woodbridge 1988, s. 67–96 och Myers 1986, s. 31–59.

113. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 90.

114. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 106.

115. Mintz 1983, s. 59–101.

116. Anderson 2005, s. 138.

117. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 3.

118. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 140.

119. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 224.

120. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 225.

121. Kyle 1972, s. 37–49 och 150–178. Som Kyles undersökning av flickskolor visar fanns denna tendens kvar även i slutet av 1800-talet.

122. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 101.

123. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 121.

124. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 224.
125. Jfr Weikle-Mills 2013, s. 101 och Bohlin 2016, s. 62.
126. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 61 och 62. Se Ridderstad 1944, s. 172f., för en diskussion av Strussenfelts syn på romanläsning.
127. Lisbeth Larsson, "Den farliga romanen. Läsaren, romanförfattaren och genren", i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Fadershuset. 1800–1900*, band II, red. Elisabeth Møller Jensen, Höganäs 1993, s. 319–327, Arping 2002, s. 177–203 och Josefsson 1983, s. 253f.
128. Maja Larsson, *Den moraliska kroppen. Tolkningar av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin*, diss. Uppsala; Hedemora 2002, s. 125f.
129. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 225f. och 1847, vol. 2, s. 122ff.
130. Jfr Weikle-Mills 2013, s. 126ff.
131. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 13f. och 1847, vol. 1, s. 214.
132. Ridderstad 1944, s. 188.
133. [Ulrika von Strussenfelt], *Salems prestgård. Ett hem der goda andar gästa. Familjeläsning af Pilgrimen*, 2 vol., Stockholm 1864, vol. 2, s. 128.
134. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 137.
135. Weikle-Mills 2013, s. 105–113, citat s. 112.
136. Ridderstad 1944, s. 196.
137. Ulrika von Strussenfelt, brev till C.F. Ridderstad 1871-09-23, citerat i Ridderstad 1944, s. 193.
138. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 63.
139. Ridderstad 1944, s. 181. Intresset för nationalhistorien är karakteristiskt för samtida svenska historiska romaner, se Stefan Johansson, *En omskriven historia. Svensk historisk roman och novell före 1867*, diss. Uppsala 2000, t.ex. s. 159–169.
140. Anderson 2005, s. 23–31.
141. Linda Colley, *Britons. Forging the Nation 1707–1837* [1992], 2 rev. uppl., New Haven/London 2012, s. 1–54. Se även *European Anti-Catholicism in a Comparative and Transnational Perspective*, red. Yvonne Maria Werner & Jonas Harvard, Amsterdam/New York 2013. För att få bli t.ex. lärare, sjuksköterska eller regeringsmedlem krävdes medlemskap i Svenska kyrkan fram till 1951 då religionsfrihetslagen infördes.
142. Johansson 2000, s. 146ff. Margot Nilson har också uppmärksammat en intolerant syn på katolicism i flera av Emily Nonnens berättelser från mitten av 1800-talet, se Margot Nilson, "Verlden är en stor Laterna Magica'. Emily Nonnens ungdomsromaner", i *Böcker ska blänka som solar. En bok till Vivi Edström*, red. Boel Westin, Stockholm 1988, s. 135.
143. Jfr Kyle 1972, s. 136ff. och Myry Voipio, "Negotiating Emancipation and Nationalism. Finnish Girls' Literature from 1889–1901", i *Nordic Girlhoods. New*

Perspectives and Outlooks, red. Bodil Formark, Heta Mulari & Myry Voipio, Cham 2017, s. 26ff. och 36f.

144. Hammar 2011, s. 116–128. Se även Bohlin 2018, s. 3ff. och Birgitta Jordansson, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, diss. Göteborg; Lund 1998.

145. "konfirmation", i *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/konfirmation> (hämtad 2019-06-16).

146. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 136.

147. Myers 1986, s. 31–59, Ellen Moers, *Literary Women* [1976], London 1986, s. 211–242, Briggs 1989, s. 221–250 och Norma Clarke, "The Cursed Barbauld Crew. Women Writers and Writing for Children in the Late Eighteenth Century", i *Opening the Nursery Door. Reading, Writing and Childhood 1600–1900*, red. Mary Hilton et al., London/New York 1997, s. 91–103.

148. Elisabeth Mansén, "Förord", i Mary Wollstonecraft, *Till försvar för kvinnans rättigheter*, Stockholm 2003, s. 13.

149. Anna Maria Ursing, *Fantastiska fröknar. Studier av lärarinnegestalter i svensk skönlitteratur*, diss. Lund; Stockholm/Stehag 2004.

150. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 3.

151. För en diskussion av Bremers moderlighetsbegrepp, se Qvist 1969, s. 68ff.

152. Emily Nonnen, *Smugglarens dotter, eller hvad vågorna sade. Berättelse för ungdom*, Stockholm 1873, s. 71.

153. Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006. Även om änkor var de enda kvinnor som innehade myndighetsstatus var det möjligt för ogifta kvinnor att lämna in en myndighetsansökan hos kungen. Enligt Britt Liljewall ansökte ca 60–70 kvinnor varje år om myndighet under första delen av 1800-talet, se Britt Liljewall, "Mig själv och mitt gods förvalta". *1800-talskvinnor i kamp om myndighet*, Stockholm 2013.

154. Amalia von Strussenfelts roman genererade en svarstext av Bolander, *Kvinnan med förmyndare. Novell af författarinnan till Tante Agnetas aftontimmar* (1842). Arping 2013, s. 188–202, har analyserat den debatt mellan *Aftonbladets* Wendela Hebbe och *Dagligt Allehandas* Johan Magnus Rosén som Amalia von Strussenfelts bok utlöste. Debatten berörde såväl kvinnors författarskap och samhällsställning som hur litterär kritik skulle bedrivas.

155. Ridderstad 1944, s. 195–202.

156. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 126.

157. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 2.

158. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 66.

159. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 118.

160. Ridderstad 1944, s. 203–220.

161. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 10.

162. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 168.
163. Tompkins 1985, s. 122–146 och Mitchell 1995, s. 161ff.
164. Reynolds 1990, s. 128ff. och Lois Keith, *Take Up Thy Bed and Walk. De-ath, Disability and Cure in Classic Fiction for Girls*, London 2001, fr.a. kap 3.
165. Weikle-Mills 2013, s. 195.
166. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 33.
167. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 32.
168. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 150.
169. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 114.
170. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 181.
171. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 2.
172. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 97.
173. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 2.
174. Strussenfelt 1847, vol. 2, s. 27.
175. Jfr Bohlin 2018, s. 13, som menar att de kvinnliga 1840-talsförfattare hon undersökt i högre grad än de manliga är inriktade på att beskriva kvinnornas medborgerliga agerande i samtiden.
176. Ridderstad 1944, s. 195–202.
177. Ridderstad 1944, s. 88.
178. För en diskussion av 1800-talets rådgivningslitteratur och dess relation till skönlitteratur för unga kvinnor, se Grenz 1981, Josefsson 1993, s. 250–275 och Gunlög Kolbe, *Om konsten att konstruera en kvinna. Retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner*, diss. Göteborg 2001.
179. Laura Fitinghoff, *I fjällluft. Tidsbild från seklets midt*, Stockholm 1899, s. 85.
180. Yvonne Hirdman, *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*, Stockholm 1983, s. 120f. och 133f.
181. Ulla Johansson, *Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842–1919 med exempel från Sköns församling*, diss. Umeå 1987, s. 119–166 och Berit Larsson, *Ljus och upplysning äfven för kvinnan. Kvinnors medborgarbildning i den svenska folkhögskolan 1865–1918*, Göteborg 1997, s. 106–113.
182. Gerda Meyerson, "Matlagningsundervisning i våra folkskolor", *Dagny* 1896:4–5, s. 154f.
183. Meyerson 1896, s. 155.
184. Helena Nyblom, "Embedet at være Husmoder", *Framåt* 1887:11, s. 174.
185. Ulla Linder, *Flickorna på Rosenholm. En berättelse för unga flickor*, Stockholm 1920, s. 74.
186. Texten är utgiven under pseudonymen "Onämnd" och attribueras i Libris felaktigt till Johannes Björkegren. Det större arbete som undertiteln hänvisar

till är *Skildringar ur det husliga lifvet af Onämnd* (1845) av Fredrika Ehrenborg, där berättelsen utgör kapitel 15 och enligt förordet har haft stor framgång efter första tryckningen. Eva von Zweigbergk redogör för omständigheterna runt publiceringen av *Prostinnans flickskola* i Zweigbergk 1965, s. 85ff. Den breda målgruppen tydliggörs av förordet till *Skildringar ur det husliga lifvet* som poängterar att döttrar utan fara kan läsa berättelsen fastän den kallas roman. Om familjeläsningens traditioner, se Johannesson 1980, s. 14–60.

187. Även Lisa Eurén-Berners serie om Fröken Sprakfåle med familj (1932–1963) och Agnes von Krusenstjernas böcker om Tony (1922–1926) kan nämnas som exempel. Det är tveksamt om Krusenstjernas trilogi bör kategoriseras som flickböcker, men som Jakobsson 2018 visar förhåller de sig på olika sätt till flickboksgenrens konventioner.

188. Jfr Bohlin 2018 som har uppmärksammat en likartad hushållstematik i svenska, norska och finska vuxenromaner från 1840-talet, Furuland et al. 1994, s. 40, som nämner finlandssvenska flickböcker som skildrar skolhushåll, respektive Theander 2017, s. 52, som påpekat att hushållsarbete som yrke huvudsakligen förekommer i just skandinaviska flickböcker.

189. Peder Aléx, "Skolkökslärarinnorna och kunskapen om hemmet", i *Sekelskiftets utmaningar. Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*, red. Ann-Katrin Hatje, Stockholm 2002, s. 134–138 och Berit Halling, *Samhälle, skola och hemkunskap. Ett kompendium om samhällets, skolans och hemkunskapsämnet utveckling*, Umeå 1986, s. 63–69.

190. Se t.ex. Eva Margareta Löfgren, "Schoolmates of the Long-Ago". *Motifs and Archetypes in Dorita Fairlie Bruce's Boarding School Stories*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 1993, Beverly Lyon Clark, *Regendering the School Story. Sassy Sissies and Tatting Tomboys* [1996], New York 2001, Cadogan & Craig 1976, fr.a. s. 89–139, 178–205 och 227–249, Mitchell 1995, fr.a. s. 45–103 och Carolyn Carpan, *Sisters, Schoolgirls, and Sleuths. Girls' Series Books in America*, Lanham, Md. 2009, s. 1–32.

191. Jfr Heather Julien, "Learning to be Modern Girls. Winifred Darch's School Stories", *The Lion and the Unicorn* 2008:1, s. 2. Bland de få studier som kortfattat diskuterar hushållsundervisning finns Rosemary Auchmuty, *The World of Girls*, London 1992, s. 181–203, som noterar att kurser i hemkunskap förekommer i brittiska internatskoleberättelser från 1920 och framåt, men att ämnet inte behandlas med någon större entusiasm av författarna. Se även Gunilla Lindgren, *Higher Education for Girls in North American College Fiction 1886–1912*, diss. Lund 2003, s. 139f., som nämner enstaka flickböcker som berör hushållsundervisning. De enda exempel på skolskildringar med hushållsundervisning som jag har hittat utöver dem som omnämns av Auchmuty och Lindgren är Louisa M. Alcotts *Little Men* (1871, sv. 1873), där Daisy som känner sig utanför i pojkskolan får ett eget kök och undervisning i matlagning, och Bertha Cléments *Libelle. Lenz und Brautzeit* (1902,

sv. 1925) som innehåller en bikaraktär som skickas till en hushållsskola. Snarare än att skildra hushållsarbete fokuserar denna sekvens på en översvämningskatastrof.

192. Lindgren 2003, s. 139. Som Shirley Foster och Judy Simons påpekat kan emellertid hushållsarbetet trots det begränsade utrymmet ha en viktig funktion i protagonisternas vuxenblivande, se Shirley Foster & Judy Simons, *What Katy Read. Feminist Re-Readings of Classic Stories for Girls*, London 1995, s. 161.

193. Johansson 1987, s. 118 och Agneta Järnankar, "Ett nytt skolämne och en ny profession formeras", i *Methods, Interventions and Reflections. Report from the X Nordic Women's and Gender History Conference in Bergen, August 9–12, 2012*, red. Ulla Manns & Fia Sundevall, Göteborg/Stockholm 2014, s. 119.

194. Lister 2003, s. 68–92.

195. Lister 2003, s. 124.

196. Rönnbäck 2004, s. 197 och Bohlin 2018, s. 6.

197. Järnankar 2014, s. 111 och Hirdman 1983, s. 126–133.

198. Johansson 1987, s. 119f.

199. Larsson 1997, s. 106–113.

200. Aléx 2002, s. 127 och Järnankar 2014, s. 111–121.

201. Larsson 1997, s. 107.

202. Larsson 1997, s. 108.

203. Järnankar 2014, s. 111f. och Hirdman 1983, s. 123f.

204. Clark 2001, s. 5 och 15.

205. Jfr Josefsson 1983, s. 261, som påpekar att fastän fadern deltar i bokföringsundervisningen är det fru Alin som framställs som den verkliga experten på hushållsrådet i Andersons roman.

206. Mavis Reimer, "Worlds of Girls. Educational Reform and Fictional Forms in L. T. Meade's School Stories", i *Culturing the Child, 1690–1914. Essays in Memory of Mitzi Myers*, red. Donelle Rae Ruwe, Lanham, Md. 2005, s. 209. Se även Gadeken 2003, s. 57–71, Löfgren 1993, s. 42ff. och Mitchell 1995, s. 99.

207. Elna Wide, *Kamraterna på Forsbro. Verklighetskildringar om och för unga flickor*, Stockholm 1907, s. 82.

208. Julien 2008, s. 2. Carpan 2009, s. 13, konstaterar att även skol- och collegeflickor i amerikanska flickböcker är såväl vita som från medel- och överklassen.

209. Halling 1986, s. 99f.

210. Hedda Anderson, *Stadsflickor på landet*, Stockholm 1899, s. 160.

211. [Fredrika Ehrenborg], *Prostinnans flickskola. Utdrag ur ett större arbete af Onämnd*, Jönköping 1844, s. 4.

212. Hirdman 1983, s. 123f., Halling 1986, s. 99f. och Johansson 1987, s. 125.

213. Wide 1907, s. 110.

214. Wide 1907, s. 110.

215. Hirdman 1983, s. 138.
216. Jfr Aléx 2002, s. 154f.
217. Jfr Sonja Svensson, *Läsning för folkets barn. Folkskolans barntidning och dess förlag 1892–1914, med en inledning om fattiga barns läsning på 1800-talet*, diss. Uppsala; Stockholm 1983, s. 208–222 och 225f., och Andræ 2001, s. 14ff., 64ff. och 105ff.
218. Fitinghoff 1899, s. 84.
219. Elisabeth Kuylenstierna-Wenster, *Ungdomen på Hällesund. Gamla bekanta och nya. Berättelse för unga flickor*, Lund 1919, s. 10 och 7.
220. Wide 1907, s. 11.
221. Anderson 1899, s. 24.
222. Jfr Clark 2001, s. 15ff. och Lindgren 2003, s. 224ff.
223. Wide 1907, s. 9.
224. Wide 1907, s. 10.
225. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 10.
226. Wide 1907, s. 48.
227. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 10.
228. Jfr Foster & Simons 1995, s. 76, 99ff., 112f. och 142ff., Hallberg 1994, s. 79f. och Andræ 2001, s. 99ff.
229. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 39.
230. Wide 1907, s. 35f.
231. Jfr Ørvig 1988, s. 237 som noterat att generationsmotsättningar är en framträdande tematik i 1800-talets och det tidiga 1900-talets flickböcker.
232. Ying Toijer-Nilsson, "Från en brytningstid. Elisabeth Kuylenstierna-Wensters flickböcker", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 47f.
233. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 154.
234. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 166.
235. Enligt Andræ 2001, s. 134, blir denna typ av kamratäktenskap vanligare i de senare berättelserna under hennes undersökningsperiod mellan 1914 och 1944. Hon påpekar dock att kamratäktenskap inom flickboken vanligen verkar handla om kamratligt och jämlikt umgänge mellan makarna snarare än att båda yrkesarbetar efter giftermålet eller lever tillsammans utan att vara gifta, vilket ger begreppet en delvis annorlunda innebörd i jämförelse med samtida vuxenlitteratur.
236. Wide 1907, s. 83.
237. Wide 1907, s. 82.
238. Mathilda Langlet, *På egen hand. En bok för unga flickor*, Stockholm 1889, s. 199.
239. Jfr Lindgren 2003, s. 124ff. och 138ff.

240. Cecilia Milow, "Han eller hon?", i "Bara Margit" *m.fl. berättelser för unga flickor af* "Tante Cissy", Stockholm 1892, s. 83.
241. Wide 1907, s. 10.
242. Gabriella Åhmansson, *A Life and Its Mirrors. A Feminist Reading of L. M. Montgomery's Fiction. Vol. 1, An Introduction to Lucy Maud Montgomery: Anne Shirley*, Uppsala 1991, s. 115–128.
243. Kelli M. Sellers, "Tossing the Pink Parasol. Rebecca of Sunnybrook Farm, the New Woman, and Progressive Era Reform", *Children's Literature* 2012, s. 108–130 och Gertrud Lehnert, "The Training of the Shrew. The Socialization and Education of Young Women in Children's Literature", *Poetics Today* 1992:1, s. 115f.
244. Kate Douglas Wiggin, *Rebecca of Sunnybrook Farm*, Boston/New York 1903, s. 63.
245. Sellers 2012, s. 114f.
246. L.M. Montgomery, *Anne's House of Dreams* [1917], Toronto 1920, s. 133f. Jfr Lindgren 2003, s. 140.
247. För statistik över kvinnliga högskole- och universitetsstudenter, se Rönholm 1999, s. 38. Se även Theander 2017, s. 198–209 för en diskussion av högre studier i svenska flickböcker under 1900-talet.
248. Idströms *Tvillingsystrarna* följer också en flickas studier inför studentexamen och Sundbecks *Elsa i Upsala* beskriver kvinnliga studenters liv i universitetsstaden. Efter dessa texter har jag inte kunnat finna några fler mer utförliga skildringar av högre akademiska studier publicerade för flickor före 1921. Det kan dock noteras att i Kuylenstierna-Wensters serie om Barbro Berting nämns att en av hennes systrar läser till läkare och som Toijer-Nilsson 1994, s. 51–56, påpekar finns det i författarens senare flickböcker flera utbildningsskildringar och flickor som drömmer om för sin tid okonventionella yrken. Övriga utbildningar för flickor i övre tonåren som förekommer i min undersökningsperiods svenska flickböcker är hushållsskolor, sjuksköterskeutbildning, flickpensioner som främst lär ut språk samt konstnärliga utbildningar i t.ex. målning eller musik. Anmärkningsvärt är att det inte finns några berättelser utöver Meyersons roman som beskriver lärarutbildning. Från mitten av 1800-talet var det möjligt för kvinnor att utbilda sig till och arbeta som lärare i Sverige.
249. Gerda Meyerson, *Flickor emellan. Berättelse för ungdom*, Stockholm 1890, s. 25.
250. Meyerson 1890, s. 129.
251. Jfr Stoneley 2003, 26ff. och 52–58.
252. Hirdman 1983, s. 134.
253. Hirdman 1983, s. 134f.
254. Wide 1907, s. 47.
255. Wide 1907, s. 45.

256. Wide 1907, s. 46.
257. Anderson 1899, s. 5.
258. Anderson 1899, s. 96.
259. Anderson 1899, s. 91.
260. Wide 1907, s. 112.
261. Wide 1907, s. 82.
262. Familjen förlorar sina besparingar i en bankkrasch i *Bröllopet på Blomkulla* (1923), som följer på *Hannas dagbok*. Carina Lidström, "Närhet och integritet. Om relationsproblematiken i Hedvig Svedenborgs flickböcker", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 200, har liknat Blomkulla-böckernas släktskildring vid Agnes von Krusenstjernas *Fattigadel* (1935–1938). I Kuylenstierna-Wensters serie om Barbro Berting, liksom i flickboksgenren generellt under perioden, är "pauvres honteux" ett återkommande motiv. Jfr Stoneley 2003, fr.a. kap. 1 och 3 respektive Andr  2001, s. 57 och 135.
263. Hedvig Svedenborg, *Hannas dagbok eller Mera om Blomkullakusinerna. En bok för flickor*, Stockholm 1921, s. 32.
264. Svedenborg 1921, s. 93. Thora Holm-Lundberg var skolk ksl rarinna och hemkonsulent. Hon startade bl.a. flera hushållsskolor och var 1917–23 redaktör för *Husmodern*.
265. Svedenborg 1921, s. 46f.
266. Svedenborg 1921, s. 93.
267. Anderson 1899, s. 5.
268. Jfr Theander 2017, s. 32. Theander har i sin undersökning av yrken i flickböcker utgivna mellan 1920 och 1965 i Sverige konstaterat att hembitr de eller andra hushållsarbeten inte är några dr myrken f r karaktärerna, trots att flera av dem ändå utför sysslorna med stort engagemang. I hennes undersökningsmaterial ägnar sig 8 % av karaktärerna åt hushållsarbete, men bara 1 % drömmer om att göra det.
269. Jfr  sa Andersson, *Ett högt och ädelt kall. Kalltankens betydelse för sjuksk terskeyrkets formering 1850–1930*, Umeå 2002. En föregångare inom den svenska flicklitteraturen återfinns i Emily Nonnens *Lifvets skola eller  del säd och rika k rfvar. Berättelse för ungdom* (1868) där en av huvudpersonerna besöker Florence Nightingale i London och utbildar sig till sjuksköterska.
270. Larsson 1997, s. 119–139.
271. Jfr Rönnbäck 2004, s. 189–209.
272. Se t.ex. Gedin 2004, s. 80ff.
273. Svedenborg 1921, s. 159.
274. Wide 1907, s. 179.
275. Wide 1907, s. 172f.
276. Ehrenborg 1844, s. 12.

277. Wide 1907, s. 163.
278. Ehrenborg 1844, s. 17.
279. Wide 1907, s. 176.
280. Wide 1907, s. 177.
281. Dyliska ståndpunkter framfördes av konservativa kvinnor som var motståndare till kvinnans rösträtt, se Sif Bokholm, *I otakt med tiden. Om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor*, Stockholm 2008, s. 63–69.
282. Svedenborg 1921, s. 77f.
283. Jfr Aléx 2002, s. 153.
284. Rönnbäck 2004, s. 269.
285. Ulla Wikander, *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*, Stockholm 1999, s. 55–139.
286. Kyle 1983, s. 51ff.
287. Langlet 1889, s. 4.
288. Orsi Husz, "Ett nytt sätt att handla. Konsumtionskultur i det tidiga 1900-talets varuhus", i *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, red. Peder Aléx & Johan Söderberg, Stockholm 2001, s. 73ff.
289. Jfr Orsi Husz & Amanda Lagerkvist, "Konsumtionens motsägelser. En inledning", i *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, red. Peder Aléx & Johan Söderberg, Stockholm 2001, s. 25–32, Leif Runefelt, *Att basta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Lund 2015, s. 279–289 och Stoneley 2003, s. 1–18.
290. Husz & Lagerkvist 2001, s. 29, Rita Felski, *The Gender of Modernity*, Cambridge/London 1995, s. 61–90 och Runefelt 2015, s. 99–138.
291. Husz 2001, s. 73ff. och Peder Aléx, *Den rationella konsumenten. KF som folkuppfostrare 1899–1939*, diss. Umeå; Stockholm/Stehag 1994, s. 18ff.
292. Aléx 1994, s. 212–232 och Rönnbäck 2004, s. 191.
293. Eva Helen Ulvros, *Kvinnors röster. Livsöden från det moderna Sveriges framväxt*, Lund 2016.
294. Runefelt 2015, s. 109–119.
295. Hirdman 1983, s. 120f. och 133f.
296. Järnankar 2014, s. 111–121 och Aléx 2002, s. 127–156.
297. Wide 1907, s. 82.
298. Aléx 2002, s. 154f.
299. Runefelt 2015, s. 109–119.
300. Ellen Idström, *Tvillingsystrarna. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1893, s. 183.
301. Anderson 1899, s. 89.
302. Birgitta Plymoth, "Kvinnors 'medborgerliga' möjligheter. Kvinnor och fat-

tigvård under sent 1800-tal”, i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 87.

303. Se t.ex. Margot C. Finn, *The Character of Credit. Personal Debt in English Culture, 1740–1914*, Cambridge 2003, s. 25–63 och Stoneley 2003, s. 52–58.

304. Emily Nonnen, *Familjen på Örnaholm eller Lifvets skiften. Berättelse för ungdom*, Göteborg 1863, s. 14.

305. Ørvig 1988, s. 237 och Svensson 1983, s. 208–222 och 225f.

306. [Gunnar Örnulf], Ebba Trahna, *Anna Jernhielm. Flickroman*, Stockholm 1919, s. 25.

307. [Gunnar Örnulf], Ebba Trahna, *Anna Jernhielms friare. Flickroman*, Stockholm 1920, s. 31.

308. Örnulf 1920, s. 34.

309. Wide 1902, s. 150f.

310. Örnulf 1920, s. 145.

311. Malvina Bråkenhielm, *Marja och hennes syskon. Berättelse för unga flickor*, Göteborg 1912, s. 9.

312. Jfr Magdalena Czaplicka, ”Yrhättor, backfischar och unga damer. Ett flickboksgalleri”, i *Från flygdröm till swingscen. Ungdom och modernitet på 1930-talet*, red. Ulf Boëthius & Mats Franzén, Lund 1998, s. 113.

313. Aléx 1994, s. 126–144.

314. Hedvig Svedenborg, *Bröllopet på Blomkulla. En bok för flickor*, Stockholm 1923, s. 183.

315. Jfr Theander 2017, s. 286–309.

316. Framställningen av arbete i Alcotts roman behandlas i t.ex. Lydia A. Schultz, ”Work with a Purpose. Alcott’s *An Old-Fashioned Girl* and the American Work Ethic”, *College Literature* 2002:4, s. 26–46. Se även t.ex. Mitchell 1995, s. 23–44 för en diskussion av arbetsskildringar i sekelskiftets flickberättelser.

317. Theander 2017.

318. Wide 1907, s. 153.

319. Ebba af Sillén, *Majs pensionsår. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1912, s. 16.

320. Meyerson 1890, s. 129.

321. Karl XII:s bibel, Ords 31:10–11. Det ekonomiska bildspråket är än mer framträdande i Bibel 2000: ”Att finna en driftig hustru, vem förunnas det – långt mer än pärlor är hon värd. Blint litar hennes man på henne, och vinsten utblir inte.”

322. Runefelt 2015, s. 113ff. Se även Krista Lysack, *Come Buy, Come Buy. Shopping and the Culture of Consumption in Victorian Women’s Writing*, Athens 2008, s. 84ff.

323. [Sophie Bolander], "Törnrosen", i *Tante Agnetas aftonberättelser för sina unga vänner*, vol. 2, Göteborg 1841, s. 126.
324. Järnankar 2014, s. 120.
325. Peder Aléx, "Begär eller hushållning. Om behovets historia", i *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, red. Peder Aléx & Johan Söderberg, Stockholm 2001, s. 38.
326. Bolander 1840, s. 52.
327. Anderson 1899, s. 78.
328. Aléx 2002, s. 147.
329. Megan A. Norcia, "The London Shoppescape. Educating the Child Consumer in the Stories of Mary Wollstonecraft, Maria Edgeworth, and Mary Martha Sherwood", *Children's Literature* 2013, s. 39. Se även Somi Ahn, "The Metropolis and Female Citizenship in Mary Wollstonecraft's *Original Stories from Real Life*", *Women's Writing* 2018:1, s. 21–34 och Stoneley 2003, s. 1–18.
330. Voipio 2017, s. 28.
331. Ehrenborg 1844, s. 11. Tillverkningen av mer hälsosamma, svenska substitut till utländska varor förespråkas även av Ehrenborg i broschyrerna "Om kaffe af råg till vinst för helsa och kassa" (1843) och "Om vin af svenska bär, samt citron-mjöd liknande champagne" (2 uppl., 1844), som båda publicerades i flera upplagor i mitten av 1800-talet. Jfr Runefelt 2015, s. 218–227.
332. Maria Nilson, "En svensk flicka. Föreställningar om nationell identitet i flickböcker 1940–1960", i *Mångkulturell barn- och ungdomslitteratur. Analyser*, red. Maria Andersson & Elina Druker, Lund 2017, s. 44f.
333. Jfr Andræ 2001, s. 49 och Boel Westin, "Tintomaras äventyr. Ester Blenda Nordström", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 190ff.
334. Elisabeth Kuylenstierna-Wenster, *De nio kamraterna. En skolflickshistoria*, Lund 1920, s. 130.
335. Langlet 1889, s. 55.
336. [Emilie Friedrich], Emmy von Rhoden, *Der Trotzkopf. Eine Pensionsgeschichte für erwachsene Mädchen* [1885], Stuttgart 1886, s. 3. "Jag kan inte vara likgiltig inför att du visar dig i en så slarvig klädsel. Du är inget barn längre med dina femton år; betänk att du är konfirmerad sedan i påskas, en blivande ung dam måste alltid upprätthålla sin anständighet." (Min övers.)
337. Anderson 1899, s. 161.
338. Örnulf 1920, s. 11 och 16.
339. Husz 2001, s. 70f.
340. Felski 1995, s. 68.
341. Örnulf 1919, s. 84. Se t.ex. Rachel Bowlby, *Just Looking. Consumer Cul-*

ture in Dreiser, *Gissing and Zola* [1985], eboksupplaga, London/New York 2009, s. 40–49 och Felski 1995, s. 61–74, för en analys av varuhuset i Zolas roman.

342. Husz 2001, s. 96ff.
343. Örnulf 1919, s. 81.
344. Jfr Husz 2001, s. 77ff. och Bowlby 2009, s. 1ff.
345. Örnulf 1919, s. 86.
346. Felski 1995, s. 88f. och Husz 2001, s. 94ff.
347. Wistisen 2017, s. 85–115. Se även Theander 2017, s. 110ff.
348. Örnulf 1919, s. 90.
349. Stoneley 2003, s. 5.
350. Lysack 2008, s. 83–89. Se även Eva Lis Bjurman, "Ögat i spegeln. Om unga flickors behag och bildning under 1800-talets första årtionden", i *När var tar sin*, red. Karl-Olov Arnstberg, Stockholm 1988, s. 47ff.
351. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 15.
352. Meyerson 1890, s. 181.
353. Meyerson 1890, s. 181.
354. [Gunnar Örnulf], Ebba Trahna, *Anna Jernhielms lycka, Flickroman*, Stockholm 1922, s. 47.
355. Örnulf 1922, s. 161.
356. Örnulf 1922, s. 166.
357. Josefsson 1983, s. 258f.
358. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 65 och Elisabeth Kuylenstierna-Wenster, *När katten är borta –. En feriehistoria om fyra flickor och några till*, Stockholm 1915, s. 53. Inte bara flickor riskerade att förföras av det urbana livet. I exempelvis Hebbes *Brudarne* är storstaden scenen för Edwards förvillelse och svek mot Nanna.
359. Anderson 1899, "Förord".
360. Kathleen Anne McHugh, *American Domesticity. From How-to Manual to Hollywood Melodrama*, New York 1999, s. 23f.
361. Anderson 1899, s. 107.
362. Aléx 1994, s. 60.
363. Anderson 1899, s. 58.
364. Runefelt 2015, s. 112.
365. Anderson 1899, s. 60.
366. Wide 1907, s. 151.
367. Anderson 1899, s. 109.
368. Jfr Finn 2003, s. 34–51.
369. Örnulf 1920, s. 35.
370. Örnulf 1922, s. 83.

371. Örnulf 1922, s. 91.
372. Se t.ex. Husz & Lagerkvist 2001, s. 28f.
373. Felski 1995, s. 89.
374. Lysack 2008, s. 136–141. Rörelsen finansierades även bl.a. genom försäljning av vykort, broscher, broschyrer, belärande sällskapsspel och andra ting, se Lysack 2008, s. 136–170 och Ulrika Holgersson, "Från tågresor till sociala medier. Rösträttens mediehistoria", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 113ff.
375. Felski 1995, s. 89.
376. Se t.ex. Felski 1995, s. 14 och Sally Ledger, *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin-de-siècle*, Manchester/New York 1997, s. 1–24.
377. Hallberg 1994, s. 64.
378. Otilia Westermarck, "Mera sådant" eller *En nollas historia. Lifsbild från sista hälften af förra århundradet*, Stockholm 1906, s. [3].
379. Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 1997, s. 121–153 och Rönnholm 1999, s. 57–88.
380. Birgitta Holm, "Det tredje könet. Studentskor i Uppsala", i *Nordisk kvinnohistoria. Vol. 3, Vida världen. 1900–1960*, red. Elisabeth Møller Jensen et al., Höganäs 1996, s. 277.
381. Rönnholm 1999, s. 79.
382. Ellen Key, "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnan". *Tvenne föredrag*, Stockholm 1896.
383. Claudia Lindén, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, Stockholm/Stehag 2002, s. 245–257 och Eva Borgström, "Emancipation och evolution. Ellen Key och den villkorade kärleken", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004:3, s. [7]–22.
384. Hallberg 1994, s. 64ff., diskuterar Idströms flickbok och är den enda studien som behandlar någon del av hennes författarskap mer utförligt. Idström omnämns i flera översiktsverk över svensk barn- och ungdomslitteratur, men tas inte upp i t.ex. *Nordisk kvinnohistoria*.
385. Ellen Idström, *Misslyckad kvinnokraft. Några ord med anledning af fröken Ellen Keys föredrag öfver "Missbrukad kvinnokraft"*, Göteborg 1896. Key besvarade kritiken i efterordet till *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik. En studie och ett försvar* (1896). Hon menade att hon blivit gravt missförstådd av bl.a. Idström, se Ellen Key, *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik. En studie och ett försvar*, Stockholm 1896, s. 184–194. För en mer nyanserad läsning av Keys tankegångar om kön, se Lindén 2002.
386. Elisabeth Segel, "The Gypsy Breynton Series. Setting the Pattern for American Tomboy Heroines", *Children's Literature Association Quarterly* 1989:2,

s. 67–71 och Etsuko Taketani, "Spectacular Child Bodies. The Sexual Politics of Cross-Dressing and Calisthenics in the Writings of Eliza Leslie and Catharine Beecher", *The Lion and the Unicorn* 1999:3, s. 355–372. I Sverige finns huvudsakligen föregångare inom vuxenlitteraturen, som den androgyna Tintomara i C.J.L. Almqvists *Drottningens juvelsmycke* (1834) och Julie i August Strindbergs *Fröken Julie* (1888). Dessa texter innehåller mörkare och våldsammare varianter av pojkflicksmotivet, då karaktärernas könsöverskridande handlingar leder till döden.

387. Michelle Ann Abate, *Tomboys. A Literary and Cultural History*, Philadelphia, Pa. 2008, s. xvi–xvii.

388. Tvillingmotivet användes av flera författare runt sekelskiftet 1900 för att diskutera ämnen som kön, utbildning och jämställdhet. Sarah Grand skildrade t.ex. en pojke och en flicka som är tvillingar i *The Heavenly Twins* (1893) för att belysa könens skilda levnadsvillkor i samtidens samhälle. Ett annat exempel återfinns i Amanda Kerfstedts *Reflexer* (1901) som handlar om en man som bearbetar sin tvillingsters död genom att klä sig i kvinnokläder en timme varje dag för att få se henne igen.

389. Idström 1893, s. 3.

390. Idström 1893, s. 5. Se även Reynolds 1990, s. 96, om förekomsten av "vinegar aunts" i flickboken.

391. Idström 1893, s. 14.

392. Idström 1893, s. 25f.

393. Mitchell 1995, s. 105.

394. Mitchell 1995, s. 103–138 och Abate 2008.

395. Judith/Jack Halberstam, *Female Masculinity*, Durham, N.C. 1998, s. 1–43.

396. Halberstam 1998, s. 57f.

397. Wide 1907, s. 14.

398. Idström 1893, s. 257.

399. Jfr Elaine Showalter, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle*, London 1991, s. 23 och Sally Ledger, "The New Woman and Feminist Fictions", i *The Cambridge Companion to the Fin de Siècle*, red. Gail Marshall, Cambridge 2007, s. 153ff.

400. Idström 1893, s. 86.

401. Kenneth B. Kidd, "Boyology in the Twentieth Century", *Children's Literature* 2000, s. 44–72 och Magnus Öhrn, "En mild vilde. Några nedslag i svensk pojkkologi", i *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning*, red. Eva Heggestad, Anna Williams & Ann Öhrberg, Möklinta 2013, s. 293–307.

402. Mitchell 1995, s. 105. Se även Halberstam 1998, s. 6.

403. Jens Ljunggren, *Kroppens bildning. Lingvgymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*, Stockholm/Stehag 1999, s. 212–232.

404. Idström 1893, s. 25.
405. Idström 1893, s. 151.
406. Idström 1893, s. 27f.
407. Idström 1893, s. 89.
408. Idström 1893, s. 236f.
409. Idström 1893, s. 65.
410. Idström 1893, s. 150.
411. Idström 1893, s. 150.
412. Idström 1893, s. 200.
413. Karin Quimby, "The Story of Jo. Literary Tomboys, *Little Women*, and the Sexual-Textual Politics of Narrative Desire", *GLQ. A Journal of Lesbian and Gay Studies* 2003:1, s. 2.
414. Idström 1893, s. 51.
415. Marjorie B. Garber, *Vested Interests. Cross-Dressing & Cultural Anxiety*, New York 1992, s. 16.
416. Idström 1893, s. 154.
417. Idström 1893, s. 23.
418. Idström 1893, s. 24.
419. Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York 1990, s. 33.
420. Idström 1893, s. 98.
421. Idström 1893, s. 175.
422. Reynolds 1990 och Andræ 2001, s. 46–154.
423. Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinman, medicinen och finde-siècle*, Stockholm 1994, s. 229–273.
424. Jill L. Matus, *Unstable Bodies. Victorian Representations of Sexuality and Maternity*, Manchester/New York 1995, s. 21–55 och Larsson 2002, s. 94–130.
425. Idström 1893, s. 112f. Dahomey var ett medeltida västafrikanskt kungadöme berömt för sina kvinnliga soldater.
426. Idström 1893, s. 113. Jfr Abate 2008, s. 24–49.
427. Nilson 2017, s. 40ff.
428. Meyerson 1890, s. 58 och Hedvig Svedenborg, *Silverhjärtat. En bok för flickor*, Stockholm 1918, s. 80.
429. Abate 2008, s. xxi.
430. Abate 2008, s. 4–9.
431. Gail Bederman, *Manliness & Civilization*, Chicago 1995, s. 77–120.
432. Idström 1893, s. 113.
433. Harald Elovson, "Den liberala amerikabilden i Sverige", i *Amerika och Norden*, red. Lars Åhnebrink, Stockholm 1964, s. 75–109.

434. Idström 1893, s. 222.
435. Idström 1893, s. 224.
436. Quimby 2003 och Abate 2008, s. xix–xxi.
437. Idström 1893, s. 194.
438. Henric Bagerius, "Ett skönlitterärt perspektiv på 1880-talets reformdräktsrörelse", i *Historier. Arton- och nittonhundredtalens skönlitteratur som historisk källa*, red. Christer Ahlberger, Göteborg 2009, s. 34ff. och Maria Carlgren & Linda Fagerström, "Rösträttens garderob. Kvinnor, kropp, kläder", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 97. Reformdräkten blev dock aldrig ett populärt plagg bland vuxna kvinnor och som Carlgren och Fagerström påpekar fick den heller aldrig något stort genomslag inom rösträttsrörelsen.
439. Idström 1893, s. 204.
440. Hallberg 1994, s. 66.
441. Hallberg 1994, s. 68.
442. Idström 1893, s. 302.
443. Mitchell 1995, s. 105.
444. Rönnbäck 2004, s. 46ff. och Christina Florin, "Visioner, rörelser och rösträtt. En resa i tiden", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 46ff.
445. Halberstam 1998, s. 5f. och Abate 2008, s. xix–xxi.
446. Ebba Nordenadler, *I Edsbro pension. Berättelse för flickor*, Stockholm 1900, s. 103.
447. Annis Pratt, *Archetypal Patterns in Women's Fiction*, Bloomington 1981, s. 14.
448. Lorna Ellis, *Appearing to Diminish. Female Development and the British Bildungsroman, 1750–1850*, Lewisburg, Pa. 1999, s. 18.
449. Från 1810 kunde ogifta kvinnor ansöka om myndighet från kungen. År 1863 ändrades detta så att alla ogifta kvinnor blev myndiga vid 25 års ålder och 1884 sänktes myndighetsåldern till 21. Om kvinnan gifte sig blev maken hennes förmyndare. Först 1921 blev även gifta kvinnor myndiga.
450. Jfr Manns 1997, s. 66–79, Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i manssambälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–21*, diss. Uppsala 1982, s. 139ff. och Berg, Ericsson & Sundevall 2018, s. 224f.
451. Idström 1893, s. 192f.
452. Idström 1893, s. 53.
453. Idström 1893, s. 195.
454. Mintz 1983 och Gedin 2004, s. 80ff.

455. Idström 1893, s. 88.
 456. Idström 1893, s. 335.
 457. Key, *Missbrukad kvinnokraft*, 1896, s. 21.
 458. Lindén 2002, s. 184ff. och Rönnbäck 2004, s. 169–209.
 459. Idström 1896, s. 33.
 460. Hallberg 1994, s. 66.
 461. Idström 1893, s. 335.
 462. Idström 1893, s. 329.
 463. Cadogan & Craig 1976, s. 54 och Abate 2008, s. 31.
 464. Idström 1893, s. 335.
 465. Fitinghoff 1899, s. 12.

466. *En vinter i Upsala på 1840-talet. Utdrag ur en ung flickas dagboksanteckningar* bygger på och återger dagboksanteckningar skrivna av Ulla Dahlgren, f. von Heland. Den trycktes ursprungligen i *Dagny* 1899:3–5. *Flickboken. Flickornas julkalender 1919* består av en samling brev som ger ett relativt konstruerat intryck. Det är svårt att avgöra i vilken mån *Flickboken* bygger på autentiska brev eller om texten i sin helhet är skriven snarare än redigerad av Elisabeth Kuylenstierna-Wenster. Enligt förord och försättsblad är hon dock enbart redaktör.

467. Det hävdar i varje fall berättaren i *An Old-Fashioned Girl*, när användningen av ord som "band-boxy" försvaras: "I deeply regret being obliged to shock the eyes and ears of such of my readers as have a prejudice in favor of pure English by expressions like the above, but, having rashly undertaken to write a little story about Young America, for Young America, I feel bound to depict my honored patrons as faithfully as my limited powers permit. Otherwise, I must expect the crushing criticism, 'Well, I dare say it's all very prim and proper, but it isn't a bit like us,' and never hope to arrive at the distinction of finding the covers of 'An Old-Fashioned Girl' the dirtiest in the library." Louisa M. Alcott, *An Old-Fashioned Girl* [1870], London 2004, s. 215f. Se även Maria Nikolajeva, "Bakom rösten. Den implicita författaren i jagberättelser", *Barnboken* 2008:2, s. 18.

468. Bent Kvalvik, "Dikken Zwilgmeyer", i *Norsk biografisk leksikon*, https://nbl.snl.no/Dikken_Zwilgmeyer (hämtad 2019-07-06). Se även Harald Bache-Wiig, *Frisetting av barndommen. Rasmus Løland som barnebokforfatter*, Oslo 2000, s. 152, som menar att Zwilgmeyer behärskar "den autentiske barnedialekt" i böckerna om Inger Johanne. För en mer utförlig diskussion av Zwilgmeyers flickböcker, se Jorunn Hareide, *Protest, desillusjonering, resignasjon. Dikken Zwilgmeyers forfatterskap for voksne*, Oslo 1982, s. 112–120.

469. L. M. Montgomery, *Emily Climbs* [1925], London 1928, s. 22.
 470. Jfr Foster & Simons 1995, s. 11f.
 471. Hallberg 1994, s. 62.
 472. Hallberg 1994, s. 64.

473. Tankegångarna om jagets iscensättning har bl.a. relaterats till Judith Butlers teori om könens performativitet. Se t.ex. Jennifer Frangos, "I Love and Only Love the Fairer Sex'. The Writing of a Lesbian Identity in the Diaries of Anne Lister (1791–1840)", i *Women's Life-Writing. Finding Voice/Building Community*, red. Linda S. Coleman, Bowling Green 1997, s. 43–61 och Catherine Delafield, *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel*, Farnham 2009, s. 2f.

474. Lanser 1992, s. 3ff. För svenska exempel, se Anna Bohlin, *Röstens anatomi. Läsningar av politik i Elin Wägners Silverforsen, Selma Lagerlöfs Löwensköldtrilogi och Klara Johansons Tidevarvskåserier*, diss. Umeå 2008, s. 32ff. Denna tradition är även stark inom barnlitteraturforskningen och har berört såväl barns röster som flickors/kvinnors röster. Lissa Paul diskuterar barns och kvinnors begränsade möjligheter att göra sina röster hörda i litteraturen i "Enigma Variations. What Feminist Theory Knows about Children's Literature", *Signal* 1987:54, s. 186–202, medan Roberta S. Trites analyserar hur flickkaraktärer finner sin röst i *Waking Sleeping Beauty. Feminist Voices in Children's Novels*, Iowa City 1997, s. 47–79, för att nämna två inflytelserika exempel.

475. Lanser 1992, s. 3–24.

476. Lorna Martens *The Diary Novel*, Cambridge 1985, s. 36. De få genomförda brev- och dagboksromanerna kan möjligen även förklaras med de särskilda utmaningar jagformen för med sig inom barn- och ungdomslitteratur. Jagberättelsen kan upplevas som språkligt torftig eller framstå som en icke trovärdig återgivning av barns eller ungas språk och tankar, se Vivi Edström, *Barnbokens form. En studie i konsten att berätta*, Stockholm 1980, s. 74f. och Nikolajeva 2008. Dagboks- och brevromanen är litteraturhistoriskt besläktade och såväl likheter som skillnader mellan genrerna har diskuterats av många forskare, t.ex. Martens 1985, s. 4ff. och 75–85. I mitt material används brev och dagboksutdrag vanligen på ett likartat vis i förhållande till flickrösten och i texter som Sundbecks *Elsa i Upsala* och Svedenborgs *Hannas dagbok* flyter formerna samman genom att dagböcker infogas i brev och vice versa. Jag kommer därför att lägga mindre vikt vid skillnaderna mellan brev- och dagboksinslag i analysen.

477. Delafield 2009, s. 88.

478. Yvonne Leffler, "Jag har fått ett brev –". *Den tidiga svenska brevromanen 1770–1870*, Hedemora 2007, s. 12f.

479. Maria Wahlström, *Jag är icke heller en. Den svenska dagboksromanen*, diss. Stockholm; Lund 2012, s. 91–104 och Ika Jorum, "Jag längtar så. Dagbok, brev och dikt i den moderna, svenska ungdomsromanen", *Barnboken* 2006:1, s. 38ff.

480. Westin, "Patriarkatet och erotiken", 1994, s. 24 och Wahlström 2012, s. 99.

481. Svedenborg 1921, s. 11f.

482. Svedenborg 1921, s. 12.

483. Svedenborg 1921, s. 13.

484. Wahlström 2012, s. 94ff.

485. Svedenborg 1921, s. 66.
486. Mellin 1832, s. 59.
487. Kuylenstierna-Wenster 1915, s. 43f.
488. [Sophie Bolander], i "Ölandsresan", *Tante Agnetas aftonberättelser för sina unga vänner*, vol. 1, Götheborg 1840, s. 16.
489. [Marie Sophie Schwartz], *På Götha kanal. Bref från en ung flicka. Svenskt original*, Stockholm 1865, s. 2. Jfr Leffler 2007, s. 92f., som betonar Marias barnslighet och språkliga överdrifter i fr.a. inledningen av romanen.
490. Wahlström 2012, s. 17 och Martens 1985, s. 37f.
491. Leffler 2007, s. 95.
492. Schwartz 1865, s. 31 och 46.
493. Sara K. Day, *Reading Like a Girl. Narrative Intimacy in Contemporary American Young Adult Literature*, Jackson 2013, s. 3f.
494. Leffler 2007, s. 98f.
495. Day 2013, s. 4ff. Jfr Lidström 1994, s. 198–210, som analyserar önskade och oönskade former av intimitet i Svedenborgs flickböcker.
496. Delafield 2009, s. 56. Se även s. 159ff.
497. Se t.ex. Lanser 1992, s. 45f. och Delafield 2009, s. 159f. Det bör dock påpekas att brev under första hälften av 1800-talet inte i samma utsträckning som i dag betraktades som personliga och privata dokument utan kunde cirkulera inom familj och vänskrets, se Leffler 2007, s. 31f. och Ingrid Holmquist, *Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongskultur*, Eslöv 2000.
498. Brev till väninnor, fostersystrar eller systrar återfinns i t.ex. Sundbecks *Elsa i Upsala*, Hedda Andersons *Stadsflickor på landet* (1899) och Svedenborg, *Hannas dagbok*. Jfr Leffler 2007, s. 12, som noterar att mottagaren i brevromaner ofta är av samma kön som brevskrivaren.
499. Leffler 2007, s. 87, påpekar resebrevens kunskapsförmedlande karaktär i Schwartz berättelse.
500. Helena Nyblom, *Väninnorna. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1912, s. 177.
501. Delafield 2009. Se även Martens 1985, s. 173–182, som menar att i synnerhet i tyska dagboksromaner om kvinnor runt sekelskiftet 1900 behandlas de problem och begränsningar kvinnan mötte i det samtida samhället.
502. Theander 2006, s. 37–90.
503. Ebba Nordenadler, *Det var då. Fortsättning af Den gamla prästgården*, Stockholm 1903, s. 50.
504. Nordenadler 1903, s. 89. Jfr Hallberg 1994, s. 81f.
505. Nordenadler 1903, s. 88. Helen Burns i Charlotte Brontës *Jane Eyre* (1847, sv. 1850) och Beth i Alcotts *Little Women* är två välkända exempel. Olika varianter av sjuklighetstematiken är framträdande i såväl periodens flickböcker

som annan litteratur och den har fått stor uppmärksamhet inom forskningen, se t.ex. Elaine Showalter, *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture 1830–1980*, London 1987, Diane Price Herndl, *Invalid Women. Figuring Feminine Illness in American Fiction and Culture 1840–1940*, Chapel Hill/London 1993 och Keith 2001, fr.a. kap. 2.

506. Se t.ex. Andersson 2010, s. 71–172.
507. Schwartz 1865, s. 23, Leffler 2007, s. 91f., tolkar Marias förbehållsamhet om förälskelsen som ett utslag av ålderskillnaden mellan henne och brevets mottagare. Jag gör en annan tolkning.
508. Agnes von Krusenstjerna, *Ninas dagbok*, Stockholm 1917, s. 56.
509. Krusenstjerna 1917, s. 73. För mer utförliga diskussioner av sexualitet i *Ninas dagbok*, se Westin, "Patriarkatet och erotiken", 1994, s. 25–42 och Jakobsson 2018, s. 44–99.
510. Langlet 1889, s. 95.
511. Elisabeth Kuylenstierna-Wenster, *Fjortonåringen. En skolflickshistoria*, Stockholm 1916, s. 47.
512. Trites 1997, s. 63–79 och Anne K. Phillips, "'Yours Most Loquaciously.' Voice in Jean Webster's *Daddy-Long-Legs*", *Children's Literature* 1999, s. 64–86.
513. Kuylenstierna-Wenster 1916, s. 122.
514. Elisabeth Kuylenstierna-Wenster, *Barbro Bertings ungflicksår. En bok för 15–17-åringar*, Stockholm 1917, s. 114.
515. Meyerson 1890, s. 47.
516. Jfr Andræ 2001, s. 61.
517. Nordenadler 1900, s. 58.
518. Nordenadler 1900, s. 59.
519. Kuylenstierna-Wenster 1916, s. 122.
520. Kuylenstierna-Wenster 1916, s. 131.
521. Kuylenstierna-Wenster 1916, s. 183.
522. Kuylenstierna-Wenster 1916, s. 186.
523. Se t.ex. Heggstad 1991, s. 147–191 och Kristin Järvstad, *Den kluvna kvinnligheten. "Öfvergångskvinnan" som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*, Stockholm/Stehag 2008, s. 205–229.
524. Trites 1997, s. 64.
525. Se t.ex. Pratt 1981 och Reynolds 1990.
526. Se t.ex. Beverly Lyon Clark, "A Portrait of the Artist as a Little Woman", *Children's Literature* 1989, s. 81–97, Foster & Simons 1995, s. 85–106 och Quimby 2003.
527. Jfr Agapi Theodorou-Shapiro, "Trap-Doors and Weirdnesses. Alternate

Subjectivities in Louisa May Alcott's March Trilogy", *Children's Literature* 2018, s. 30.

528. Kuylenstierna-Wenster 1917, s. 100.

529. Leonard Lutwack, *Birds in Literature*, Gainesville 1994, s. 45–80 och Birgitta Svanberg, "Jag är en örn. Det är min bekännelse", i *Kvinnornas litteraturhistoria*, del 2, red. Marie-Louise Ramnefalk, Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1983, s. 34–56.

530. Kuylenstierna-Wenster 1916, s. 62.

531. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 93. Den bläckfläckade, ovärdade kvinnan är en av många nubbilder av kvinnliga författare under 1800-talet och återfinns t.ex. i Marie Sophie Schwartz *Författarinnan och hennes man* (1864). Beskrivningen av Jos skrivarutstyrsel bestående av svart ylleförkläde och hätta i Alcotts *Good Wives* kan betraktas som en mer kärleksfull variant av motivet. Även att förstöra manuskript är en återkommande företeelse i kvinnliga författarskildringar, t.ex. i Alcotts *Little Women* där Amy bränner Jos manuskript, Montgomerys Emily-böcker, som innehåller flera scener där Emily och andra bränner hennes texter, och Nana Ed som i Krusenstjernas *Helenas första kärlek* river sönder sin litterära produktion.

532. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 93.

533. Toijer-Nilsson 1994, s. 47.

534. Jfr Halberstam 2005, s. 2ff.

535. Meyerson 1890, s. 132.

536. Meyerson 1890, s. 131.

537. Meyerson 1890, s. 132 och 164.

538. Meyerson 1890, s. 46.

539. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 174.

540. Helena Nyblom, "Slutet på romanen", i *Flickornas julbok. Berättelser om flickor från slott och koja*, Stockholm 1916, s. 96ff.

541. Jfr Eva Nordlinder, *Sekelskiftets svenska konstsaaga och sagodiktaren Helena Nyblom*, diss. Uppsala; Stockholm 1991, s. 143ff. och 187ff., som diskuterar Nybloms skildringar av kvinnliga konstnärsgestalter inom konstsaagogenren och hur konstnärlig verksamhet framställs som ett uppslukande kall. I flickboken *Kusiner-na* ger Nyblom en mer positiv skildring av en ung flickas konstnärsambitioner än i "Slutet på romanen".

542. Jfr Andersson 2010, s. 64–70.

543. Se t.ex. Clark 1989, s. 81–97 och Birgitta Ney, *Bortom berättelserna. Stella Kleve – Mathilda Mallings*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag, 1993, s. 201–234.

544. Kuylenstierna-Wenster 1919, s. 174.

545. Meyerson 1890, s. 165.

546. Harald Bache-Wiig, "Norsk barnelitteratur mellom Wonderland og Ne-

verland. Om samspel mellom gammalt og nytt, framandt og heimleg”, *Årboka. Litteratur for barn og unge* 2006, s. 79. Se även Bache-Wiig 2000, s. 146–158.

547. Jfr Wahlström 2011, s. 123–155 och Theander 2006, s. 306–331.

548. Mary Celeste Kearney, ”Coalescing. The Development of Girls’ Studies”, *NWSA Journal* 2009:1, s. 1–28.

549. Weikle-Mills 2013, s. 209.

550. Helena Nyblom, ”Sju flickor”, *Qvinnoöden. Noveller*, Stockholm 1888, s. 449. Sofi benämns både ”Sofia” och ”Sofi” i texten, men jag kommer konsekvent att kalla henne Sofi som är det namn som används oftast.

551. Westin, ”Patriarkatet och erotiken”, 1994, s. 30–42.

552. Bibi Jonsson, ”Finns det lesbiska flickor i flickboken – och vad har de i så fall för sig?”, i *Barnlitteraturens värden och värderingar*, red. Sara Kärrholm & Paul Tenngart, Lund 2012, s. 245ff.

553. Se t.ex. Domellöf 1979, s. 90–96 och 103ff., och Andræ 2001.

554. Julie Pfeiffer, ”The Romance of Othermothering in Nineteenth-Century *Backfish Books*”, i *Mothers in Children’s and Young Adult Literature*, red. Lisa Rowe Fraustino & Karen Coats, eboksupplaga, Jackson 2016, s. 61. I ett svenskt sammanhang går det att dra paralleller mellan ”othermothering” och Fredrika Bremers ”andliga moderskap” eller Ellen Keys ”sammällsmoder”, vilka har diskuterats i tidigare kapitel. Pfeiffer kopplar dock inte begreppet till frågor om medborgarskap och det får därmed inte en lika uttalat politisk funktion.

555. Auchmuty 1992, s. 107–180 och Foster & Simons 1995, s. 195–211.

556. Jfr Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 2002, s. 92–130, Eva Borgström, *Kärlekshistoria. Begär mellan kvinnor i 1800-talets litteratur*, Göteborg 2008, och Järvstad 2008, s. 137–161. Beträktad som ungdomsbok är ”Sju flickor” än mer banbrytande. Theander har inte funnit några lika explicita skildringar av lesbisk kärlek i de flickböcker hon undersökt från perioden 1945–65, medan Furuland, Svensson och Ørving enbart nämner exempel från 1970-talet och framåt då tematiken diskuterar. Se Theander 2006, s. 108–113 och Furuland et al. 1994, s. 301.

557. Fredrik Wetterlund, rec. av Stella Kleves *Alice Brandt* och Helena Nybloms *Qvinnoöden*, *Dagny* 1889:6, s. 204.

558. Michel Foucault, *Sexualitetens historia 1. Viljan att veta* [1976], övers. Britta Gröndahl, Göteborg 2004 och Jan Magnusson, ”Framställningsformer av kärlek mellan män under tre sekler”, *lambda nordica* 1996:1, s. 48–57.

559. [Carl David af Wirsén], C.D.W., *Vårt Land* 1889-01-05.

560. Det kan tilläggas att flickböckerna inte enbart fokuserar på flickor utan att pojkar också kan ingå i gruppskildringarna. Oftast beskrivs i dessa fall en familj och det närmaste umgänget, som i t.ex. Emilie Risberg, *Barnen på Strandvik. Berät-*

telse för flickor (1881), Mathilda Roos, *Önskekransen. En berättelse för unga kvinnor* (1892) och Svedenborgs Blomkulla-böcker.

561. Jfr Josefsson 1983, s. 250–275.

562. "kollektivroman", i *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kollektivroman> (hämtad 2019-07-17).

563. Se t.ex. Scott De Francesco, *Scandinavian Cultural Radicalism. Literary Commitment and the Collective Novel* [diss. New York 1983], New York 1990.

564. Lanser 1992, s. 223f.

565. Lanser 1992, s. 223–279. Lansers primära fokus är berättarteknik och vad hon benämner som "the communal voice".

566. Rita Felski, *Beyond Feminist Aesthetics. Feminist Literature and Social Change*, Cambridge, Mass. 1989, s. 138ff.

567. Monika Fludernik, "The Many in Action and Thought. Towards a Poetics of the Collective in Narrative", *Narrative* 2017:2, s. 141.

568. Nyblom 1888, s. 284.

569. Nyblom 1888, s. 453f.

570. Nyblom 1888, s. 477.

571. Fludernik 2017, s. 143f. och 147.

572. Svedenborg 1921, s. 41.

573. Svedenborg 1921, s. 43. Jfr Lidström 1994, s. 202ff., som diskuterar mötet med det främmande i Svedenborgs författarskap.

574. Jfr Lindgren 2003, s. 116–124 och Reimer 2005, s. 205f.

575. Czaplicka 1998, s. 120.

576. Pfeiffer 2016, s. 64.

577. Wide 1907, s. [6]. Denna typ av smeknamn är vanliga i flickboksgenren och signalerar tillhörighet i bl.a. klubbar, hemliga sällskap och vänkretsar. Ett intressant exempel återfinns i Eva Berlins *Elsas pensionsår. En bok för unga flickor* (1922), där flickorna hämtar smeknamnen från karaktärer i flickböcker. Därmed kan den läsare som också är bekant med böckerna tänkas bli invigd i gemenskapen.

578. Wide 1907, s. 36.

579. Jfr Reimer 2005, s. 209f., Mitchell 1995, s. 18 och Gadeken 2003, s. 57–71.

580. Sillén 1912, s. 108.

581. Nina Auerbach, *Communities of Women. An Idea in Fiction*, Cambridge, Mass. 1978.

582. Jfr Lanser 1992, s. 257.

583. Löfgren 1993, s. 42ff. Se även Auchmuty 1992, s. 80.

584. Nyblom 1888, s. 283.

585. Nyblom 1888, s. 318f.

586. Nyblom 1888, s. 273.

587. Nyblom 1888, s. 358.
588. Strussenfelt 1847, vol. 1, s. 24f. Den samtida Sophie Bolander förespråkade även att man vid uppfostran skulle ta större hänsyn till individens personliga anlag än sociala ställning t.ex. vid val av yrkesbana. Denna typ av tankegångar formuleras i än mer tillspetsad form i Idströms *Tvillingsystrarna*, vilket behandlats i kapitel fyra.
589. Jfr Trites 1997, s. 80–99.
590. Nyblom 1888, s. 482.
591. Lisbeth Stenberg, "Sexualmoral och driftsfixering. Förnuft och kön i 1880-talets skandinaviska sedlighetsdebatt", i *Nationell hängivenhet och europeisk klarhet. Den europeiska identiteten kring sekelskiftet 1900*, red. Barbro Kvist Dahlstedt & Sten Dahlstedt, Stockholm/Stehag 1999, s. 203–211.
592. Toini Topelius, "Öppet brev till Dagny", *Dagny* 1887:4, s. 126.
593. Gillian Avery, *Childhood's Pattern. A Study of the Heroes and Heroines of Children's Fiction 1770–1950*, London 1975, s. 210ff. och Auchmuty 1992, fr.a. kap. 6.
594. Carroll Smith-Rosenberg, *Disorderly Conduct. Visions of Gender in Victorian America*, New York/Oxford 1985, Greger Eman, *Nya himlar över en ny jord. Om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskarleken*, Lund 1993, och Borgström 2008, s. 17–73.
595. [Toini Topelius], Tea, *I utvecklingstid. Berättelse om flickor*, Helsingfors 1889, s. 13 och 36.
596. Kuylenstierna-Wenster 1915, s. 42.
597. Nyblom 1888, s. 453.
598. Nyblom 1888, s. 389 och 476.
599. Ledger 1997, s. 1–24. Begreppet "new woman" myntades först 1894, men som bl.a. Nybloms novell visar förekommer kvinnotypen tidigare.
600. Ledger 1997, s. 1–24 och Showalter 1991, s. 1–18.
601. Smith-Rosenberg 1985, s. 245–296, Fjelkestam 2002, s. 92–130 och Bram Dijkstra, *Idols of Perversity. Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture*, New York/Oxford 1986, s. 333–351.
602. Nyblom 1888, s. 364.
603. Borgström 2008, s. 185–240 och Anna Cavallin, "Från magnolia till körsbärsträd. Strindbergs novell 'Nybyggnad' och den Nya kvinnan", *Strindbergiana* 2000:15, s. 138–178.
604. Nyblom 1888, s. 284.
605. Nyblom 1888, s. 393.
606. Carlgren & Fagerström 2018, s. 96f.
607. Nyblom 1888, s. 285.
608. Nyblom 1888, s. 337.

609. Nyblom 1888, s. 340 och 382.
610. Smith-Rosenberg 1985, s. 245–296 och Fjelkestam 2002, s. 92–112.
611. Nyblom 1888, s. 363.
612. Nyblom 1888, s. 285 och 286f.
613. Nyblom 1888, s. 436.
614. Jonsson 2012, s. 248.
615. Nyblom 1888, s. 444.
616. Jfr Fludernik 2017, s. 147ff.
617. Lanser 1992, s. 263.
618. Elin Wägner, *Pennskafvet* [1910], Stockholm 2003, s. 193.
619. Topelius 1889, s. 14.
620. För kortfattade diskussioner av Nybloms ståndpunkter i kvinnofrågan, se Gunnel Vallquist, *Helena Nyblom*, Stockholm 1987, s. 20–26 och Nordlinder, s. 101ff.
621. Helena Nyblom, "Kvinnans kallelse", *Idun* 1896:13, s. 99. Inlägget löper över två nummer och inleds i *Idun* 1896:12.
622. Nyblom 1888, s. 277.
623. Nyblom 1888, s. 290.
624. Nyblom 1888, s. 291.
625. Nyblom 1888, s. 292.
626. Nyblom 1888, s. 285.
627. Nyblom 1896, s. 98.
628. Nyblom 1888, s. 275.
629. Nyblom 1888, s. 457.
630. Topelius 1889, s. 11f.
631. Nyblom 1888, s. 311.
632. Nyblom 1888, s. 410.
633. Nyblom 1888, s. 403.
634. Nyblom 1896, s. 99.
635. Gulli Petrini, *Kvinnorösträttens riksdagshistoria i Sverige 1884–1912*, Stockholm 1914, s. 35.
636. Rönnbäck 2004, s. 46ff., Florin 2018, s. 46ff. och Showalter 1991, s. 7–15.
637. [Carl Sundbeck], *Elsa i Upsala. En skolflickas dagbok*, Stockholm 1897, s. 141f.
638. Carl Sundbeck, *Hvad är vårt fosterland? Tal vid Fosterländska studentförbundets minnesfest i Upsala d. 6 nov. 1899*, Stockholm 1900, s. 7.
639. Carl Sundbeck, *Samskolan. En undersökning tillägnad föräldrar och målsmän*, Stockholm 1903, s. 35.

640. Jfr Marie Nordström, *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962*, diss. Lund 1987, s. 85f.
641. Claes Ahlund, *Den skandinaviska universitetsromanen 1877–1890*, diss. Uppsala 1990, s. 16 och Westin, "Flickboken som genre", 1994, s. 10.
642. Anne Cranny-Francis, *Feminist Fiction. Feminist Uses of Generic Fiction*, Cambridge 1990 och Sanna Karkulehto, "In-Between. Genre and Gender-Hybridity, and Pirko Saiso's Novel *Punainen erokirja*", *NORA* 2012:3, s. 199ff.
643. Löfgren 1993, s. 24ff. och Mitchell 1995, s. 74–102.
644. Marta Ronne, *Två världar – ett universitet. Svenska skönlitterära universitetsskildringar 1904–1943. En genusstudie*, diss. Uppsala 2000, s. 79.
645. Ronne 2000, s. 36–42.
646. Ahlund 1990, s. 16. Jfr Ronne 2000, s. 214.
647. Rönnholm 1999, s. 38.
648. Ronne 2000, s. 30 och Cavallin 2000, s. 138–178.
649. Klingberg 1998, s. 132.
650. Sundbeck 1903, bakre innerpärm.
651. Wahlström 2012, s. 84 och Martens 2009, s. 173–182.
652. Jag har inte hittat några recensioner av *Elsa i Upsala*, vilket möjligen kunde ha givit ledtrådar om vem som betraktades som den primära målgruppen i samtiden. I *Svenskt pressregister* för 1897 och 1898 finns boken inte upptagen.
653. Barbara Wall, *The Narrator's Voice. The Dilemma of Children's Fiction*, Basingstoke 1991. Dubbelt tilltal innebär enligt Wall att berättaren parallellt tilltalar barn och vuxna på olika sätt i texten. Dylika berättelser innehåller ofta betydelsenivåer som inte är begripliga för barnläsaren.
654. Rönnholm 1999, s. 11.
655. Stoneley 2003, s. 1ff. Se även Mitchell 1995, s. 1–10.
656. Sundbeck 1897, s. 62.
657. Sundbeck 1897, s. 56.
658. Anna-Karin Frih, *Flickan i medicinen. Ungdom, kön och sjuklighet 1870–1930*, diss. Örebro 2007, s. 92–123 och 133–141.
659. Sundbeck 1897, s. 94.
660. Sundbeck 1897, s. 25f.
661. Martens 2009, s. 68.
662. Sundbeck 1897, s. 26f.
663. Sundbeck 1897, s. 163f.
664. Jfr Ronne 2000, s. 40ff. och Westin, "Flickboken som genre", 1994, s. 11ff.
665. Manns 1997, s. 69–86 och Bokholm 2008, s. 40–48 och 72.
666. Sundbeck 1897, s. 16.
667. Sundbeck 1897, s. 36.

668. Bokholm 2008, s. 57–75.
669. Sundbeck 1897, s. 140.
670. Sundbeck 1897, s. 69.
671. Se t.ex. Manns 1997, s. 56–62.
672. Ahlund 1990, s. 114ff. och Ronne 2000, s. 243–251.
673. David Tjeder, *The Power of Character. Middle-Class Masculinities, 1800–1900*, diss. Stockholm 2003, s. 262f.
674. Tjeder 2003, s. 97–128. Jfr Gedin 2004, s. 83ff.
675. Sundbeck 1897, s. 12.
676. Sundbeck 1897, s. 14.
677. Ahlund 1990, s. 134 och 268.
678. Sundbeck 1897, s. 47. Utöver det markerade sångcitatet ur Johan Jolins ”Dåne liksom åskan, bröder” innehåller textutdraget bl.a. rader ur Gunnar Wennerbergs sångcykel *Gluntarne* (1851).
679. Felski 1995, s. 40.
680. Sundbeck 1897, s. 41.
681. Sundbeck 1897, s. 164.
682. Se t.ex. Gedin 2004, s. 217–237.
683. Rönnholm 1999, s. 10f. och 61–76.
684. Sundbeck 1897, s. 134.
685. Showalter 1991 och Felski 1995, s. 94ff. och 146f.
686. Sundbeck 1897, s. 126.
687. Ronne 2000, s. 252.
688. Matus 1995, s. 21–55 och Larsson 2002, s. 127ff. och 171ff.
689. Bokholm 2008, s. 69 och 129.
690. Sundbeck 1897, s. 144.
691. Sundbeck 1897, s. 146. Det är värt att notera att demonstrationerna enbart beskrivs som en motaktion mot studenternas tradition och inte som ett eget firande av arbetarrörelsens dag, som sedan 1890 hade högtidlighållits genom förstamajdemonstrationer i Sverige. Demonstrationer användes av den svenska arbetarrörelsen och i kampen för manlig rösträtt, men ytterst sällan av kvinnorna som arbetade för kvinnlig rösträtt – de valde andra forum för att skapa medvetenhet om sitt budskap. Se Holgersson 2018, s. 110ff. och Magnus Olofsson, ”Frihet med förhinder. Demonstrationer i Sverige 1849–1921”, i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 65–83.
692. Sundbeck 1897, s. 145, kommatering enl. original.
693. Rönnbäck 2004, s. 145.
694. Sundbeck 1897, s. 142.

695. Sundbeck 1903, s. 14.
696. Sundbeck 1897, s. 79.
697. Sundbeck 1903, s. 22.
698. Sundbeck 1903, s. 25.
699. Sundbeck 1897, s. 141.
700. Sundbeck 1897, s. 61.
701. Alcott 2004, s. 240.
702. Alcott 2004, s. 241f.
703. Alcott 2004, s. 194.
704. Elisabeth Keyser, "Playing Puckerage. Alcott's Plot in 'Cupid and Chowchow'", *Children's Literature* 1986, s. 364 och Angela V. John, "'Behind the Locked Door'. Evelyn Sharp, Suffragette and Rebel Journalist", *Women's History Review* 2003:1, s. 5–13. För några olika perspektiv på kvinnlig rösträtt i flickboken, se Cadogan & Craig 1976, s. 80ff. och 107f., Sellers 2012, s. 110ff., Paige Gray, "'Bloom in the Moonshine'. Imagination as Liberation in *Anne of Green Gables*", *Children's Literature* 2014, s. 169–196 och Kristin Ørjasæter, "Da ungpikene fikk en fortellerstemme", <http://utstillinger.barnebokinstituttet.no/da-ungpikene-fikk-en-fortellerstemme/>, 2013-09-27 (hämtad 2019-06-04).
705. Björkenlid 1982, s. 219. Bland de författare som nämns finns även Vera von Kræmer som under 1930-talet skrev flera flickböcker och rösträttsmotståndaren Annie Åkerhielm som gav ut två flickböcker under 1940-talet.
706. Se även namnlistorna i *Till regeringen från svenska kvinnor ingifna skrivelser i rösträttsfrågan 1905–1906*, fr.a. s. 37–43. Elsa Beskow, Selma Lagerlöf, Laura Fitinghoff och många andra kvinnor inom det barnlitterära etablissemanget tar också ställning för rösträtt i dessa listor. Däremot var inte alla aktivt engagerade i rösträttsrörelsen.
707. Keyser 1986, s. 105–122 och Trites 2007, s. 92–100.
708. Felski 1995, s. 150ff., Rönnbäck 2004, s. 46ff. och Florin 2018, s. 46ff.
709. Westin, "Flickboken som genre", 1994, s. 10ff.
710. Felski 1995, s. 145–173.
711. Milow 1892, s. 68.
712. Milow 1892, s. 71.
713. Milow 1892, s. 66.
714. Bokholm 2008, s. 127.
715. Zweigbergk 1965, s. 234.
716. Bokholm 2008, s. 149ff. och Inger Hammar, *För freden och rösträtten. Kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar*, Lund 2004, s. 80ff.
717. Stina Nicklasson, *Kvinnors väg till fullvärdigt medborgarskap. Pionjärer för moderat politik*, Stockholm 1997, s. 61–68.

718. Bokholm 2008, s. 30. Bakgrunden var att LKPR uppmanat sina medlemmar att enbart stödja de partier som tagit upp frågan om kvinnlig rösträtt i sina partiprogram, vilket innebar socialdemokrater och liberaler. Beslutet utlöste många protester från föreningens högerkvinnor.

719. Manns 2005, s. 103–109.

720. Milow 1892, s. 70f.

721. Milow 1892, s. 71.

722. Milow 1892, s. 72.

723. Milow 1892, s. 88.

724. Milow 1892, s. 87.

725. Milow 1892, s. 88.

726. Bokholm 2008, s. 69 och 129.

727. Rönnbäck 2004, s. 145.

728. Nyblom 1888, s. 285.

729. Fjelkestam 2002, s. 92f.

730. Milow 1892, s. 72.

731. Milow 1892, s. 73.

732. Trites 2007, s. 92. "Nya kvinnan" är som påpekats tidigare ett etablerat begrepp i svensk genusforskning, men det är däremot inte "sanna kvinnor". En parallell kan dock dras till Anne Charlotte Lefflers uppmärksammade drama *Sanna kvinnor* (1883), där denna kvinnlighetskonstruktion framställs med kritisk udd.

733. Jfr Fanny Ambjörnsson & Janne Bromseth, "När du gifter dig och får barn. Om ålder, heteronormativitet och genus", i *Livslinjer. Berättelser om ålder, genus och sexualitet*, red. Fanny Ambjörnsson & Maria Jönsson, Göteborg/Stockholm 2010, s. 204–231.

734. Halberstam 2005, s. 4ff.

735. Manns 1997, s. 36ff.

736. Milow 1892, s. 75.

737. Milow 1892, s. 76.

738. Milow 1892, s. 93.

739. Bohlin 2008. Se även Björkenlid 1982, s. 179–252.

740. Jan-Åke Holmbring, *Mellan verklighet och dikt. En bok om Hedvig Swedenborg och hennes författarskap*, Örebro 2004, s. 66f.

741. Swedenborg 1921, s. 75 och 66.

742. Swedenborg 1918, s. 99.

743. Wahlström 2012, s. 18.

744. Swedenborg 1921, 14f. Jfr Fjelkestam 2002, s. 9–29.

745. Swedenborg 1921, s. 60.

746. Swedenborg 1921, s. 64.

747. Rönnbäck 2004, s. 189.
748. Rönnbäck 2004, s. 189–209.
749. Svedenborg 1921, s. 78f.
750. Svedenborg 1921, s. 77f.
751. Rönnbäck 2004, s. 189–209.
752. Björkenlid 1982, s. 251.
753. Svedenborg 1921, s. 85f.
754. Svedenborg 1921, s. 78.
755. Svedenborg 1921, s. 84.
756. Svedenborg 1921, s. 77.
757. Svedenborg 1921, s. 43 och 45.
758. Carlgren & Fagerström 2018, s. 86–95 och Lysack 2008, s. 141–149.
759. Svedenborg 1921, s. 46.
760. Lidström 1994, s. 205f.
761. Svedenborg 1921, s. 53f.
762. Lidström 1994, s. 206 och Andræ 2001, s. 128.
763. Wide 1907, s. 21.
764. Stenberg 1999, s. 173–225 och Eva Borgström, *Berättelser om det förbjudna. Begär mellan kvinnor i svensk litteratur 1900–1935*, Göteborg/Stockholm 2016, s. 7–25.
765. Auchmuty 1992, kap. 6 och Avery 1975, s. 210ff.
766. Lidström 1994, s. 206 och Andræ 2001, s. 128.
767. Andræ 2001, s. 128.
768. Ebba Nordenadler, *I Edsbro pension. Berättelse för flickor* [1900], rev. uppl., Stockholm 1925, s. 11. I denna utgåva har bl.a. flera kommentarer för att förklara det som kunde uppfattas som tidsbundet i originalet lagts till, vilket markerat den förändrade tidsandan. I originalutgåvan från 1900 noteras här bara att det bland de äldre flickorna blivit modernt med svärmerier.
769. Kuylenstierna-Wenster 1920, s. 92.
770. Svedenborg 1921, s. 112.
771. Svedenborg 1921, s. 91.
772. Tison Pugh, *Innocence, Heterosexuality, and the Queerness of Children's Literature*, London 2010, s. 12.
773. Jfr Tiina Rosenberg, *Queerfeministisk agenda*, Stockholm 2002, s. 117–129.
774. Wide 1907, s. 176.
775. Svedenborg 1923, s. 21.
776. Svedenborg 1921, s. 156 och 35.

777. Svedenborg 1921, s. 89.
778. Mellin 1832, s. 69.
779. Se t.ex. Foster & Simons 1995, Voipio 2017 och Clare Bradford, "Children's Literature in a Global Age. Transnational and Local Identities", *Barnboken* 2011:2, s. 20ff. för diskussioner av nationella variationer inom flickboksgenren.
780. Voipio 2017, s. 26ff., citat s. 27.
781. Voipio 2017, s. 31ff.
782. Voipio 2017, s. 23f.
783. Idström 1893, s. 247f. Lazzaron avser en tiggare, mer specifikt den fattigaste befolkningen i Neapel.
784. Se t.ex. Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979, s. 45–73.
785. Nyblom 1888, s. 294. Även Nyblom arbetar med en kontrast mellan svenskt och sydeuropeiskt, men där påpekas samtidigt att Sverige med avseende på kultur framstår som fattigt i jämförelse med Sydeuropa.
786. Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm 2006, s. 79–85, citat s. 81.
787. Furuland et al. 1994, s. 30.
788. Björkenlid 1982, s. 54.
789. Jfr Krekula et al. 2005, s. 83.
790. Florin 2018, s. 49.
791. Svedenborg 1918, s. 92f.

Litteraturförteckning

Primärlitteratur

- Anderson, Hedda, *Stadsflickor på landet*, Stockholm 1899.
- [Bolander, Sophie], *Tante Agnetas aftonberättelser för sina unga vänner*, 2 vol., Götheborg 1840–41.
- [Bolander, Sophie], *Tante Agnetas nya aftonberättelser för sina unga vänner*, Götheborg 1846.
- Bråkenhielm, Malvina, *Marja och hennes syskon. Berättelse för unga flickor*, Göteborg 1912.
- [Ehrenborg, Fredrika], *Prostinnans flickskola. Utdrag ur ett större arbete af Onämnd*, Jönköping 1844.
- Fitinghoff, Laura, *I fjällluft. Tidsbild från seklets midt*, Stockholm 1899.
- [Hebbe, Wendela], *Brudarne af Vendela H*, Stockholm 1846.
- Idström, Ellen, *Tvillingsystrarna. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1893.
- [Kerfstedt, Amanda], *Signild och hennes vänner. Ett exempel för unga flickor af ...y*, Stockholm 1865.
- Krusenstjerna, Agnes von, *Ninas dagbok*, Stockholm 1917.
- Krusenstjerna, Agnes von, *Helenas första kärlek. En Stockholmsroman*, Stockholm 1918.
- Kuylensstierna-Wenster, Elisabeth, *När katten är borta –. En feriehistoria om fyra flickor och några till*, Stockholm 1915.
- Kuylensstierna-Wenster, Elisabeth, *Fjortonåringen. En skolflickshistoria*, Stockholm 1916.
- Kuylensstierna-Wenster, Elisabeth, *Barbro Bertings ungflicksår. En bok för 15–17-åringar*, Stockholm 1917.

- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth (red.), *Flickboken. Flickornas julkalender 1918*, Stockholm 1918.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth, *Försommar. Ungflicksbok om Barbro Berting och hennes kamrater*, Stockholm 1918.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth, *Ungdomen på Hällesund. Gamla bekanta och nya. Berättelse för unga flickor*, Lund 1919.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth, *I ungdomens år. Berättelser ur släktkrönikor om och för unga flickor*, Stockholm 1919.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth (red.), *Flickboken. Flickornas julkalender 1919*, Stockholm 1919.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth, *De nio kamraterna. En skolflickshistoria*, Lund 1920.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth, *Fågelungen. Berättelse för unga flickor*, Lund 1920.
- Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth, *Sylvia (forts. av Fågelungen). Berättelse för unga flickor*, Lund 1921.
- Linder, Ulla, *Lilla Anna-Marie på Högsjönäs*, Stockholm 1914.
- Linder, Ulla, *Flickorna på Rosenholm. En berättelse för unga flickor*, Stockholm 1920.
- [Mellin, Gustaf Henrik], *Öjungfrun. Berättelse af G. H. M.*, Stockholm 1832.
- Meyerson, Gerda, *Flickor emellan. Berättelse för ungdom*, Stockholm 1890.
- [Milow, Cecilia], "Bara Margit" m.fl. berättelser för unga flickor af "Tante Cissy", Stockholm 1892.
- Nonnen, Emily, *Lorenzo och Rosilda eller Marmorgruppen. Berättelse för ungdom*, Göteborg 1859.
- Nonnen, Emily, *De tvenne guldhjertan eller Guds öga vakar. Berättelse för ungdom*, Göteborg 1859.
- Nonnen, Emily, *Rubinringen eller Sanningen segrar. Berättelse för ungdom*, Göteborg 1860.
- Nonnen, Emily, *Familjen på Örnaholm eller Lifvets skiften. Berättelse för ungdom*, Göteborg 1863.
- Nonnen, Emily, *Granatkorset eller Ros och lilja. Berättelse för ungdom*, Göteborg 1864.
- Nonnen, Emily, *Lifvets skola eller Ädel säd och rika kärftar. Berättelse för ungdom*, Stockholm 1868.

- Nonnen, Emily, *Smugglarens dotter, eller hvad vågorna sade. Berättelse för ungdom*, Stockholm 1873.
- Nordenadler, Ebba, *I Edsbro pension. Berättelse för flickor*, Stockholm 1900.
- Nordenadler, Ebba, *Den gamla prästgården. Berättelse för flickor*, Stockholm 1901.
- Nordenadler, Ebba, *Det var då. Fortsättning af Den gamla prästgården*, Stockholm 1903.
- Nordström, Ester Blenda, *En rackarunge*, Stockholm 1919.
- Nyblom, Helena, "Sju flickor", i *Qvinnoöden. Noveller*, Stockholm 1888.
- Nyblom, Helena, *Kusinerna. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1910.
- Nyblom, Helena, *Väninnorna. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1912.
- Nyblom, Helena, *Flickornas julbok. Berättelser om flickor från slott och koja*, Stockholm 1916.
- Nyblom, Helena, *En ostyring och andra berättelser för flickor*, Stockholm 1921.
- [Risberg, Emilie], *Barnen på Strandvik. Berättelse för flickor af E.R.*, Stockholm 1881.
- Roos, Mathilda, *Önskekransen. En berättelse för unga kvinnor*, Stockholm 1892.
- [Schwartz, Marie Sophie], *På Götha kanal. Bref från en ung flicka. Svenskt original*, Stockholm 1865.
- Sillén, Ebba af, *Majs pensionsår. Berättelse för unga flickor*, Stockholm 1912.
- [Strussenfelt, Ulrika von], *Flickskolan på landet af Ungdomens vän*, 2 vol., Jönköping 1847.
- [Sundbeck, Carl], *Elsa i Upsala. En skolflickas dagbok*, Stockholm 1897.
- Svedenborg, Hedvig, *Silverhjärtat. En bok för flickor*, Stockholm 1918.
- Svedenborg, Hedvig, *Blomkullakusinerna. Vad som hände på Stenkumla slott. En bok för flickor*, Stockholm 1920.
- Svedenborg, Hedvig, *Hannas dagbok eller Mera om Blomkullakusinerna. En bok för flickor*, Stockholm 1921.
- [Vegesack, Anna Helena von], *Westgöta-flickorna, eller åtta dagars löje*

- och gråt. Berättelse ur hvardags- och landlifvet af ett fruntimmer, Stockholm 1833.
- Westermarck, Otilia, "Mera sådant" eller En nollas historia. Lifsbild från sista hälften af förra århundradet, Stockholm 1906.
- Wide, Elna, *Kamraterna på Forsbro. Verklighetskildringar om och för unga flickor*, Stockholm 1907.
- [Örnulf, Gunnar], Ebba Trahna, *Anna Jernhielm. Flickroman*, Stockholm 1919.
- [Örnulf, Gunnar], Ebba Trahna, *Anna Jernhielms friare. Flickroman*, Stockholm 1920.

Sekundärlitteratur

- Abate, Michelle Ann, *Tomboys. A Literary and Cultural History*, Philadelphia, Pa. 2008.
- Ahlund, Claes, *Den skandinaviska universitetsromanen 1877–1890*, diss. Uppsala 1990.
- Ahn, Somi, "The Metropolis and Female Citizenship in Mary Wollstonecraft's *Original Stories from Real Life*", *Women's Writing*, 2018:1, s. 21–34.
- Alcott, Louisa May, *An Old-Fashioned Girl* [1870], New York 2004.
- Aléx, Peder, *Den rationella konsumenten. KF som folkuppfostrare 1899–1939*, diss. Umeå; Stockholm/Stehag 1994.
- Aléx, Peder, "Begär eller hushållning. Om behovets historia", i *Förbudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, red. Peder Aléx & Johan Söderberg, Stockholm 2001, s. 37–69.
- Aléx, Peder, "Skolkökslärarinnorna och kunskapen om hemmet", i *Sekelskiftets utmaningar. Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*, red. Ann-Katrin Hatje, Stockholm 2002.
- Ambjörnsson, Fanny & Bromseth, Janne, "När du gifter dig och får barn. Om ålder, heteronormativitet och genus", i *Livslinjer. Berättelser om ålder, genus och sexualitet*, red. Fanny Ambjörnsson & Maria Jönsson, Göteborg/Stockholm 2010, s. 204–231.
- Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflektioner kring nationalismens ursprung och spridning* [1983], 2 rev. uppl., övers. Sven-Erik Torhell, Göteborg 1993.

- Andersson, Maria, *Att bli människa. Barn, sedlighet och kön i Amanda Kerfstedts, Helena Nybloms och Mathilda Mallings författarskap 1880–1910*, diss. Stockholm; Göteborg/Stockholm 2010.
- Andersson, Åsa, *Ett högt och ädelt kall. Kalltankens betydelse för sjuksköterskeyrkets formering 1850–1930*, diss. Umeå 2002.
- Andræ, Marika, *Rött eller grönt? Flicka blir kvinna och pojke blir man i B. Wahlströms ungdomsböcker 1914–1944*, diss. Uppsala; Stockholm 2001.
- Arping, Åsa, *Den anspråksfulla blygsamheten. Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, diss. Göteborg; Stockholm/Stehag 2002.
- Arping, Åsa, *Hvad gør væl namnet? Anonymitet och varumärkesbyggande i svensk litteraturkritik 1820–1850*, Göteborg/Stockholm 2013.
- Auchmuty, Rosemary, *The World of Girls*, London 1992.
- Auerbach, Nina, *Communities of Women. An Idea in Fiction*, Cambridge, Mass. 1978.
- Avery, Gillian, *Childhood's Pattern. A Study of the Heroes and Heroines of Children's Fiction 1770–1950*, London 1975.
- Bache-Wiig, Harald, *Frisetting av barndommen. Rasmus Løland som barnebokforfatter*, Oslo 2000.
- Bache-Wiig, Harald, "Norsk barnelitteratur mellom Wonderland og Neverland. Om samspel mellom gammalt og nytt, framandt og heimleg", *Årboka. Litteratur for barn og unge* 2006, s. 76–88.
- Bagerius, Henric, "Ett skönlitterärt perspektiv på 1880-talets reformdräktsrörelse", i *Historier. Arton- och nittonhundredatalens skönlitteratur som historisk källa*, red. Christer Ahlberger, Göteborg 2009, s. 33–43.
- Bederman, Gail, *Manliness & Civilization*, Chicago 1995.
- Berg, Annika, Ericsson, Martin & Sundevall, Fia, "Rösträtt för alla? Begränsningar i rösträtten efter 1921", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 219–240.
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm 2006.
- Bjurman, Eva Lis, "Ögat i spegeln. Om unga flickors behag och bild-

- ning under 1800-talets första årtionden”, i *När var tar sin*, red. Karl-Olov Arnstberg, Stockholm 1988, s. 13–59.
- Bjurman, Eva Lis, *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möte med de nya kärlekskraven 1750–1830*, Stockholm/Stehag 1998.
- Björkenlid, Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–21*, diss. Uppsala 1982.
- Blackwell, Jeannine, ”An Island of Her Own. Heroines of the German Robinsonades from 1720 to 1800”, *The German Quarterly* 1985:1, s. 5–26.
- Bohlin, Anna, *Röstens anatomi. Läsningar av politik i Elin Wägners Silverforsen, Selma Lagerlöfs Lövensköldtrilogi och Klara Johansons Tidevarvskäserier*, diss. Umeå 2008.
- Bohlin, Anna, ”Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi”, *Samlaren* 2016, s. 58–86.
- Bohlin, Anna, ”Female Citizenship in Scandinavian Literature in the 1840s”, *Rethinking Scandinavia – CSS Publications Web Quarterly* 2018:1, s. 1–15.
- Bokholm, Sif, *I otakt med tiden. Om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor*, Stockholm 2008.
- Borgström, Eva, ”Emancipation och evolution. Ellen Key och den villkorade kärleken”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004:3, s. [7]–22.
- Borgström, Eva, *Kärlekshistoria. Begär mellan kvinnor i 1800-talets litteratur*, Göteborg 2008.
- Borgström, Eva, *Berättelser om det förbjudna. Begär mellan kvinnor i svensk litteratur 1900–1935*, Göteborg/Stockholm 2016.
- Bowlby, Rachel, *Just Looking. Consumer Culture in Dreiser, Gissing and Zola* [1985], eboksupplaga, London/New York 2009.
- Bradford, Clare, ”Children’s Literature in a Global Age. Transnational and Local Identities”, *Barnboken* 2011:2, s. 20–34.
- Bratt, Ingar, *Barnböcker utgivna i Sverige 1890–99. En kommenterad bibliografi*, Lund 1996.
- Briggs, Julia, ”Women Writers and Writing for Children. From Sarah Fielding to E. Nesbit”, i *Children and Their Books. A Celebration of the Work of Iona and Peter Opie*, red. Gillian Avery & Julia Briggs, Oxford 1989, s. 221–250.

- Butler, Judith, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York 1990.
- Cadogan, Mary & Craig, Patricia, *You're a Brick, Angela. A New Look at Girls' Fiction from 1839 to 1975*, London 1976.
- Carbin, Maria & Edenheim, Sara, "The Intersectional Turn in Feminist Theory. A Dream of a Common Language?", *European Journal of Women Studies* 2013:3, s. 233–248.
- Carlgrén, Maria & Fagerström, Linda, "Rösträttens garderob. Kvinna, kropp, kläder", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 85–102.
- Carpan, Carolyn, *Sisters, Schoolgirls, and Sleuths. Girls' Series Books in America*, Lanham, Md. 2009.
- Cavallin, Anna, "Från magnolia till körsbärsträd. Strindbergs novell 'Nybyggnad' och den nya kvinnan", *Strindbergiana* 2000, s. 138–178.
- Christensen, Ann-Dorte & Sim, Birte, "Fra køn til diversitet – intersektionalitet i en dansk/nordisk kontekst", *Kvinder, køn og forskning* 2006:2–3, s. 32–42.
- Clark, Beverly Lyon, "A Portrait of the Artist as a Little Woman", *Children's Literature* 1989, s. 81–97.
- Clark, Beverly Lyon, *Regendering the School Story. Sassy Sissies and Tattling Tomboys* [1996], New York 2001.
- Clark, Beverly Lyon, *Kiddie Lit. The Cultural Construction of Children's Literature in America*, Baltimore 2003.
- Clarke, Norma, "'The Cursed Barbould Crew'. Women Writers and Writing for Children in the Late Eighteenth Century", i *Opening the Nursery Door. Reading, Writing and Childhood 1600–1900*, red. Mary Hilton et al., London/New York 1997, s. 91–103.
- Colley, Linda, *Britons. Forging the Nation 1707–1837* [1992], rev. 2 uppl., New Haven/London 2012.
- Cranny-Francis, Anne, *Feminist Fiction. Feminist Uses of Generic Fiction*, Cambridge 1990.
- Czaplicka, Magdalena, "Yrhättor, backfischar och unga damer. Ett flickboksgalleri", i *Från flygdröm till swingscen. Ungdom och modernitet på 1930-talet*, red. Ulf Boëthius & Mats Franzén, Lund 1998, s. 112–198.

- Day, Sara K., *Reading Like a Girl. Narrative Intimacy in Contemporary American Young Adult Literature*, Jackson 2013.
- Delafield, Catherine, *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel*, Farnham 2009.
- Dever, Carolyn, *Death and the Mother from Dickens to Freud. Victorian Fiction and the Anxiety of Origins*, Cambridge 1998.
- Dijkstra, Bram, *Idols of Perversity. Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture*, New York/Oxford 1986.
- Domellöf, Gunilla, "När den rätte kommer". *En undersökning av svenska flickböcker från 1930-talet*, Umeå 1979.
- Edström, Vivi, *Barnbokens form. En studie i konsten att berätta*, Stockholm 1980.
- Ellis, Lorna, *Appearing to Diminish. Female Development and the British Bildungsroman, 1750–1850*, Lewisburg, Pa. 1999.
- Elovson, Harald, "Den liberala amerikabilden i Sverige", i *Amerika och Norden*, red. Lars Åhnebrink, Stockholm 1964, s. 75–109.
- Eman, Greger, *Nya himlar över en ny jord. Om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken*, Lund 1993.
- European Anti-Catholicism in a Comparative and Transnational Perspective*, red. Yvonne Maria Werner & Jonas Harvard, Amsterdam/New York 2013.
- Fair, Thomas, "19th-Century English Girls' Adventure Stories. Domestic Imperialism, Agency, and the Female Robinsonades", *Rocky Mountain Review of Language and Literature* 2014:2, s. 142–158.
- Felski, Rita, *Beyond Feminist Aesthetics. Feminist Literature and Social Change*, Cambridge, Mass. 1989.
- Felski, Rita, *The Gender of Modernity*, Cambridge/London 1995.
- Field, Corinne, "Made Women of When They Are Mere Children'. Mary Wollstonecraft's Critique of Eighteenth-Century Girlhood", *The Journal of the History of Childhood and Youth* 2011:2, s. 197–222.
- Finn, Margot C., *The Character of Credit. Personal Debt in English Culture, 1740–1914*, Cambridge 2003.
- Fjelkestam, Kristina, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. Stockholm; Eslöv 2002.

- Florin, Christina, "Visioner, rörelser och rösträtt. En resa i tiden", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 29–63.
- Florin, Christina & Kvarnström, Lars, "Inledning", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 13–40.
- Fludernik, Monika, "The Many in Action and Thought. Towards a Poetics of the Collective in Narrative", *Narrative* 2017:2, s. 140–163.
- Foster, Shirley & Simons, Judy, *What Katy Read. Feminist Re-Readings of Classic Stories for Girls*, London 1995.
- Foucault, Michel, *Sexualitetens historia 1. Viljan att veta* [1976], övers. Britta Gröndahl, Göteborg 2004.
- Francesco, Scott De, *Scandinavian Cultural Radicalism. Literary Commitment and the Collective Novel* [diss. New York 1983], New York 1990.
- Frangos, Jennifer, "'I Love and Only Love the Fairer Sex'. The Writing of a Lesbian Identity in the Diaries of Anne Lister (1791–1840)", i *Women's Life-Writing. Finding Voice/Building Community*, red. Linda S. Coleman, Bowling Green 1997, s. 43–61.
- [Friedrich, Emilie], Emmy von Rhoden, *Der Trotzkopf. Eine Pensionsgeschichte für erwachsene Mädchen* [1885], Stuttgart 1886.
- Frih, Anna-Karin, *Flickan i medicinen. Ungdom, kön och sjuklighet 1870–1930*, diss. Örebro 2007.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Lund 1979.
- Furuland, Lars, Ørvig, Mary & Svensson, Sonja, *Ord och bilder för barn och ungdom III. Ungdomslitteraturen. Historik, kommentar, texturval*, Stockholm 1994.
- Gadeken, Sara, "Sara Fielding's Childhood Utopia", i *Utopian and Dysutopian Writing for Children and Adults*, red. Carrie Hintz & Elaine Ostry, New York/London 2003, s. 57–71.
- Garber, Marjorie B., *Vested Interests. Cross-Dressing & Cultural Anxiety*, New York 1992.
- Gedin, David, *Fältets herrar. Framväxten av en modern författarroll. Artonhundraåttitalet*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 2004.

- Gray, Paige, "Bloom in the Moonshine. Imagination as Liberation in *Anne of Green Gables*", *Children's Literature* 2014, s. 169–196.
- Grenz, Dagmar, *Mädchenliteratur. Von den moralisch-belehrenden Schriften im 18. Jahrhundert bis zur Herausbildung der Backfischliteratur im 19. Jahrhundert*, Köln/Stuttgart 1981.
- Halberstam, Judith/Jack, *Female Masculinity*, Durham, N.C. 1998.
- Halberstam, Judith/Jack, *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York 2005.
- Hallberg, Kristin, "Att vara sig själv. Det kvinnliga språket hos några flickbokspionjärer", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 61–83.
- Halling, Berit, *Samhälle, skola och hemkunskap. Ett kompendium om samhällets, skolans och hemkunskapsämnets utveckling*, Umeå 1986.
- Hammar, Inger, *För freden och rösträtten. Kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar*, Lund 2004.
- Hammar, Inger, "Kvinnokall och kvinnosak. Några nedslag i 1800-talets debatt om genus, medborgarskap och offentlighet", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 116–148.
- Hareide, Jorunn, *Protest, desillusjonering, resignasjon. Dikken Zwilgmeyers forfatterskap for voksne*, Oslo 1982.
- Haux, Caroline, "Bygdeidyllens gotiska maskineri. Nationell identitet och fluktuerande bytesvärde i Fredrika Bremers 'I Dalarna'", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2018:3, s. 25–38.
- Haux, Caroline, "Nationell kroppsekonomi. Statlig kontroll och produktivt begär i Emilie Flygare-Carléns *Rosen på Tistelön*", *Edda* 2018:3, s. 203–217.
- Heggestad, Eva, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, diss. Uppsala 1991.
- Herndl, Diane Price, *Invalid Women. Figuring Feminine Illness in American Fiction and Culture 1840–1940*, Chapel Hill/London 1993.
- Hirdman, Yvonne, *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*, Stockholm 1983.
- Holgersson, Ulrika, "Från tågresor till sociala medier. Rösträttens mediehistoria", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och*

- framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 103–127.
- Holm, Birgitta, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm 1981.
- Holm, Birgitta, "Det tredje könet. Studentskor i Uppsala", i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vol. 3, Vida världen. 1900–1960*, red. Elisabeth Møller Jensen et al., Höganäs 1996, s. 276–291.
- Holmbring, Jan-Åke, *Mellan verklighet och dikt. En bok om Hedvig Swedenborg och hennes författarskap*, Örebro 2004.
- Holmquist, Ingrid, *Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongskultur*, Eslöv 2000.
- Hughes, Felicity A., "Children's Literature. Theory and Practice" [1978], i *Children's Literature. The Development of Criticism*, red. Peter Hunt, London/New York 1990, s. 71–89.
- Husz, Orsi, "Ett nytt sätt att handla. Konsumtionskultur i det tidiga 1900-talets varuhus", i *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, red. Peder Aléx & Johan Söderberg, Stockholm 2001, s. 70–111.
- Husz, Orsi & Lagerkvist, Amanda, "Konsumtionens motsägelser. En inledning", i *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, red. Peder Aléx & Johan Söderberg, Stockholm 2001, s. 9–36.
- Idström, Ellen, *Misslyckad kvinnokraft. Några ord med anledning af fröken Ellen Keys föredrag öfver "Missbrukad kvinnokraft"*, Göteborg 1896.
- Ighe, Ann, "Manliga förmyndares medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Något om genus som kvalifikation till offentligheten, omkring 1800–1850", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 94–115.
- Jakobsson, Hilda, *Jag var kvinna. Flickor, kärlek och sexualitet i Agnes von Krusenstjernas tidiga romaner*, diss. Stockholm; Göteborg/Stockholm 2018.
- Johannesson, Eric, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*, diss. Uppsala; Stockholm 1980.
- Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1994.

- Johansson, Stefan, *En omskriven historia. Svensk historisk roman och novell före 1867*, diss. Uppsala 2000.
- Johansson, Ulla, *Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842–1919 med exempel från Sköns församling*, diss. Umeå 1987.
- John, Angela V., "Behind the Locked Door'. Evelyn Sharp, Suffragette and Rebel Journalist", *Women's History Review* 2003:1, s. 5–13.
- Jonsson, Bibi, "Finns det lesbiska flickor i flickboken – och vad har de i så fall för sig?", i *Barnlitteraturens värden och värderingar*, red. Sara Kärrholm & Paul Tennygart, Lund 2012, s. 241–255.
- Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, diss. Göteborg; Lund 1998.
- Jorum, Ika, "Jag längtar så'. Dagbok, brev och dikt i den moderna, svenska ungdomsromanen", *Barnboken* 2006:1, s. 34–45.
- Josefsson, Birgitta, "Läsning för unga flickors hjärta och förstånd", i *Kvinnornas litteraturhistoria. Del 2. 1900-talet*, red. Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1983, s. 250–75.
- Julien, Heather, "Learning to be Modern Girls. Winifred Darch's School Stories", *The Lion and the Unicorn* 2008:1, s. 1–21.
- Järnankar, Agneta, "Ett nytt skolämne och en ny profession formeras", i *Methods, Interventions and Reflections. Report from the X Nordic Women's and Gender History Conference in Bergen, August 9–12, 2012*, red. Ulla Manns & Fia Sundevall, Göteborg/Stockholm 2014, s. 111–121.
- Järvstad, Kristin, *Den kluvna kvinnligheten. "Öfvergångskvinnan" som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*, Stockholm/Stehag 2008.
- Karkulehto, Sanna, "In-Between. Genre and Gender-Hybridity, and Pirko Saiso's Novel *Punainen erokirja*", *NORA* 2012: 3, s. 199–214.
- Karlsson Sjögren, Åsa, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006.
- Karlsson Sjögren, Åsa, Larsson, Esbjörn & Rimm, Stefan, "Agents and Subjects. Schooling and Conceptions of Citizenship in Nineteenth-Century Sweden", *History of Education* 2019:3, s. 297–316.

- Kearney, Mary Celeste, "Coalescing. The Development of Girls' Studies", *NWSA Journal* 2009:1, s. 1–28.
- Keith, Lois, *Take Up Thy Bed and Walk. Death, Disability and Cure in Classic Fiction for Girls*, London 2001.
- Kelen, Christopher & Sundmark, Björn, "First Things. Introduction", i *The Nation in Children's Literature. Nations of Childhood*, red. Christopher Kelen & Björn Sundmark, New York 2013.
- Key, Ellen, "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnan". *Tvenne föredrag*, Stockholm 1896.
- Key, Ellen, *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik. En studie och ett försvar*, Stockholm 1896.
- Keyser, Elisabeth, "Playing Puckerage. Alcott's Plot in 'Cupid and Chow-chow'", *Children's Literature* 1986, s. 105–122.
- Kidd, Kenneth B., "Boyology in the Twentieth Century", *Children's Literature* 2000, s. 44–72.
- Klingberg, Göte, *Kronologisk bibliografi över barn- och ungdomslitteratur utgiven i Sverige 1591–1839*, Stockholm 1967.
- Klingberg, Göte & Bratt, Ingar, *Barnböcker utgivna i Sverige 1840–89. En kommenterad bibliografi*, 3 vol., Lund 1988.
- Klingberg, Göte, *Den tidiga barnboken i Sverige. Litterära strömningar, marknad, bildproduktion*, Stockholm 1998.
- Kolbe, Gunlög, *Om konsten att konstruera en kvinna. Retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner*, diss. Göteborg 2001.
- Krekula, Clary, Närvänen, Anna-Liisa & Näsman, Elisabeth, "Ålder i intersektionell analys", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2005:2–3, s. 81–94.
- Kvalvik, Bent, "Dikken Zwilgmeyer", i *Norsk biografisk leksikon*, https://nbl.snl.no/Dikken_Zwilgmeyer (hämtad 2019-07-06).
- Kyle, Gunhild, *Svensk flickskola under 1800-talet*, diss. Göteborg 1972.
- Kyle, Gunhild, "Geijer, liberalismen och kvinnornas medborgarrätt", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1983:4, s. 44–54.
- Langlet, Mathilda, *På egen hand. En bok för unga flickor*, Stockholm 1889.
- Lanser, Susan S., *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*, Ithaca 1992

- Larsson, Berit, *Ljus och upplysning äfven för qvinnan. Kvinnors medborgarbildning i den svenska folkhögskolan 1865–1918*, Göteborg 1997.
- Larsson, Lisbeth, "Den farliga romanen. Läsaren, romanförfattaren och genren", i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Faderns huset. 1800–1900*, band 2, red. Elisabeth Møller Jensen, Höganäs 1993, s. 319–327.
- Larsson, Maja, *Den moraliska kroppen. Tolkingar av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin*, diss. Uppsala; Hedemora 2002.
- Ledger, Sally, *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin-de-siècle*, Manchester/New York 1997.
- Ledger, Sally, "The New Woman and Feminist Fictions", i *The Cambridge Companion to the Fin de Siècle*, red. Gail Marshall, Cambridge 2007, s. 153–168.
- Leffler, Yvonne, "Jag har fått ett brev –". *Den tidiga svenska brevromanen 1770–1870*, Hedemora 2007.
- Lehnert, Gertrud, "The Training of the Shrew. The Socialization and Education of Young Women in Children's Literature", *Poetics Today* 1992:1, s. 109–122.
- Lidström, Carina, "Närhet och integritet. Om relationsproblematiken i Hedvig Svedenborgs flickböcker", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 198–210.
- Liljewall, Britt, "Mig själv och mitt gods förvalta". *1800-talskvinnor i kamp om myndighet*, Stockholm 2013.
- Lindén, Claudia, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, Stockholm/Stehag 2002.
- Lindgren, Gunilla, *Higher Education for Girls in North American College Fiction 1886–1912*, diss. Lund 2003.
- Lister, Ruth, *Citizenship. Feminist perspectives*, 2 rev. uppl., Basingstoke 2003.
- Ljunggren, Jens, *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*, Stockholm/Stehag 1999.
- Lutwack, Leonard, *Birds in Literature*, Gainesville 1994.
- Lykke, Nina, "Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2003:1, s. 47–56.
- Lysack, Krista, *Come Buy, Come Buy. Shopping and the Culture of Consumption in Victorian Women's Writing*, Athens 2008.

- Löfgren, Eva Margareta, "Schoolmates of the Long-Ago". *Motifs and Archetypes in Dorita Fairlie Bruce's Boarding School Stories*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 1993.
- Löfgren, Maria, *Emancipationens gränser. Emilie Flygare-Carléns 1840-talsromaner och kvinnans ställning*, diss. Umeå; Stockholm/Stehag 2003.
- Magnusson, Jan, "Framställningsformer av kärlek mellan män under tre sekler", *lambda nordica* 1996:1, s. 48–57.
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag 1997.
- Manns, Ulla, *Upp systrar, väpnar er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005.
- Mansén, Elisabeth, *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala*, diss. Lund; Nora 1993.
- Mansén, Elisabeth, "Förord", i Mary Wollstonecraft, *Till försvar för kvinnans rättigheter*, Stockholm 2003.
- Marshall, T. H., *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge 1950.
- Martens, Lorna, *The Diary Novel*, Cambridge 2009.
- Matus, Jill L., *Unstable Bodies. Victorian Representations of Sexuality and Maternity*, Manchester/New York 1995.
- McHugh, Kathleen Anne, *American Domesticity. From How-to Manual to Hollywood Melodrama*, New York 1999.
- Meyerson, Gerda, "Matlagningsundervisning i våra folkskolor", *Dagny* 1896:4–5, s. 154–159.
- Michals, Teresa, *Books for Children, Books for Adults. Age and the Novel from Defoe to James*, Cambridge 2014.
- Mintz, Steven, *A Prison of Expectations. The Family in Victorian Culture*, New York/London 1983.
- Mitchell, Sally, *The New Girl. Girls' Culture in England, 1880–1915*, New York 1995.
- Moers, Ellen, *Literary Women* [1976], London 1986.
- Montgomery, L. M., *Anne's House of Dreams* [1917], Toronto 1920.
- Montgomery, L. M., *Emily Climbs* [1925], London 1928.
- Myers, Mitzi, "Impeccable Governesses, Rational Dames, and Moral Mothers. Mary Wollstonecraft and the Female Tradition in Georgian Children's Books", *Children's Literature* 1986, s. 31–59.

- Myers, Mitzi, "The Dilemmas of Gender as Double-Voiced Narrative; or, Maria Edgeworth Mothers the Bildungsroman", i *The Idea of the Novel in the Eighteenth Century*, red. Robert W. Uphaus, East Lansing/Woodbridge 1988, s. 67–96.
- Nationalencyklopedin, <https://www.ne.se/> (hämtad 2019-02-04).
- Ney, Birgitta, *Bortom berättelserna. Stella Kleve – Mathilda Malling*, diss. Stockholm; Stockholm/Stehag, 1993.
- Ney, Birgitta, "Nitouche, Yvette, Pierette, Chouette. Om kvinnliga journalisters namn i tidigt 1900-tal", i *Kraftfält. Forskning om kön och journalistik*, red. Birgitta Ney, Stockholm 1998, s. 32–45.
- Nicklasson, Stina, *Kvinnors väg till fullvärdigt medborgarskap. Pionjärer för moderat politik*, Stockholm 1997.
- Nikolajeva, Maria, "Bakom rösten. Den implicita författaren i jagberättelser", *Barnboken* 2008:2, s. 18–29.
- Nilson, Margot, "Verlden är en stor Laterna Magica! Emily Nonnens ungdomsromaner", i *Böcker ska blänka som solar. En bok till Vivi Edström*, red. Boel Westin, Stockholm 1988, s. 130–145.
- Nilson, Maria, "En svensk flicka. Föreställningar om nationell identitet i flickböcker 1940–1960", i *Mångkulturell barn- och ungdomslitteratur. Analyser*, red. Maria Andersson & Elina Druker, Lund 2017, s. 37–50.
- Norcia, Megan A., "The London Shopscape. Educating the Child Consumer in the Stories of Mary Wollstonecraft, Maria Edgeworth, and Mary Martha Sherwood", *Children's Literature*, 2013, s. 28–56.
- Nordenadler, Ebba, *I Edsbro pension. Berättelse för flickor* [1900], rev. uppl., Stockholm 1925.
- Nordenstam, Anna, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärvinnor 1850–1930*, diss. Göteborg; Stockholm/Stehag 2001.
- Nordlinder, Eva, *Sekelskiftets svenska konstsaaga och sagodiktaren Helena Nyblom*, diss. Uppsala; Stockholm 1991.
- Nordström, Marie, *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962*, diss. Lund 1987.
- Nyblom, Helena, "Embedet at være Husmoder", *Framåt* 1887:11, s. 173–179.
- Nyblom, Helena, "Kvinnans kallelse", *Idun* 1896:12, s. 90–91 och *Idun* 1896:13, s. 98–99.

- Olofsson, Magnus, "Frihet med förhinder. Demonstrationer i Sverige 1849–1921", i *Rösträttens århundrade. Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige*, red. Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud, Göteborg/Stockholm 2018, s. 65–83.
- Oscarsson, Ingemar, "Gustaf Henrik Mellin", i *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9291> (hämtad 2019-06-06).
- Paul, Lissa, "Enigma Variations. What Feminist Theory Knows about Children's Literature", *Signal* 1987:54, s. 186–202.
- Petrini, Gulli, *Kvinnorösträttens riksdagshistoria i Sverige 1884–1912*, Stockholm 1914.
- Pfeiffer, Julie, "The Romance of Othermothering in Nineteenth-Century *Backfish* Books", i *Mothers in Children's and Young Adult Literature*, red. Lisa Rowe Fraustino & Karen Coats, eboksupplaga, Jackson 2016, s. 59–74.
- Phillips, Anne K., "Yours Most Loquaciously'. Voice in Jean Webster's *Daddy-Long-Legs*", *Children's Literature* 1999, s. 64–86.
- Plymoth, Birgitta, "Kvinnors 'medborgerliga' möjligheter. Kvinnor och fattigvård under sent 1800-tal", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1850*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2011, s. 70–93.
- Pratt, Annis, *Archetypal Patterns in Women's Fiction*, Bloomington 1981.
- Pugh, Tison, *Innocence, Heterosexuality, and the Queerness of Children's Literature*, London 2010.
- Quimby, Karin, "The Story of Jo. Literary Tomboys, Little Women, and the Sexual-Textual Politics of Narrative Desire", *GLQ. A Journal of Lesbian and Gay Studies* 2003:1, s. 1–22.
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, diss. Göteborg 1960.
- Qvist, Gunnar, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Opinionshistoriska studier*, Göteborg 1969.
- Rask, Anna, "Robinsonaden – en överlevare i berättartraditionen", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2003:4, s. 20–34.
- Reimer, Mavis, "Worlds of Girls. Educational Reform and Fictional Forms in L. T. Meade's School Stories", i *Culturing the Child, 1690–*

1914. *Essays in Memory of Mitzi Myers*, red. Donelle Rae Ruwe, Lanham, Md. 2005, s. 199–217.
- Reynolds, Kimberley, *Girls Only? Gender and Popular Children's Fiction in Britain, 1880–1910*, London 1990.
- Ridderstad, Stina, *Ett pennskaft från förra århundradet. (Ulrika Sophia von Strussenfelt)*, Lund 1944.
- Ronne, Marta, *Två världar – ett universitet. Svenska skönlitterära universitetsskildringar 1904–1943. En genusstudie*, diss. Uppsala 2000.
- Rosenberg, Tiina, *Queerfeministisk agenda*, Stockholm 2002.
- Runefelt, Leif, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Lund 2015.
- Rönnbäck, Josefin, *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, diss. Stockholm 2004.
- Rönholm, Tord, *Kunskapens kvinnor. Sekelskiftets studentkor i mötet med den manliga universitetsvärlden*, diss. Umeå 1999.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utg. av Svenska Akademien, Lund 1893–. www.saob.se (hämtat 2019-06-06).
- Schultz, Lydia A., "Work with a Purpose. Alcott's *An Old-Fashioned Girl* and the American Work Ethic", *College Literature* 2002:4, s. 26–46.
- Schånberg, Ingela, *Genus och utbildning. Ekonomisk historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970*, diss. Lund; Stockholm 2001.
- Segel, Elisabeth, "The Gypsy Breynton Series. Setting the Pattern for American Tomboy Heroines", *Children's Literature Association Quarterly* 1989:2, s. 67–71.
- Sellers, Kelli M., "Tossing the Pink Parasol. Rebecca of Sunnybrook Farm, the New Woman, and Progressive Era Reform", *Children's Literature* 2012, s. 108–130.
- Showalter, Elaine, *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture 1830–1980*, London 1987.
- Showalter, Elaine, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle*, London 1991.
- Smith-Rosenberg, Carroll, *Disorderly Conduct. Visions of Gender in Victorian America*, New York/Oxford 1985.
- Stenberg, Lisbeth, "Sexualmoral och driftsfixering. Förnuft och kön i 1880-talets skandinaviska sedlighetsdebatt", i *Nationell hängivenhet*

- och europeisk klarhet. *Den europeiska identiteten kring sekelskiftet 1900*, red. Barbro Kvist Dahlstedt & Sten Dahlstedt, Stockholm/Stehag 1999, s. 173–225.
- Stoneley, Peter, *Consumerism and American Girls' Literature, 1860–1940*, Cambridge 2003.
- [Strussenfelt, Ulrika von], *Salems prestgård. Ett hem der goda andar gästa. Familjeläsning af Pilgrimen*, Stockholm 1864.
- Sundbeck, Carl, *Hvad är vårt fosterland? Tal vid Fosterländska studentförbundets minnesfest i Upsala d. 6 nov. 1899*, Stockholm 1900.
- Sundbeck, Carl, *Samskolan. En undersökning tillägnad föräldrar och målsmän*, Stockholm 1903.
- Svanberg, Birgitta, "Jag är en örn. Det är min bekännelse", i *Kvinnornas litteraturhistoria*, del 2, red. Marie-Louise Ramnefalk, Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1983, s. 34–56.
- Svedenborg, Hedvig, *Bröllopet på Blomkulla. En bok för flickor*, Stockholm 1923.
- Svensson, Sonja, *Läsning för folkets barn. Folkskolans barntidning och dess förlag 1892–1914, med en inledning om fattiga barns läsning på 1800-talet*, diss. Uppsala; Stockholm 1983.
- Svensson, Sonja, "Barn- och ungdomslitteraturen – fram till 1920", i *Den svenska litteraturen. Den storsvenska generationen 1890–1920*, band 4, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, Stockholm 1993, s. 207–228.
- Söderberg, Eva, "Flickboksforskning i ett föränderligt genuslandskap", i *En bok om flickor och flickforskning*, red. Anna-Karin Frih & Eva Söderberg, Lund 2010, s. 157–182.
- Taketani, Etsuko, "Spectacular Child Bodies. The Sexual Politics of Cross-Dressing and Calisthenics in the Writings of Eliza Leslie and Catharine Beecher", *The Lion and the Unicorn* 1999:3, s. 355–372.
- Theander, Birgitta, *Älskad och förnekad. Flickboken i Sverige 1945–65*, diss. Lund; Stockholm/Göteborg 2006.
- Theander, Birgitta, *Till arbetet! Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920–65*, Göteborg/Stockholm 2017.
- Theodorou-Shapiro, Agapi, "Trap-Doors and Weirdnesses. Alternate Subjectivities in Louisa May Alcott's March Trilogy", *Children's Literature* 2018, s. 30–55.

- Till regeringen från svenska kvinnor ingifna skrivelser i rösträttsfrågan 1905–1906, Stockholm 1906.
- Tjeder, David, *The Power of Character. Middle-Class Masculinities, 1800–1900*, diss. Stockholm 2003.
- Toft, Herdis, *Pigen i historien. Historien i pigebogen*, Kongerslev 1980.
- Toijer-Nilsson, Ying, "Från en brytningstid. Elisabeth Kuylenstierna Wensters flickböcker", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 44–60.
- Tompkins, Jane, *Sensational Designs. The Cultural Work of American Fiction 1790–1860*, New York & Oxford 1985.
- Topelius, Toini, "Öppet brev till Dagny", *Dagny* 1887:4, s. 126–127. [Topelius, Toini], Tea, *I utvecklingstid. Berättelse om flickor*, Helsingfors 1889.
- Trites, Roberta S., *Waking Sleeping Beauty. Feminist Voices in Children's Novels*, Iowa City 1997.
- Trites, Roberta S., *Twain, Alcott, and the Birth of the Adolescent Reform Novel*, Iowa City 2007.
- Trites, Roberta S., *Literary Conceptualizations of Growth. Metaphors and Cognition in Adolescent Literature*, Amsterdam 2014.
- Ulvros, Eva Helen, *Kvinnors röster. Livsöden från det moderna Sveriges framväxt*, Lund 2016.
- Ursing, Anna Maria, *Fantastiska fröknar. Studier av lärarinnegestalter i svensk skönlitteratur*, diss. Lund; Stockholm/Stehag 2004.
- Vallquist, Gunnel, *Helena Nyblom*, Stockholm 1987.
- Voipio, Myry, "Negotiating Emancipation and Nationalism. Finnish Girls' Literature from 1889–1901", i *Nordic Girlhoods. New Perspectives and Outlooks*, red. Bodil Formark, Heta Mulari & Myry Voipio, Cham 2017, s. 23–47.
- Wahlström, Eva, *Fria flickor före Pippi. Ester Blenda Nordström och Karin Michaëlis: Astrid Lindgrens föregångare*, diss. Göteborg; Göteborg/Stockholm 2011.
- Wahlström, Maria, *Jag är icke heller en. Den svenska dagboksromanen*, diss. Stockholm; Lund 2012.
- Wall, Barbara, *The Narrator's Voice. The Dilemma of Children's Fiction*, Basingstoke 1991.

- Weikle-Mills, Courtney, *Imaginary Citizens. Child Readers and the Limits of American Independence 1640–1868*, Baltimore 2013.
- Westin, Boel, "Flickboken som genre", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 10–14.
- Westin, Boel, "Patriarkatet och erotikerna. Helena Nyblom, Agnes von Krusenstjerna och Marika Stiernstedt", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 15–43.
- Westin, Boel, "Tintomaras äventyr. Ester Blenda Nordström", i *Om flickor för flickor. Den svenska flickboken*, red. Ying Toijer-Nilsson & Boel Westin, Stockholm 1994, s. 183–197.
- Westin, Boel, "Barnlitteraturforskningens arkeologi", *Barnboken* 2011:1, s. 9–19.
- Wetterlund, Fredrik, rec. av Stella Kleves *Alice Brandt* och Helena Nybloms *Qvinnoöden*, *Dagny* 1889:6, s. 202–205.
- Wiggin, Kate Douglas, *Rebecca of Sunnybrook Farm*, Boston/New York 1903.
- Wikander, Ulla, *Kvinnor i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*, Stockholm 1999.
- [Wirsén, Carl David af], C. D. W. *Vårt Land* 1889-01-05.
- Wistisen, Lydia, *Gångtunneln. Urbana erfarenheter i svensk ungdomslitteratur 1890–2010*, diss. Stockholm; Lund 2017.
- Wägner, Elin, *Pennskaftet* [1910], Stockholm 2003.
- Young, Iris Marion, *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*, övers. Tommy Bengtsson & Stefan Helgesson, Stockholm 2000.
- Yuval-Davis, Nira, "Gender and Nation", *Ethnic and Racial Studies* 1993:4, s. 621–632.
- Zweigbergk, Eva von, *Barnboken i Sverige 1750–1950*, Stockholm 1965.
- Åhmansson, Gabriella, *A Life and Its Mirrors. A Feminist Reading of L. M. Montgomery's Fiction. Vol. 1, An Introduction to Lucy Maud Montgomery: Anne Shirley*, Uppsala 1991.
- Åkermark, Alma, "Om 'Framåt' och Göteborgs Kvinnoförening. Till Göteborgs Handelstidning, Göteborgsposten, Dagny och allmänheten", *Framåt* 1886:23, s. 12–14.
- Åmark, Klas, "Medborgarskapets gränser", i *Myndighet og medborger-*

- skap. Festskrift til Gro Hagemann på 70-årsdagen 3. september 2015*, red. Kari H. Nordberg, Oslo 2015, s. 45–56.
- Öhrn, Magnus, "En mild vilde. Några nedslag i svensk pojkkologi", i *Fält i förvandling. Genusvetenskaplig litteraturforskning*, red. Eva Heggstad, Anna Williams & Ann Öhrberg, Möklinta 2013, s. 293–307.
- Ørjasæter, Kristin, "Da ungpikene fikk en fortellerstemme", <http://utstillinger.barnebokinstituttet.no/da-ungpikene-fikk-en-fortellerstemme/>, 2013-09-27 (hämtad 2019-06-04).
- [Örnulf, Gunnar], Ebba Trahna, *Anna Jernhjelms lycka, Flickroman*, Stockholm 1922.
- Ørvig, Mary, *Flickboken och dess författare. Ur flickläsningens historia*, Hedemora 1988.

Bilagor

Tabell 1 beskriver den totala flickboksproduktionen mellan 1830 och 1921. Tabellen anger hur många flickböcker som publicerades per decennium i raden "Böcker". Under "Författare" anges antalet individuella författare som skrev böckerna de olika decennierna, samt hur många av dessa som var kvinnor respektive män.

Tabell 2 anger hur många böcker som producerades av flickboks författarna per decennium. I båda tabellerna tas enbart förstaupplagor upp.

Tabell 1. Flickboksproduktion 1830–1921

	1830–39	1840–49	1850–59	1860–69	1870–79	1880–89	1890–99	1900–09	1910–19	1920–21
Böcker	2	5	2	6	1	2	7	5	19	8
Författare	2	3	1	3	1	2	7	3	9	5
Kvinnor	1	3	1	3	1	2	6	3	8	4
Män	1	0	0	0	0	0	1	0	1	1

Tabell 2. Verksamta flickboksförfattare och antal böcker 1830–1921

Författare	1830–39	1840–49	1850–59	1860–69	1870–79	1880–89	1890–99	1900–09	1910–19	1920–21
Anderson, Hedda							1			
Bolander, Sophie		2								
Bråkenhielm, Malvina									1	
Ehrenborg, Fredrika		1								
Fitinghoff, Laura							1			
Hebbe, Wendela		1								
Idström, Ellen							1			
Kerfstedt, Amanda				1						
Krusenstjerna, Agnes von									2	
Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth									8	3
Linder, Ulla									1	1
Mellin, G.H.	1									
Meyerson, Gerda							1			
Milow, Cecilia							1			
Nonnen, Emily			2	4	1					
Nordenadler, Ebba								3		
Nordström, Ester Blenda									1	
Nyblom, Helena						1			3	1
Risberg, Emilie						1				
Roos, Mathilda							1			
Schwartz, Marie Sophie				1						
Sillén, Ebba af									1	
Strussenfelt, Ulrika von		1								
Sundbeck, Carl							1			
Svedenborg, Hedvig									1	2
Vegesack, Anna von	1									
Westermark, Ottilia								1		
Wide, Elna								1		
Örnulf, Gunnar									1	1

Personregister

- Abate, Michelle Ann 114, 116
Ahlund, Claes 172
Alcott, Louisa M. 11, 20, 53, 85,
90, 104, 106, 135, 139, 142, 187,
188, 196, 197, 203, 227, 233, 240,
242, 244
Aléx, Peder 81, 84, 87
Almqvist, Carl Jonas Love 208, 237
Anderson, Benedict 15, 16, 40, 45
Anderson, Hedda 55, 71, 72, 73,
81, 87, 89, 94, 96, 97, 99, 228, 242
Andersson, Maria 28
Andræ, Marika 18, 201, 229
Arping, Åsa 36, 225
Auchmuty, Rosemary 227
Auerbach, Nina 155

Bache-Wiig, Harald 146
Barbault, Anna Laetitia 46
Berlin, Eva 246
Beskow, Elsa 251
Björkegren, Johannes 226
Björkenlid, Bertil 188, 198
Bohlin, Anna 226, 227
Bokholm, Sif 192
Bolander, Sophie 34, 36, 49, 87,
131, 132, 177, 225, 247

Branting, Hjalmar 192
Bratt, Ingar 24
Bremer, Fredrika 34, 42, 45, 47,
119, 222, 225, 245
Brontë, Charlotte 35, 242
Bråkenhielm, Malvina 82, 84, 98
Butler, Judith 112, 241
Bååth-Holmberg, Cecilia 73

Cadogan, Mary 18
Calvin, Jean 51
Campe, J. H. 46
Carlgren, Maria 160, 239
Carpan, Carolyn 228
Clark, Beverly Lyon 58, 220
Clément, Bertha 227
Colley, Linda 45
Coolidge, Susan 20, 49
Craig, Patricia 18
Crenshaw, Kimberlé 217
Czaplicka, Magdalena 154

Dahlgren, Ulla 240
Day, Sara K. 132, 133
Delafield, Catherine 128, 133, 135,
136
Dickens, Charles 35

- Domellöf, Gunilla 18, 19
 Druker, Elina 28
- Edgeworth, Maria 39, 88
 Ehrenborg, Fredrika 55, 59, 61, 75, 89, 227, 234
 Ellis, Lorna 118
 Eurén-Berner, Lisa 146, 227
- Fagerström, Linda 160, 239
 Felski, Rita 92, 100, 151, 181
 Fielding, Sarah 31, 38, 46
 Fitinghoff, Laura 53, 54, 55, 62, 125, 127, 128, 129, 135, 140, 219, 251
 Florin, Christina 11, 211
 Fludernik, Monika 151, 153
 Foster, Shirley 228
 Furuland, Lars 208, 227, 245
- Garber, Marjorie 110
 Geijer, Erik Gustaf 208
 Geijerstam, Gustaf af 179
 Genlis, Félicité de 46
 Grand, Sarah 237
 Grenz, Dagmar 18
- Halberstam, Judith/Jack 106, 194
 Hallberg, Kristin 19, 28, 102, 116, 121, 126, 236
 Halling, Berit 59, 60
 Hammar, Inger 45
 Hansson, Ola 179
 Hebbe, Wendela 34, 55, 225, 235
 Helm, Clementine 91
- Hirdman, Yvonne 61, 69
 Holm-Lundberg, Thora 72, 231
 Husz, Orsi 79, 92
- Idström, Ellen 26, 27, 81, 102–105, 107–112, 114–122, 160, 188, 207, 208, 209, 230, 236, 247
- Jakobsson, Hilda 19, 22, 227
 Johannesson, Eric 23, 220
 Johansson, Stefan 224
 Jolin, Johan 250
 Jonsson, Bibi 148, 150, 162
 Josefsson, Birgitta 19, 228
- Karlsson Sjögren, Åsa 14
 Kelen, Christopher 32
 Kerfstedt, Amanda 49, 150, 151, 188, 237
 Key, Ellen 73, 76, 103, 104, 116, 121, 197, 204, 211, 236, 245
 Kjellén, Rudolf 169, 186
 Kleve, Stella 23
 Klingberg, Göte 24, 219
 Krekula, Clary 14
 Krusenstjerna, Agnes von 19, 22, 23, 129, 137, 188, 227, 231, 244
 Kræmer, Vera von 251
 Kuylenstierna-Wenster, Elisabeth 25, 37, 55, 62, 64, 65, 69, 74, 90, 91, 94, 96, 106, 113, 130, 137–145, 151, 158, 188, 201, 230, 231, 240
 Kvarnström, Lars 11
 Kyle, Gunhild 223

- Lagerlöf, Selma 195, 251
 Landquist, Ellen 172
 Langlet, Mathilda 66, 79, 90, 138
 Lanser, Susan S. 127, 151, 153, 163, 246
 Larsson, Berit 57, 73
 Larsson, Esbjörn 14
 Ledger, Sally 159
 Leffler, Anne Charlotte 252
 Leffler, Yvonne 132, 242, 243
 Lidström, Carina 199, 231, 242, 246
 Liljewall, Britt 225
 Lilliehöök, Birgitta 80
 Linder, Ulla 55, 188
 Lindgren, Astrid 146
 Lindgren, Gunilla 56, 227
 Lister, Ruth 13
 Locke, John 39
 Luther, Martin 45, 51
 Lykke, Nina 13, 217
 Lysack, Krista 94
 Löfgren, Eva Margareta 155
- Mansén, Elisabeth 37, 46
 Marshall, Thomas Humphrey 13
 Martens, Lorna 241, 242
 McHugh, Kathleen Anne 96
 Meade, L. T. 58, 149
 Mellin, Gustaf Henrik 9, 10, 36, 107, 130, 206
 Meyerson, Gerda 24, 54, 68, 84, 85, 86, 94, 95, 96, 102, 106, 139, 140, 142, 145, 146, 150, 171, 188, 230
 Michals, Teresa 22
- Milow, Cecilia 27, 66, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 199, 204, 205, 222
 Mitchell, Sally 11, 106, 117
 Montgomery, Lucy Maud 53, 67, 126, 139, 144, 202, 244
 Mulinari, Diana 217
- Nightingale, Florence 231
 Nilson, Margot 224
 Nilson, Maria 113
 Nonnen, Emily 47, 82, 128, 134, 149, 222, 224, 231
 Norcia, Megan A. 88
 Nordenadler, Ebba 36, 117, 135, 140, 201, 253
 Nordlinder, Eva 244
 Nordström, Ester Blenda 19, 20, 89, 188
 Nyblom, Helena 19, 21, 27, 54, 85, 106, 134, 135, 137, 145, 148–152, 156–159, 163, 164, 165, 167, 168, 188, 192, 193, 207, 244, 247, 248, 254
- Närvänen, Anna-Liisa 14
 Näsman, Elisabet 14
- Olsson, Jenny Leontine 28
- Paul, Lissa 241
 Pfeiffer, Julie 149, 150, 154, 245
 Porter, Eleanor H. 89
 Pugh, Tison 202
- Quimby, Karin 110
 Qvarnström, Gustaf Henrik 192

- Reimer, Mavis 58
- Reyes, Paulina de los 217
- Rhoden, Emmy von 20, 90, 92
- Ridderstad, Carl Fredrik 35
- Ridderstad, Stina 44, 52
- Rimm, Stefan 14
- Risberg, Emilie 36, 222, 245
- Roos, Mathilda 246
- Rosén, Johan Magnus 225
- Rousseau, Jean-Jacques 10, 39, 46
- Runefelt, Leif 80, 86, 97
- Rönnbäck, Josefin 77, 197
- Sand, George 35
- Schwartz, Marie Sophie 34, 131, 133, 134, 177, 244
- Scott, Sarah 38
- Sellers, Kelli M. 67
- Sharp, Evelyn 187
- Sillén, Ebba af 86, 155
- Simons, Judy 228
- Stenberg, Lisbeth 157
- Stoneley, Peter 11, 94, 174
- Strindberg, August 159, 237
- Strussenfelt, Amalia von 225
- Strussenfelt, Ulrika von 26, 31–40, 42–46, 48, 49, 50, 52, 55, 59, 89, 96, 98, 156, 171, 222, 224
- Sue, Eugène 42
- Sundbeck, Carl 27, 115, 169–175, 177, 179–184, 186, 192, 193, 204, 222, 230, 241, 242
- Sundmark, Björn 32
- Svedenborg, Hedvig 27, 55, 64, 71, 73, 74, 82, 85, 115, 129, 130, 138, 154, 189, 195–199, 201, 203, 204, 205, 212, 241, 242, 246
- Svensson, Sonja 208, 227, 245
- Swahn, Waldemar 174
- Theander, Birgitta 19, 21, 86, 135, 227, 231, 245
- Toft, Herdis 18
- Toijer-Nilsson, Ying 19, 65, 143, 230
- Topelius, Toini 158, 163, 166
- Trimmer, Sarah 46
- Trites, Roberta S. 11, 142, 193, 241
- Twain, Mark 11
- Undén, Torsten 180
- Vegesack, Anna Helena von 34, 128
- Vik, Merri 146
- Voipio, Myry 206
- Wahlström, Eva 20
- Wall, Barbara 249
- Webster, Jean 67, 142, 187
- Weikle-Mills, Courtney 15, 16, 43, 147, 210
- Wennerberg, Gunnar 250
- Westermark, Ottilia 21, 102
- Westin, Boel 17, 19, 22, 148, 188
- Wetterbergh, Carl Anton 222
- Wetterlund, Fredrik 150
- Wide, Elna 55, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 69, 72, 73, 75, 80, 83, 84, 85, 97, 106, 152, 154, 155, 200, 202

Wiggin, Kate Douglas 67, 89, 139,
144
Wirsén, Carl David af 150
Wistisen, Lydia 20, 93
Wollstonecraft, Mary 31, 33, 39,
46, 51, 88, 98, 221
Woolf, Virginia 138
Wägner, Elin 163, 195

Young, Iris Marion 17
Yuval-Davis, Nira 15

Zola, Émile 92
Zweigbergk, Eva von 190, 227
Zwilgmeyer, Dikken 126, 146, 240
Zwingli, Huldrych 51

Åhmansson, Gabriella 67
Åkerhielm, Annie 251
Åkermark, Alma 23

Örnulf, Gunnar 82, 84, 91, 92, 93,
99, 100, 101, 222
Ørvig, Mary 18, 19, 20, 21, 208,
227, 229, 245

Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet

Studies published by the Swedish Institute for Children's Books

ISSN 0347-5387

Tidigare titlar, se www.barnboksinstitutet.se

- 100 *Vänbok till Sonja Svensson*. Stockholm: Opal, 2008.
- 101 Kriström, AnnaKarin: *De gränslösa böckerna. Om Hans Alfredson och Barbro Lindgren i 60- och 70-talens allålderslitteratur*. Stockholm: Eriksson & Lindgren, 2008.
- 102 Svensson, Conny: *Pli på pojkar. Från Dumas till Kar de Mumma*. Stockholm: Atlantis, 2008.
- 103 Druker, Elina: *Modernismens bilder. Den moderna bilderboken i Norden*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2008. Diss. Stockholm.
- 104 Hoffmann, E.T.A.: *Det främmande barnet*. Översättning: Barbara Knochenhauer. Stockholm: Svenska barnboksinstitutet, 2008.
- 105 Nordström-Jacobsson, Monica: *Peter Pohls litterära projekt. En tematisk studie med utgångspunkt i debutromanen Janne, min vän*. Luleå: Umeå universitet, 2008. Diss. Luleå.
- 106 Franck, Mia: *Frigjord oskuld. Heterosexuellt mognadsimperativ i svensk ungdomsroman*. Åbo: Åbo Akademis förlag, 2009. Diss. Åbo.
- 107 Ingemansson, Mary: *"Det kunde lika gärna ha hänt idag". Maj Bylocks Drakskeppstrilogi och historiemedvetande hos barn i mellanåldrarna*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2010. Diss. Lund.
- 108 Andersson, Maria: *Att bli människa. Barn, sedlighet och kön i Amanda Kerfstedts, Helena Nybloms och Mathilda Mallings författarskap 1880–1910*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2010. Diss. Stockholm.
- 109 Meerbergen, Sara Van: *Nederländska bilderböcker blir svenska. En multimodal översättningsanalys*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2010 (Stockholm studies in Scandinavian philology, nr 54). Diss. Stockholm.

- 110 *Aktuell nordisk barnlitteraturforskning*. Stockholm: Svenska barnboksinstitutet, 2010.
- 111 Hellsing, Lennart: *Brev från Lennart Hellsing. Ett urval 1944–2011*. Stockholm: Lennart Hellsing-sällskapet, 2011.
- 112 Hellström, Martin: *Förpackningens förvandlingar. Konsumtion och karneval i barnboken*. Stockholm: Carlssons, 2011. Diss. Linköping.
- 113 *I litteraturens underland. Festskrift till Boel Westin*. Red. Maria Andersson, Elina Druker & Kristin Hallberg. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2011.
- 114 Wahlström, Eva: *Fria flickor före Pippi. Ester Blenda Nordström och Karin Michaëlis – Astrid Lindgrens föregångare*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2011. Diss. Göteborg.
- 115 Gunnarsson, Annika: *synligt/osynligt. Receptionen av det visuella i bilderböckerna om Alfons Åberg*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2012. Diss. Stockholm.
- 116 Paulin, Lotta: *Den didaktiska fiktionen. Konstruktion av förebilder ur ett barn- och ungdomslitterärt perspektiv 1400–1750*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2012. Diss. Stockholm.
- 117 *Till en evakuerad igelkott. Festskrift till Maria Nikolajeva*. Red. Maria Lassén-Seger & Mia Österlund. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2012.
- 118 Bengtsson, Lars: *Bildbibliografi över Astrid Lindgrens skrifter 1921–2010*. Lidingö: Salikon, 2012.
- 119 *Barnlitteraturens värden och värderingar*. Red. Sara Kärrholm & Paul Tenngart. Lund: Studentlitteratur, 2012.
- 120 Pålsson, Yvonne: *I Skinnstrumpas spår. Svenska barn- och ungdomsböcker om indianer, 1860–2008*. Umeå: Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet, 2013. Diss. Umeå.
- 121 Lindskog, Gerda Helena: *Norrbarn. Norrland i 1900-talets svenskspråkiga barn- och ungdomslitteratur*. Umeå: h:ström – Text & Kultur, 2013.
- 122 *En fanfar för bilderboken!* Red. Lena Eriksson, Ulla Rhedin & Oscar K. Stockholm: Alfabet/Nordiska akvarellmuseet, 2013.
- 123 *Flicktion. Perspektiv på flickan i fiktionen*. Red. Bodil Formark, Eva Söderberg & Mia Österlund. Malmö: Universus Academic Press, 2013.
- 124 Druker, Elina: *Eva Billow. Bilderbokskonstnär och författare*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2014.

- 125 Emanuelsson, Lars & Ekman, Oskar: *Gustaf Tenggren – en biografi*. Stockholm: Kartago, 2014.
- 126 Andersen, Jens: *Denna dagen, ett liv. En biografi över Astrid Lindgren*. Stockholm: Norstedts, 2014.
- 127 *Kalejdoskopiska läsningar. Vänbok till Janina Orlov*. Red. Maria Andersson, Elina Druker, Maria Lassén-Seger & Mia Österlund. Åbo: Juvenes Print, 2015.
- 128 Axell, Cecilia: *Barnlitteraturens tekniklandskap. En didaktisk vandring från Nils Holgersson till Pettson och Findus*. Linköping: Linköpings universitet, 2015. Diss. Norrköping.
- 129 Widhe, Olle: *Dö din hund! Krig, lek och läsning i svensk barnboksutgivning under 200 år*. Lund: ellerströms, 2015.
- 130 Törnqvist, Lena: *Man tar vanliga ord. Att läsa om Astrid Lindgren*. Lidingö: Salikon, 2015.
- 131 Boglind, Ann & Nordenstam, Anna: *Från fabler till manga 1. Litteraturhistoriska och didaktiska perspektiv på barnlitteratur*. Malmö: Gleerups, 2015.
- 132 Boglind, Ann & Nordenstam, Anna: *Från fabler till manga 2. Litteraturhistoriska och didaktiska perspektiv på ungdomslitteratur*. Malmö: Gleerups, 2016.
- 133 *Kulla-Gulla och alla de andra. Martha Sandwall-Bergström 100 år*. Red. Helene Ehriander & Eva Söderberg. Växjö: Linnaeus University Press, 2015.
- 134 *Nya läsningar av Astrid Lindgrens författarskap*. Red. Helene Ehriander & Martin Hellström. Stockholm: Liber, 2015.
- 135 Hellström, Martin: *Pippi på scen. Astrid Lindgren och teatern*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2015.
- 136 Räder, Andréa: *Bröderna Grimm. En biografi*. Göteborg: Tvilling, 2016.
- 137 Alkestrand, Malin: *Magiska möjligheter. Harry Potter, Artemis Fowl och Cirkeln i skolans värdegrundsarbete*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2016. Diss. Lund.
- 138 *Mångkulturell barn- och ungdomslitteratur. Analyser*. Red. Maria Andersson & Elina Druker. Lund: Studentlitteratur, 2017.
- 139 Öhrn, Magnus: *Pojklandet. Pojken i svensk barn- och ungdomslitteratur*. Stockholm: CKM Förlag, 2017.
- 140 *Samtida svensk ungdomslitteratur. Analyser*. Red. Åsa Warnqvist. Lund: Studentlitteratur, 2017.

- 141 Wistisen, Lydia: *Gångtunneln. Urbana erfarenheter i svensk ungdomslitteratur 1890–2010*. Lund: ellerströms, 2017. Diss. Stockholm.
- 142 Choi, Sun-Kyoung: *Kraften att älska, makten att tjäna. Religion, emancipation och den kvinnliga skapande kraften i Jeanna Oterdabls sagor 1908–1927*. Umeå: Två Förläggare Bokförlag, 2017. Diss. Umeå.
- 143 Theander, Birgitta: *Till arbetet! Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920–65*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2017.
- 144 Wallner, Lars: *Framing Education. Doing Comics Literacy in the Classroom*. Linköping: Linköpings universitet, 2017. Diss. Linköping.
- 145 Linnéuniversitetets sommarkurser 10 år. Jubileumsnummer. HumaNetten 39/2017. Linneaus University Press, 2018.
- 146 Svensson, Sonja: *Barnavänner och skolkamrater. Svenska barn- och ungdomstidningar 1766–1900 sedda mot en internationell bakgrund*. Stockholm: Carlssons, 2018.
- 147 Jakobsson, Hilda: *Jag var kvinna. Flickor, kärlek och sexualitet i Agnes von Krusenstjernas tidiga romaner*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2018. Diss. Stockholm.
- 148 *Att skriva barn- och ungdomslitteratur*. Red. Helene Ehriander. Lund: Studentlitteratur, 2019.
- 149 *Astrid Lindgrens bildvärldar*. Red. Helene Ehriander & Anette Almgren White. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019.
- 150 Källström, Lisa: *Pippi mellan världar. En bildretorisk studie*. Lund: Lunds universitet, 2020.
- 151 Boëthius, Ulf: *Vart längtar min fot. Om Barbro Lindgrens författarskap*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2020.